

પરમ પૂજ્ય આત્મજ્ઞસંત શ્રી કાનજીસ્વામી

શ્રી સર્વજ્ઞાય નમઃ

પ્રકાશકીય નિવેદન

આ ગ્રંથનું નામ 'રત્નકરણ્ડક ઉપાસકાધ્યયન' છે. સામાન્ય રીતે તે 'રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચાર' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સમાજમાં તે ઘણો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. ઉપલબ્ધ શ્રાવકાચારોમાં તે અતિ પ્રાચીન અને સુસંબદ્ધ શ્રાવકાચાર છે. તેના રચયિતા શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય છે. તેમણે આ ગ્રંથમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણેને ધર્મ કહીને તેનું વર્ણન કરતાં સમ્યક્ચારિત્રમાં સમાવિષ્ટ શ્રાવકાચારનું નિરૂપણ કર્યું છે, જે મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી અને આચરણીય છે.

તેના ઉપર શ્રી પ્રભાચન્દ્રાચાર્યે સંસ્કૃત ટીકા કરી છે જે આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. અને તે ઉપરથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રથમ વાર જ આ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત કરતાં અત્યાનંદ અનુભવાય છે.

શ્રાવકનું અંતર તથા બાહ્ય ચારિત્ર કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેના ઉપર સારગર્ભિત પ્રવચન આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામી દ્વારા અનેક વાર કરવામાં આવે છે તેથી જૈનસમાજ ઉપર તેઓશ્રીનો મહાન ઉપકાર છે. તેમનાં પ્રવચનમાંથી પ્રેરણા પામીને તેમ જ તેઓશ્રીના સાન્નિધ્યમાં રહીને, સદ્ધર્મપ્રેમી ભાઈશ્રી છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી (સોનાસણવાળા)એ આ અનુવાદ તૈયાર કરી આપ્યો હતો, તેનું પ્રકાશન થાય તે પહેલાં તેમનું દેહાવસાન થઈ ગયું. તેની નોંધ લેતાં અતિખેદ થાય છે અને તેમના પ્રત્યે આભાર શ્રદ્ધાંજલિ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

શ્રીયુત છોટાલાલભાઈ બી. એ. (ઑનર્સ), એસ. ટી. સી. હતા. તેઓ સરકારી હાઈસ્કૂલના નિવૃત્ત આચાર્ય હતા. વળી તેઓ સાબરકાંઠા બેતાળીસ દ. દુ. દિ. જૈન કેળવણી મંડળના પ્રમુખ તથા [illegible] દિ. જૈન છાત્રાલય, ઈડરના ટ્રસ્ટી અને માનદ મંત્રી હતા. તેઓ મુખ્યતયા જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં, આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનાં વાંચન-મનનમાં તેમ જ જૈનસાહિત્યની સેવા અને સત્સમાગમાદિ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા. અવારનવાર [illegible] કરીને સોનગઢ આવતા અને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનો તથા તત્ત્વચર્ચાનો અલભ્ય લાભ લેતા હતા. તેઓએ [illegible],

અધ્યાત્મરસિક સજ્જન હતા. તેમણે આ શ્રાવકાચાર ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ અત્યંત ખંત અને ચીવટપૂર્વક તદ્દન નિઃસ્પૃહભાવે કરી આપ્યો હતો. તદુપરાંત તેમણે 'સમાધિતંત્ર'નો તથા 'ઇષ્ટોપદેશ'નો ગુજરાતી અનુવાદ પણ કરી આપ્યો હતો કે જે અગાઉ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તે સર્વ કાર્ય માટે આ સંસ્થા તેમની અત્યંત ઋણી છે અને તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં આત્મસાધનામાં વિશેષ પ્રગતિ કરીને ધ્યેયની પ્રાપ્તિ શીઘ્ર કરી લ્યે એવી અંતરથી ભાવના ભાવે છે.

આ અનુવાદ આદ્યંત તપાસીને જેમણે પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન વડે યોગ્ય સંશોધન કરી આપ્યું છે અને માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તે સહાયતા માટે આ સંસ્થાના માનનીય ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ ભાઈશ્રી રામજીભાઈ દોશીનો અમો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

—: અનુક્રમણિકા :—

श्रीवीतरागाय नमः ।

શ્રીસમન્તભદ્રસ્વામીવિરચિત

શ્રી

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચાર

શ્રીપ્રભાચંદ્રાચાર્યવિનિર્મિત સંસ્કૃતટીકા

(मङ्गलाचरण)

समन्तभद्रं निखिलात्मबोधनं
जिनं प्रणम्याखिलकर्मशोधनम्[1] ।
निबन्धनं रत्नकरण्डके[2] परं
करोमि [3]भव्यप्रतिबोधनाकरम् ॥ १ ॥

મૂળ શ્લોક અને સંસ્કૃત ટીકાનો
ગુજરાતી અનુવાદ

ટીકાકાર આચાર્ય પ્રભાચંદ્ર ટીકાની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ પૂર્વક ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહે છે :—

અન્વયાર્થ :—[निखिलात्मबोधनम्] જેઓ સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપના જાણનાર છે એવા [अखिलकर्मशोधनम्] જેઓ સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરનારા છે એવા, [भव्यप्रतिबोधनाकरम्] જેઓ ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કરનારા છે એવા [समन्तभद्रं परं जिनम्] સમંતભદ્ર જિનેન્દ્રદેવને – સમસ્ત પ્રકારે કલ્યાણરૂપી શુભ એવા ઉત્કૃષ્ટ

१. कर्मशोधनम् ख० । २. रत्नकरण्डकं ग० । ३. भव्यजन ख० ।

श्रीसमन्तभद्रस्वामी रत्नानां रक्षणोपायभूतरत्नकरण्डकप्रख्यं सम्यग्दर्शनादिरत्नानां पालनोपायभूतं रत्नकरण्डकाख्यं शास्त्रं कर्तुकामो निर्विघ्नतः शास्त्रपरिसमाप्त्यादिकं फलमभिलषन्निष्टदेवताविशेषं नमस्कुर्वन्नाह—

नमः श्रीवर्द्धमानाय निर्धूतकलिलात्मने ।
सालोकानां त्रिलोकानां यद्विद्या दर्पणायते ॥ १ ॥

'नमो' नमस्कारोऽस्तु । कस्मै ? 'श्रीवर्धमानाय' अन्तिमतीर्थंकराय

तीर्थंकरसमुदायाय वा। कथं? अव—समन्तादृद्धं परमातिशयप्राप्तं मानं केवलज्ञानं यस्यासौ वर्धमानः। 'अवाप्योरल्लोपः' इत्यवशब्दाकारलोपः। श्रिया बहिरंगयाऽन्तरंगया च समवसरणानन्तचतुष्टयलक्षणयोपलक्षितो वर्धमानः श्रीवर्धमान इति व्युत्पत्तेः, तस्मै। कथंभूताय? 'निर्धूतकलिलात्मने' निर्धूतं [1]स्फोटितं कलिलं ज्ञानावरणादिरूपं पापमात्मन आत्मनां वा भव्यजीवानां येनासौ निर्धूतकलिलात्मा तस्मै। 'यस्य विद्या' केवलज्ञानलक्षणा। किं करोति? 'दर्पणायते' दर्पण इवात्मानमाचरति। केषां? 'त्रिलोकानां' त्रिभुवनानां। कथंभूतानां? 'सालोकानां' अलोकाकाशसहितानां। अयमर्थः—यथा दर्पणो निजेन्द्रियागोचरस्य मुखादेः प्रकाशकस्तथा सालोकत्रिलोकानां तथाविधानां तद्विद्या प्रकाशिकेति। अत्र च पूर्वार्द्धेन भगवतः सर्वज्ञतोपायः, [2]उत्तरार्धेन च सर्वज्ञतोक्ता ॥ १ ॥

શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને અથવા તીર્થંકરોના સમુદાયને; વર્ધમાન સ્વામીનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ કેવી રીતે થાય છે? 'अव' એટલે સમસ્ત પ્રકારે 'ऋद्धं' પરમ અતિશયને પ્રાપ્ત થયું છે, 'मानं' જેમનું કેવળજ્ઞાન તે વર્ધમાન (अव+ऋद्ध+मान) છે. 'अवाप्योरल्लोपः' એ વ્યાકરણ સૂત્રના આધારે 'अव' શબ્દના 'अ'નો લોપ થયો છે. 'श्रीवर्धमानः' શ્રી એટલે લક્ષ્મીથી અર્થાત્ બહિરંગ અને અંતરંગ લક્ષ્મીથી—સમવસરણાદિરૂપ બહિરંગ લક્ષ્મી અને અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયરૂપ અંતરંગ લક્ષ્મીથી ઉપલક્ષિત, જે વૃદ્ધિ પામે તે શ્રી વર્ધમાન છે એમ વ્યુત્પત્તિ (-અર્થ) છે. તેઓ કેવા છે? 'निर्धूतकलिलात्मने' જેમણે પોતાના આત્માના અથવા ભવ્ય જીવોના આત્માના મલનો—જ્ઞાનાવરણાદિ પાપોનો નાશ કર્યો છે. એવા તેમને, જેમની કેવળજ્ઞાનરૂપ વિદ્યા શું કરે છે? 'दर्पणायते' દર્પણની જેમ આચરણ કરે છે. કોને? 'त्रिलोकानां' ત્રણ લોકને. કેવા લોકને? 'सालोकानां' અલોકાકાશ સહિત (લોકને). આનો અર્થ એમ છે કે જેમ દર્પણ (દર્શકની—દેખનારની) નિજ ઇન્દ્રિયને અગોચર (અદૃશ્યમાન) એવા મુખાદિને પ્રકાશિત કરે છે. (પ્રગટ કરે છે.) તેમ તેમના [illegible] અલોક સહિત ત્રણે લોકને તેમનું જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રકાશિત કરે છે.

અહીં (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધથી ભગવાનની સર્વજ્ઞતાનો ઉપાય અને ઉત્તરાર્ધથી સર્વજ્ઞતા કહેવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ: [illegible] બહિરંગ લક્ષ્મી [illegible] અનંત દર્શનાદિ

૧. [illegible] ઘ० । ૨. [illegible] ઘ० ।

अथ तन्नमस्कारकरणानन्तरं किं [1]कर्तुं लग्नो भवानित्याह—

અનંત ચતુષ્ટયરૂપ અંતરંગ લક્ષ્મીથી વિભૂષિત છે. જેમણે પોતાના આત્માના અથવા (ઉપદેશ દ્વારા) ભવ્ય જીવોના આત્માનાં જ્ઞાનાવરણાદિ પાપમલનો નાશ કર્યો છે અને જેમના કેવળજ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં અલોકાકાશ સહિત છ દ્રવ્યોના સમુદાયરૂપ સમસ્ત લોક પોતાની ભૂત. ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સમસ્ત અનંતાનંત પર્યાયો સહિત યુગપત્ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેવા અંતિમ તીર્થંકર શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને, ગ્રંથકર્તા શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્યે અહીં નમસ્કાર કર્યા છે.

શ્લોકના પહેલા અર્ધભાગમાં સર્વજ્ઞતાનો ઉપાય બતાવ્યો છે. તેનો અર્થ

देशयामि समीचीनं धर्मं कर्मनिवर्हणम् ।
संसारदुःखतः सत्त्वान् यो धरत्युत्तमे सुखे ॥ २ ॥

'देशयामि' 'कथयामि । कं ? 'धर्मं' । कथंभूतं ? 'समीचीनं' अबाधितं तदनुष्ठातॄणामिह परलोके चोपकारकं । कथं तं तथा निश्चितवन्तो भवन्त इत्याह 'कर्मनिवर्हणं' यतो धर्मः संसारदुःखसम्पादककर्मणां निवर्हणो विनाशकस्ततो यथोक्तविशेषणविशिष्टः । अमुमेवार्थं व्युत्पत्तिद्वारेणास्य समर्थयमानः संसारेत्याद्याह संसारे चतुर्गतिके दुःखानि शारीरमानसादीनि तेभ्यः 'सत्त्वान्' प्राणिन उद्धृत्य 'यो धरति' स्थापयति । क्व ? 'उत्तमे सुखे' स्वर्गापवर्गादिप्रभवे सुखे स धर्म इत्युच्यते ॥ २ ॥

(प्रतिज्ञा)

श्लोक :

अथैवंविधधर्मस्वरूपतां कानि प्रतिपद्यन्त इत्याह—

सद्दृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुः ।
यदीयप्रत्यनीकानि भवन्ति भवपद्धतिः ॥ ३ ॥

વિશેષ

જે નરક-તિર્યંચાદિક ગતિમાં પરિભ્રમણરૂપ સંસારનાં દુઃખોથી જીવોને છોડાવીને ઉત્તમ અર્થાત્ અવિનાશી અતીન્દ્રિય મોક્ષસુખમાં ધારણ કરે તે ધર્મ. આ સત્ય (નિશ્ચય) ધર્મનું લક્ષણ છે.

दृष्टिश्च तत्त्वार्थश्रद्धानं, ज्ञानं च तत्त्वार्थप्रतिपत्तिः, वृत्तं चारित्रं पापक्रियानिवृत्तिलक्षणं। सन्ति समीचीनानि च तानि दृष्टिज्ञानवृत्तानि च। 'धर्मं' उक्तस्वरूपं। 'विदुः' वदन्ति प्रतिपादयन्ते। के ते? 'धर्मेश्वराः' रत्नत्रयलक्षणधर्मस्य ईश्वरा अनुष्ठातृत्वेन प्रतिपादकत्वेन च स्वामिनो जिननाथाः। कुतस्तान्येव धर्मो न पुनर्मिथ्यादर्शनादीन्यपीत्याह— यदीयेत्यादि। येषां सद्दृष्ट्यादीनां सम्बन्धीनि यदीयानि तानि च तानि प्रत्यनीकानि च प्रतिकूलानि मिथ्यादर्शनादीनि 'भवन्ति' सम्पद्यन्ते। का? 'भवपद्धतिः' संसारमार्गः। अयमर्थः—यतः सम्यग्दर्शनादिप्रतिपक्षभूतानि मिथ्यादर्शनादीनि संसारमार्गभूतानि। अतः सम्यग्दर्शनादीनि

(ધર્મનું લક્ષણ)

શ્લોક ૩

मिति। ततोऽसौ सूरसेन[1] मुनिसमीपे मुनिरभूत्। एकदा राजगृहसमीपे पलाशकूटग्रामे चर्यायां स प्रविष्टः। तत्र श्रेणिकस्य, योऽग्निभूतिमंत्री तत्पुत्रेण पुष्पडालेन स्थापितं, चर्यां कारयित्वा स सोमिल्लां निजभार्यां पृष्ट्वा[2] प्रभुपुत्रत्वाद्बालसखित्वाच्च स्तोकं मार्गानुव्रजनं कर्तुं वारिषेणेन सह निर्गतः। आत्मनो व्याघुटनार्थं क्षीरवृक्षादिकं दर्शयन् मुहुर्मुहुर्वन्दनां कुर्वन् हस्ते धृत्वा नीतो विशिष्टधर्मश्रवणं कृत्वा वैराग्यं नीत्वा तपो ग्राहितोऽपि सोमिल्लां न विस्मरति। तौ द्वावपि द्वादशवर्षाणि तीर्थयात्रां कृत्वा वर्धमानस्वामिसमवसरणं गतौ। तत्र वर्धमानस्वामिनः पृथिव्याश्च सम्बन्धिगीतं देवैर्गीयमानं पुष्पडालेन[3] श्रुतं। यथा

"मइलकुचेली दुम्मनी नहिं[4] पविसियएण।
कह जीवेसइ धणिय, घर [5]उज्झंते हियएण॥"

एतदात्मनः सोमिल्लायाश्च संयोज्य उत्कण्ठितश्चलितः। स वारिषेणेन ज्ञात्वा स्थिरीकरणार्थं निजनगरं नीतः। चेलिन्या तौ दृष्ट्वा वारिषेणः किं चारित्राच्चलितः आगच्छतीति संचिन्त्य परीक्षणार्थं सरागवीतरागे द्वे आसने दत्ते। वीतरागासने वारिषेणेनोपविश्योक्तं मदीयमन्तःपुरमानीयतां। ततश्चेलिन्या महादेव्या द्वात्रिंशद्भार्याः सालङ्कारा आनीता। ततः पुष्पडालो वारिषेणेन भणितः स्त्रियो मदीयं युवराजपदं च त्वं गृहाण। तच्छ्रुत्वा पुष्पडालो अतीव लज्जितः परं वैराग्यं गतः। परमार्थेन तपः कर्तुं लग्न इति।[1]

वात्सल्ये विष्णुकुमारो दृष्टान्तोऽस्य कथा

अवन्तिदेशे उज्जयिन्यां [2]श्रीवर्मा राजा, तस्य[3] बलिर्बृहस्पतिः प्रल्हादो नमुचिश्चेति

આ (ગીતને) પોતાને અને સોમિલ્લાને લાગુ પાડી ઉત્કંઠિત થઈ તે ચલિત થયો. તે જાણીને તેને સ્થિર કરવા માટે વારિષેણ તેને પોતાના નગરે લઈ ગયો. ચેલનીએ તે બંનેને જોઈને 'શું વારિષેણ ચારિત્રથી ચલિત થઈને આવે છે?' એમ વિચારી (તેની) પરીક્ષા કરવા માટે સરાગી અને વીતરાગી એવાં બે આસનો આપ્યાં. વીતરાગ આસન પર બેસી વારિષેણે કહ્યું:

"મારા જનાનાની સ્ત્રીઓને લાવો (બોલાવો)."

પછી ચેલની રાણી અલંકાર સહિત તેની બત્રીસ સ્ત્રીઓને લઈ આવી. વારિષેણે પુષ્પડાલને કહ્યું:

"મારી આ સ્ત્રીઓ અને રાજ્યને તું ગ્રહણ કર."

તે સાંભળીને પુષ્પડાલ ઘણો શરમાયો અને પરમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ પરમાર્થથી તપ કરવા (નિર્ગ્રંથ મુનિત્વ સાધવા) લાગ્યો. ૬.

વાત્સલ્ય અંગમાં વિષ્ણુકુમારનું દૃષ્ટાન્ત છે તેની કથા—

કથા ૭ : વિષ્ણુકુમાર

અવન્તી દેશમાં ઉજ્જયિનીમાં શ્રીવર્મા રાજા હતો. તેને બલિ, બૃહસ્પતિ,

---

१. इतोग्रे 'घ' पुस्तके अधिकः पाठः 'ततो वारिषेणमुनिः मुक्तिं गतः पुष्पडालश्च स्वर्गे देवो जातः।' २. श्रीधर्मा घ०। ३. तस्य राज्ञो श्रीमतिः घ०।

चत्वारो मंत्रिणः। तत्रैकदा समस्तश्रुताधारो दिव्यज्ञानी सप्तशतमुनिसमन्वितोऽ[1] कम्पनाचार्य[2] आगत्योद्यानके स्थितः[3]। समस्तसंघश्च वारितः [4]राजादिकेऽप्यायते केनापि जल्पनं न कर्तव्यमन्यथा समस्तसंघस्य नाशो भविष्यतीति। राज्ञा च [5]धवलगृहस्थितेन पूजाहस्तं नगरीजनं गच्छन्तं दृष्ट्वा मंत्रिणः पृष्टाः क्वायं लोकोऽकालयात्रायां गच्छतीति। तैरुक्तं क्षपणका बहवो बहिरुद्याने आयातास्तत्रायं जनो याति। वयमपि तान् द्रष्टुं गच्छाम इति भणित्वा राजापि तत्र मंत्रिसमन्वितो गतः। प्रत्येकं सर्वे वन्दिताः। न च केनापि आशीर्वादो दत्तः। दिव्यानुष्ठानेनातिनिस्पृहास्तिष्ठन्तीति संचिन्त्य व्याघुटिते राज्ञि मंत्रिभिर्दुष्टाभिप्रायैरुपहासः कृतः बलीवर्दा एते न किंचिदपि जानन्ति मूर्खा दम्भमौनेन स्थिताः। एवं ब्रुवाणैर्गच्छद्भिरग्रे चर्यां कृत्वा श्रुतसागरमुनिमागच्छन्तमालोक्योक्तं "अयं तरुणबलीवर्दः पूर्णकुक्षिरागच्छति।" एतदाकर्ण्य तेन ते

राजाग्रेऽनेकान्तवादेन जिताः । अकम्पनाचार्यस्य चागत्य वार्ता कथिता । तेनोक्तं सर्वसंघस्त्वया मारितः । यदि वादस्थाने गत्वा रात्रौ त्वमेकाकी तिष्ठसि तदा संघस्य जीवितव्यं तव शुद्धिश्च भवति । ततोऽसौ तत्र गत्वा कायोत्सर्गेण स्थितः । मंत्रिभिश्चातिलज्जितैः क्रुद्धै रात्रौ संघं मारयितुं गच्छद्भिस्तमेकं मुनिमालोक्य येन परिभवः कृतः स एव हंतव्य इति पर्यालोच्य तद्वधार्थं युगपच्चतुर्भिः खड्गा उद्‌गूर्णाः । कंपितनगरदेवतया तथैव ते कीलिताः । प्रभाते तथैव ते सर्वलोकैर्दृष्टाः । रुष्टेन राज्ञा क्रमागता इति न मारिता गर्दभारोहणादिकं कारयित्वा देशान्निर्घाटिताः । अथ कुरुजांगलदेशे हस्तिनागपुरे राजा महापद्मो राज्ञी लक्ष्मीमती पुत्रौ पद्मो विष्णुश्च । स एकदा पद्माय राज्यं दत्वा महापद्मो विष्णुना सह श्रुतसागरचंद्राचार्यस्य समीपे मुनिर्जातः । ते च बलिप्रभृतय आगत्य पद्मराजस्य मंत्रिणो जाताः । कुम्भपुरदुर्गे च सिंहबलो राजा दुर्गबलात्

(મુનિએ) રાજાની સામે અનેકાન્તવાદથી તેમને (મંત્રીઓને) જીતી લીધા, અને આવીને તેમણે અકમ્પનાચાર્યને વાત કહી.

અકમ્પનાચાર્યે કહ્યું: "તમે સર્વ સંઘને મારી નાખ્યો. (હવે) જો વાદના સ્થળે જઈને રાત્રે તમે એકલા રહો તો સંઘ જીવશે અને તમારી શુદ્ધિ પણ થશે."

તેથી તેઓ ત્યાં જઈને કાયોત્સર્ગથી ઊભા રહ્યા. અતિ લજ્જિત થયેલા, ક્રોધે ભરાયેલા અને તેથી રાત્રે સંઘને મારવા જતા તે મંત્રીઓએ તે જ એકલા મુનિને જોઈને "જેણે આપણો પરાભવ કર્યો છે તેને હણવો જ જોઈએ," એમ વિચારીને તેનો વધ કરવા માટે એકીસાથે તે ચારેયે હાથ ઉગામ્યા. કંપિત થયેલા નગરદેવતાએ તેમને તેવા જ (તેવી જ સ્થિતિમાં) સ્તંભિત કર્યા. સવારે બધા માણસોએ તેમને તેવી જ સ્થિતિમાં (સ્તંભિત) જોયા. ક્રોધે ભરાયેલા રાજાએ 'ક્રમે (વંશપરંપરાએ) આવેલા છે' એમ જાણી તેઓને માર્યા નહિ, પણ ગધેડા ઉપર બેસાડીને તેમને દેશ બહાર કાઢી મૂકયા.

પછી કુરુજાંગલ દેશમાં હસ્તિનાપુરમાં મહાપદ્મ રાજા અને રાણી લક્ષ્મીવતી હતાં. તેમને પદ્મ અને વિષ્ણુ નામના બે પુત્રો હતા. એક દિવસ મહાપદ્મ રાજા પદ્મને રાજ્ય આપી વિષ્ણુ સાથે શ્રુતસાગરચંદ્ર આચાર્યની સમીપમાં મુનિ થયો. અને ત્યારે તે બલિ આદિ આવીને પદ્મરાજના મંત્રીઓ થયા.

તે વખતે કુંતાપુર દુર્ગમાં સિંહબલ રાજા દુર્ગના (કિલ્લાના) બળથી પદ્મ-

किं तुभ्यं दीयते। तेनोक्तं भूमेः पादत्रयं देहि। ग्रहिलब्राह्मण वहुतरमन्यत् प्रार्थयेति वारं वारं लोकैर्भण्यमानोऽपि तावदेव याचते। ततो हस्तोदकादिविधिना भूमिपादत्रये दत्ते तेनैकपादो मेरौ दत्तो द्वितीयो मानुषोत्तरगिरौ तृतीयपादेन देवविमानादीनां क्षोभं कृत्वा बलिपृष्ठे तं पादं दत्वा बलिं बद्ध्वा मुनीनामुपसर्गो निवारितः। ततस्ते चत्वारोऽपि[1] मंत्रिणः पद्मस्य भयादागत्य विष्णुकुमारमुनेरकम्पनाचार्यादीनां च पादेषु लग्नाः। ते मंत्रिणः श्रावकाश्च जाता इति।[2]

प्रभावनायां वज्रकुमारो दृष्टान्तोऽस्य कथा

हस्तिनागपुरे बलराजस्य पुरोहितो गरुडस्तत्पुत्रः सोमदत्तः तेन सकलशास्त्राणि पठित्वा अहिच्छत्रपुरे निजमामसुभूतिपार्श्वे गत्वा भणितं। माम! मां दुर्मुखराजस्य

दर्शयेत्[1]। न[2] च गर्वितेन तेन दर्शितः। ततो ग्रहिलो भूत्वा सभायां स्वयमेव तं दृष्ट्वा आशीर्वादं दत्वा सर्वशास्त्रकुशलत्वं प्रकाश्य मंत्रिपदं लब्धवान्। तं तथाभूतमालोक्य सुभूतिमामो यज्ञदत्तां पुत्रीं परिणेतुं दत्तवान्। एकदा तस्या गर्भिण्या[3] वर्षाकाले आम्रफलभक्षणे दोहलको जातः। ततः सोमदत्तेन तान्युद्यानवने अन्वेषयता यत्राम्रवृक्षे सुमित्राचार्यो योगं गृहीतवांस्तं नानाफलैः फलितं दृष्ट्वा तस्मात्तान्यादाय पुरुषहस्ते प्रेषितवान्। स्वयं च धर्मं श्रुत्वा निर्विण्णस्तपो गृहीत्वा आगममधीत्य परिणतो भूत्वा नाभिगिरौ आतपनेन स्थितः। यज्ञदत्ता च पुत्रं प्रसूता तं वृत्तान्तं[4] श्रुत्वा बंधुसमीपं गता। तस्य शुद्धिं ज्ञात्वा बन्धुभिः सह नाभिगिरिं गत्वा तमातपनस्थमालोक्याति-कोपात्तत्पादोपरि बालकं धृत्वा दुर्वचनानि दत्वा गृहं गता। अत्र प्रस्तावे दिवाकर-देवनामा विद्याधरोऽमरावतीपुर्याः पुरन्दरनाम्ना लघुभ्रात्रा राज्यान्निर्घाटितः। सकलत्रो

કરાવી. તેથી તે ગ્રહિલ (જક્કી) બનીને પોતે જ સભામાં જઈને તેની મુલાકાત લીધી. તેને આશીર્વાદ આપી, સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણતા બતાવી અને મંત્રીપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેને આવો જોઈને સુભૂતિ મામાએ (પોતાની) પુત્રી યજ્ઞદત્તા તેની સાથે પરણાવી.

એક દિવસ તેની ગર્ભવતી સ્ત્રીને વર્ષાકાલમાં (ચોમાસામાં) કેરી ખાવાનો દોહદ થયો. પછી સોમદત્તે ઉદ્યાન વનની અંદર ફળોની તપાસ કરતાં જે આમ્રવૃક્ષની નીચે સુમિત્રાચાર્યે યોગ ધારણ કર્યો હતો તેને વિવિધ ફળોથી ફલિત જોઈ તેમાંથી (તે વૃક્ષ ઉપરથી) તે (ફળો) લઈને (કોઈ) પુરુષ સાથે મોકલી આપ્યાં અને પોતે ધર્મશ્રવણ કરીને ઉદાસીન થયો અને તપ ગ્રહણ કરીને, આગમનો અભ્યાસ કરીને બહુ પરિપક્વ બની નાભિ પર્વત ઉપર આતપન આદરીને રહ્યો.

યજ્ઞદત્તાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. પતિ મુનિ થવાના સમાચાર સાંભળીને તે તેના ભાઈઓ પાસે ચાલી ગઈ. તેની (પુત્રની) શુદ્ધિ જાણીને તે ભાઈઓ સાથે નાભિ પર્વત પર ગઈ અને ત્યાં તેને આતપન યોગમાં બેઠેલો જોઈ, ઘણા કોપથી તેના પગ ઉપર બાળકને રાખીને તથા દુર્વચનો કહીને તે ઘેર ગઈ.

આ દરમિયાન દિવાકરદેવ નામના વિદ્યાધરે અમરાવતી પુરીના પુરંદર નામના નાનાભાઈને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો. તે તેની સ્ત્રી સાથે મુનિને વંદના કરવા આવ્યો.

---

१. दर्शमते ख, ग, दर्शय घ०। २. न, ख, ग, तेन च गर्वितेन न दर्शितः घ०।
३. गुर्विण्याः मूलपाठः। ४. तं ख, ग,।

कथंभूतं सन्, 'अंगहीनं' अंगैर्निःशंकितत्वादिस्वरूपैर्हीनं विकलं। अस्यैवार्थस्य समर्थनार्थं दृष्टान्तमाह—'न ही'त्यादि। सर्पादिदष्टस्य प्रसृतसर्वांगविषवेदनस्य तदपहरणार्थं प्रयुक्तो मंत्रोऽक्षरेणापि न्यूनो हीनो 'न हि' नैव 'निहन्ति' स्फोटयति विषवेदनां ततः सम्यग्दर्शनस्य संसारोच्छेदसाधनेऽष्टाङ्गोपेतत्वं युक्तमेव, त्रिमूढापोढत्ववत्।

कानि पुनस्तानि त्रीणि मूढानि यदमूढत्वं तस्य संसारोच्छेदसाधनं स्यादिति चेदुच्यते, लोकदेवतापाखंडिमूढभेदात् त्रीणि मूढानि भवन्ति। तत्र लोकमूढं तावद्दर्शयन्नाह—

आपगासागरस्नानमुच्चयः सिकताश्मनाम्।
गिरिपातोऽग्निपातश्च लोकमूढं निगद्यते ॥ २२ ॥

'लोकमूढं' लोकमूढत्वं। किं? 'आपगासागरस्नानं' आपगा नदी सागरः समुद्रः तत्र श्रेयःसाधनाभिप्रायेण यत्स्नानं न पुनः शरीरप्रक्षालनाभिप्रायेण। तथा 'उच्चयः' स्तूपविधानं। केषां? 'सिकताश्मनां' सिकता वालुका, अश्मानः पाषाणास्तेषां। तथा 'गिरिपातो' भृगुपातादिः। 'अग्निपातश्च' अग्निप्रवेशः। एवमादि सर्वं लोकमूढं 'निगद्यते' प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

देवतामूढं व्याख्यातुमाह—

वरोपलिप्सयाशावान् रागद्वेषमलीमसाः।
देवता यदुपासीत देवतामूढमुच्यते ॥ २३ ॥

કરવું, [सिकताश्मनाम्] રેતી અને પથ્થરોનો [उच्चयः] ઢગલો કરવો (મિનારો બનાવવો), [गिरिपातः] પર્વત ઉપરથી પડવું [च] અને [अग्निपातः] અગ્નિમાં પડવું (સતી થવું)—તે [लोकमूढं] લોકમૂઢતા [निगद्यते] કહેવાય છે.

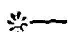
ટીકા:—'लोकमूढं' તે લોકમૂઢતા છે. તે શું છે? 'आपगासागरस्नानं' आपगा-નદી અને सागर-સમુદ્ર, તેમાં 'કલ્યાણનું સાધન છે' એવા અભિપ્રાયથી, નહિ કે શરીરનું પ્રક્ષાલન કરવાના અભિપ્રાયથી સ્નાન કરવું, તથા 'उच्चयः' સ્તૂપ મિનારો કરવો. કોનો? 'सिकताश्मनां' सिकता-રેતી, अश्मानः-પથ્થર-તેમનો (ઢગલો કરવો) તથા 'गिरिपातः' ભૃગુપ્રપાતાદિ (પર્વત પરથી પડવું વગેરે), 'अग्निपातश्च' અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો—એ આદિ સર્વ લોકમૂઢતા 'निगद्यते' કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સમજીને નદી અને સમુદ્રમાં સ્નાન કરવું, રેતી અને પથ્થરોનો ઢગલો કરી તેને દેવ માનીને પૂજવું, સ્વર્ગ મળશે એમ માની પર્વત પરથી પડવું અને સતી થવાના અભિપ્રાયથી અગ્નિમાં ઝંપલાવવું વગેરે—એ બધું ધર્મ સમજીને કરવું તેને લોકમૂઢતા કહે છે. ૨૨.

દેવમૂઢતાનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે કહે છે—

દેવમૂઢતા
શ્લોક ૨૩

અન્વયાર્થ:—[वरोपलिप्सया] વરદાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી (ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી) [आशावान्] (ઐહિક સુખની) આશાવાળો પુરુષ [यद्] જે

[रागद्वेषमलीमसाः] રાગદ્વેષથી મલિન [देवताः] દેવતાઓની [उपासीत] ઉપાસના કરે છે તેને [देवतामूढं] દેવમૂઢતા [उच्यते] કહે છે.

વિશેષ

વ્યંતરાદિક છે પણ તે કોઈનું ભલું-બૂરું કરવા સમર્થ નથી. જો તેઓ સમર્થ હોય તો તેઓ પોતે જ કર્તા ઠરે, પણ તેમનું કર્યું થતું કાંઈ દેખાતું નથી; તેઓ પ્રસન્ન થઈ ધનાદિક આપી શકતા નથી, તથા દ્વેષી થઈ બૂરું કરી શકતા નથી...'' પણ જીવના પુણ્ય-પાપથી સુખ-દુઃખ થાય છે, એટલે તેમને માનવા-પૂજવાથી તો ઊલટો રોગ થાય છે, પણ કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી....

''પોતાને જો પાપનો ઉદય હોય તો તેઓ (વ્યંતરાદિક) સુખ આપી શકે નહિ તથા પુણ્યનો ઉદય હોય તો દુઃખ આપી શકે નહિ. વળી તેમને પૂજવાથી કોઈ પુણ્યબંધ નથી, પણ રાગાદિક વૃદ્ધિ થઈ ઊલટો પાપબંધ જ થાય છે; તેથી તેમને માનવા-પૂજવા કાર્યકારી નથી, પણ બૂરું કરવાવાળા છે....''

પ્રશ્ન :—ક્ષેત્રપાલ, દહાડી અને પદ્માવતી આદિ દેવી તથા યક્ષ-યક્ષિણી આદિ કે જે જૈનમતને અનુસરે છે, તેમનું પૂજનાદિ કરવામાં તો દોષ નથી?

ઉત્તર :—જૈનમતમાં તો સંયમ ધારવાથી પૂજ્યપણું હોય છે. હવે દેવોને સંયમ હોતો જ નથી. વળી તેમને સમ્યક્ત્વી માની પૂજીએ તો ભવનત્રિક દેવોમાં સમ્યક્ત્વની પણ મુખ્યતા નથી; તથા જો સમ્યક્ત્વ વડે જ પૂજીએ તો સર્વાર્થસિદ્ધિ અને લૌકાંતિક દેવોને જ કેમ ન પૂજીએ? તમે કહેશો કે 'આમને જિનભક્તિ વિશેષ છે,' પણ ભક્તિની વિશેષતા તો સૌધર્મ ઇન્દ્રને પણ છે તથા તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ છે, તો તેને છોડી આમને શા માટે પૂજો છો?...તીવ્ર મિથ્યાત્વભાવથી જૈનમતમાં પણ એવી વિપરીત પ્રવૃત્તિરૂપ માન્યતા હોય છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રપાલાદિકને પણ પૂજવા યોગ્ય નથી.''

''વળી ગાય-સર્પાદિક તિર્યંચ કે જે પોતાનાથી પ્રત્યક્ષ હીન ભાસે છે, તેમનો તિરસ્કારાદિક પણ કરી શકીએ છીએ તથા તેમની નિંદ્ય દશા પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. વૃક્ષ, અગ્નિ, જલાદિક સ્થાવર છે, તે તો તિર્યંચોથી પણ અત્યંત હીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત જોઈએ છીએ, તથા શસ્ત્ર, ખડિયો વગેરે તો અચેતન જ છે, સર્વ શક્તિથી હીન પ્રત્યક્ષ જ જોઈએ છીએ. તેમાં પૂજ્યપણાનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી; તેથી તેમને પૂજવા એ મહામિથ્યાભાવ છે. તેમને પૂજવાથી પ્રત્યક્ષ વા અનુમાનથી પણ કાંઈ ફળપ્રાપ્તિ ભાસતી નથી, તેથી તેમને પૂજવા તે યોગ્ય નથી.''

''જો ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કરવું તેમના (વ્યંતરાદિ દેવના) આધીન હોય તો જે તેમને પૂજે તેને ઇષ્ટ જ થવું જોઈએ તથા કોઈ ન પૂજે તેને અનિષ્ટ જ થવું જોઈએ, પણ

इदानीं सद्दर्शनस्वरूपे पाषण्डिमूढस्वरूपं दर्शयन्नाह—

सग्रन्थारम्भहिंसानां संसारावर्त्तवर्तिनाम् ।
पाषण्डिनां पुरस्कारो ज्ञेयं पाषण्डिमोहनम् ॥ २४ ॥

'पाषण्डिमोहनं'। 'ज्ञेयं' ज्ञातव्यं। कोऽसौ? 'पुरस्कारः' प्रशंसा। केषां? 'पाषण्डिनां' मिथ्यादृष्टिलिंगिनां। किंविशिष्टानां? 'सग्रन्थारंभहिंसानां' ग्रन्थाश्च दासीदासादयः, आरंभाश्च कृष्यादयः हिंसाश्च अनेकविधाः प्राणिवधाः सह ताभिर्वर्तन्त इत्येवं ये तेषां। तथा 'संसारावर्तवर्तिनां' संसारे आवर्तो भ्रमणं येभ्यो विवाहादिकर्म-

---

એવું તો દેખાતું નથી, કારણ કે શીતળાને ઘણી માનવા છતાં પણ કોઈને ત્યાં પુત્રાદિ મરતા દેખીએ છીએ, તથા કોઈને ન માનવા છતાં પણ જીવતા જોઈએ છીએ. માટે શીતળાને માનવી કાંઈપણ કાર્યકારી નથી. એ જ પ્રમાણે સર્વ કુદેવોને માનવા કાંઈ પણ કાર્યકારી નથી.'' ૨૩.

भ्यस्तेषु वर्तते इत्येवं शीलास्तेषां। एतैस्त्रिभिर्मूढैरपोढत्वसम्पन्नं सम्यग्दर्शनं संसारोच्छित्तिकारणं अस्मयत्वसम्पन्नवत् ॥ २४ ॥

સંસારમાં ભ્રમણ થાય છે તેવાં કાર્યોમાં વર્તવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેવા (પાખંડીઓની) આવી ત્રણ મૂઢતાઓ રહિત સમ્યગ્દર્શન, મદ રહિતપણાની જેમ સંસાર છેદનું કારણ છે.

ભાવાર્થઃ—આરંભ, પરિગ્રહ અને હિંસા સહિત કુલિંગધારી પાખંડી ગુરુઓ—જેઓ વિવાહાદિ સંસારી કાર્યોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, તેમનો આદર-સત્કાર કરવો, તેમની પ્રશંસા કરવી–તેને પાખંડીમૂઢતા અર્થાત્ ગુરુમૂઢતા કહે છે.

આ ગ્રંથના શ્લોક ૧૦માં દર્શાવેલા સાચા ગુરુનાં લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણવાળા બધા ગુરુઓ છે તે પાખંડી–કુગુરુઓ છે, તેઓ સત્કાર–પ્રશંસાને પાત્ર નથી.

"જે જીવ વિષય-કષાયાદિક અધર્મરૂપ તો પરિણમે છે અને માનાદિકથી પોતાને ધર્માત્મા કહાવે છે–મનાવે છે, ધર્માત્મા યોગ્ય નમસ્કારાદિ ક્રિયા કરાવે છે, કિંચિત્ ધર્મનું કોઈ અંગ ધારી મહાન ધર્માત્મા કહેવડાવે છે તથા મહાન ધર્માત્મા યોગ્ય ક્રિયા કરાવે છે–એ પ્રમાણે ધર્મના આશ્રય વડે પોતાને મહાન મનાવે છે, તે બધા કુગુરુ જાણવા, કારણ કે ધર્મપદ્ધતિમાં તો વિષય-કષાયાદિ છૂટતાં જેવો ધર્મ ધારે તેવું જ પોતાનું પદ માનવું યોગ્ય છે."

"વળી કોઈ શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કરેલો કઠણ માર્ગ તો પોતાનાથી સધાય નહિ અને પોતાનું ઉચ્ચ નામ ધરાવ્યા વિના લોક માને પણ નહિ. એ અભિપ્રાયથી યતિ, મુનિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, ભટ્ટારક, સંન્યાસી, યોગી, તપસ્વી અને નગ્ન ઇત્યાદિ નામ તો ઉચ્ચ ધરાવે છે, પણ તેવાં આચરણોને સાધી શકતા નથી, તેથી ઇચ્છાનુસાર નાના પ્રકારના વેષ બનાવે છે, તથા કેટલાક તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ નવીન નામ ધારણ કરે છે અને ઇચ્છાનુસાર વેષ બનાવે છે અને એવા અનેક વેષ ધરવાથી પોતાનામાં ગુરુપણું માને છે; પણ એ મિથ્યા છે."

"........ઉચ્ચ ધર્માત્મા નામ ધરાવી નીચી ક્રિયા કરતાં તો મહાપાપી જ થાય છે." શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે ષટ્પાહુડમાં ગાથા ૧૮માં કહ્યું છે કે—

"મુનિપદ છે તે યથાજાત રૂપ સદૃશ છે, જેવો જન્મ થયો હતો તેવું નગ્ન છે. એ મુનિ, અર્થ જે ધનવસ્ત્રાદિ વસ્તુને તિલતુષમાત્ર પણ ગ્રહણ કરે નહિ. કદાચ તેને થોડી ઘણી પણ ગ્રહણ કરે, તો તેથી તે નિગોદમાં જાય."[1]

---

१. जह जायरूवसरिसो तिलतुसमेत्तं ण गिहदि हत्थेसु ।
जइ लेइ अप्प बहुयं, तत्तो पुण जाइ णिग्गोयं ॥ १८ ॥ (सूत्र पाहुड)

कः पुनरयं स्मयः कतिप्रकारश्चेत्याह—

"જુઓ, ગૃહસ્થપણામાં ઘણો પરિગ્રહ રાખી કંઈક પ્રમાણ કરે, તોપણ તે સ્વર્ગ-મોક્ષનો અધિકારી થાય છે, ત્યારે મુનિપણામાં કિંચિત્ પરિગ્રહ અંગીકાર કરતાં પણ તે નિગોદગામી થાય છે, માટે ઉચ્ચ નામ ધરાવી નીચી પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી."

"મુનિનું સ્વરૂપ તો એવું છે કે બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો જ્યાં સંબંધ નથી; કેવળ પોતાના આત્માને જ પોતારૂપ અનુભવતા, શુભાશુભ ભાવોથી પણ જે ઉદાસીન હોય છે........"[1]

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે ષટ્પાહુડમાં[2] (દર્શનપાહુડમાં) કહ્યું છે કે—

"સમ્યગ્દર્શન છે મૂળ જેનું, એવો જિનવર દ્વારા ઉપદેશેલો ધર્મ સાંભળી, હે ગુરુઓ! તમે એમ માનો કે સમ્યક્ત્વ રહિત જીવ વંદન યોગ્ય નથી. જે પોતે કુગુરુ છે અને કુગુરુના શ્રદ્ધાન સહિત છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ક્યાંથી હોય? તેવા સમ્યક્ત્વ વિના અન્ય ધર્મ પણ ન હોય તો તે ધર્મ વિના વંદન યોગ્ય ક્યાંથી હોય?"

વળી લિંગપાહુડમાં કહ્યું છે કે—

ज्ञानं पूजां कुलं जातिं बलमृद्धिं तपो वपुः ।
अष्टावाश्रित्य मानित्वं स्मयमाहुर्गतस्मयाः ॥ २५ ॥

'आहु'र्ब्रुवन्ति[1] । कं ? 'स्मयं' । के ते ? 'गतस्मयाः' नष्टमदाः[2] जिनाः । किं तत् ? 'मानित्वं' गर्वितत्वं । किं कृत्वा ? 'अष्टावाश्रित्य' । तथा[3] हि । ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानमदो भवति । एवं पूजां कुलं जातिं बलं ऋद्धिमैश्वर्यं तपो वपुः शरीरसौन्दर्यमाश्रित्य पूजादिमदो भवति । ननु शिल्पमदस्य नवमस्य प्रसक्तेरष्टाविति संख्यानुपपन्ना[4] इत्यप्ययुक्तं तस्य ज्ञाने एवान्तर्भावात् ॥ २५ ॥

આઠ મદ
શ્લોક ૨૫

અન્વયાર્થ:—[ज्ञानं] જ્ઞાન, [पूजां] પૂજા-પ્રતિષ્ઠા, [कुलं] કુળ, [जातिं] જાતિ, [बलं] બળ-શક્તિ, [ऋद्धिं] ઋદ્ધિ-સંપદા-રાજ્યની વિભૂતિ, [तपः] તપ અને [वपुः] શરીર [अष्टौ]—એ આઠનો [आश्रित्य] આશ્રય કરીને [मानित्वं] અભિમાન કરવું તેને [गतस्मयाः] મદ રહિત આચાર્યોએ—જિનોએ [स्मयं] મદ [आहुः] કહ્યો છે.

ટીકા:—'आहुः' કહે છે. શું? 'स्मयं' મદ. તેઓ કોણ (કહે છે)? 'गतस्मयाः' મદ રહિત જિનો; કોને (મદ કહે છે)? 'मानित्वं' અભિમાન કરવું તેને. શું કરીને? 'अष्टौ आश्रित्य' આઠનો આશ્રય કરીને, જેમકે જ્ઞાનનો આશ્રય કરી અભિમાન કરવું તે જ્ઞાનમદ છે; (તેવી રીતે પ્રતિષ્ઠામદ, કુળમદ, જાતિમદ, બળમદ, ઋદ્ધિમદ, તપમદ અને શરીરની સુંદરતાનો મદ—એમ આઠ પ્રકારના મદ છે.)

શંકા:—નવમો શિલ્પમદ પણ છે, તેથી મદની આઠ સંખ્યા કહેવી તે બની શકતી નથી.

સમાધાન:—તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન, પ્રતિષ્ઠા, કુળ, જાતિ, બળ, ઋદ્ધિ, તપ અને શરીર—એ આઠના આશ્રયે અભિમાન કરવું તેને મદ કહે છે. તેના આઠ પ્રકાર છે:-

જ્ઞાનમદ, પૂજામદ, કુળમદ (પિતા પક્ષે), જાતિમદ (માતા પક્ષે), બળ-

---

१. वदन्ति घ० ।　२. नष्टमोहा घ० ।　३. तथा विज्ञानमाश्रित्य घ० ।　४. नुपपत्तिरित्यप्युक्तं घ० ।

अनेनाष्टविधमदेन चेष्टमानस्य दोषं दर्शयन्नाह—

स्मयेन योऽन्यानत्येति धर्मस्थान् गर्विताशयः।
सोऽत्येति धर्ममात्मीयं न धर्मो धार्मिकैर्विना ॥ २६ ॥

'स्मयेन' उक्तप्रकारेण। 'गर्विताशयो' दर्पितचित्तः'। 'यो' जीवः। 'धर्मस्थान' रत्नत्रयोपेतानन्यान्। 'अत्येति' अवधीरयति अवज्ञयातिक्रामतीत्यर्थः। 'सोऽत्येति' अवधीरयति। कं? 'धर्मं' रत्नत्रयं। कथंभूतं? 'आत्मीयं' जिनपतिप्रणीतं। यतो धर्मो 'धार्मिकैः' रत्नत्रयानुष्ठायिभिर्विना न विद्यते ॥ २६ ॥

મદ, ઋદ્ધિમદ, તપમદ અને શરીરની સુંદરતાનો મદ. જ્ઞાનમદમાં શિલ્પમદ (કારીગરીનો મદ) ગર્ભિત છે. ૨૫.

આ આઠ પ્રકારના મદથી પ્રવૃત્તિ કરનારનો દોષ બતાવતાં કહે છે—

મદ કરનારનો દોષ

શ્લોક ૨૬

[1]ननु कुलैश्वर्यादिसम्पन्नैः स्मयः कथं निषेद्धुं शक्य इत्याह—

यदि पापनिरोधोऽन्यसम्पदा किं प्रयोजनम् ।
अथ पापास्रवोऽस्त्यन्यसम्पदा किं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

'पापं' ज्ञानावरणाद्यशुभं कर्म निरुद्ध्यते येनासौ 'पापनिरोधो' रत्नत्रयसद्भावः स यद्यस्ति तदा 'अन्यसम्पदा' अन्यस्य कुलैश्वर्यादेः सम्पदा सम्पत्त्या किं प्रयोजनं ? न किमपि प्रयोजनं तन्निरोधेऽतोऽप्यधिकाया विशिष्टतरायास्तत्सम्पदः सद्भावमवबुद्ध्यमानस्य तन्निबन्धनस्मयस्यानुत्पत्तेः । 'अथ पापास्रवोऽस्ति' पापस्याशुभकर्मणः आस्रवो

કરે છે, તે પોતાના રત્નત્રયરૂપ ધર્મની અવગણના કરે છે, કારણ કે ધાર્મિક પુરુષો વિના ધર્મ હોતો નથી. (તેથી ધાર્મિક પુરુષોનો તિરસ્કાર કરતાં પોતાના ધર્મનો તિરસ્કાર થાય છે. ધર્મ અને ધર્મીને અવિનાભાવ સંબંધ છે.) ૨૬.

કુળ-ઐશ્વર્યાદિ યુક્ત પુરુષો દ્વારા ગર્વનો નિષેધ કરવો શી રીતે શક્ય છે? તે કહે છે—

ધાર્મિક પુરુષોનો તિરસ્કાર ઉચિત નથી.

શ્લોક ૨૭

અન્વયાર્થ:—[यदि] જો [पापनिरोधः] પાપનો (મિથ્યાત્વનો) નિરોધ હોય તો [अन्य सम्पदा] અન્ય વિભૂતિનું [किं प्रयोजनम्] શું પ્રયોજન? અથવા જો [पापास्रव अस्ति] પાપનો આસ્રવ હોય તો [अन्य सम्पदा] અન્ય વિભૂતિથી [किं प्रयोजनम्] શું પ્રયોજન?

ટીકા:—'पाप निरोधः' पापं—જ્ઞાનાવરણાદિ અશુભ કર્મ જેનાથી (જે ભાવથી) નિરોધ થાય એવા પાપનો નિરોધ અર્થાત્ મિથ્યાત્વનો અભાવ હોય અર્થાત્ જો રત્નત્રયનો સદ્ભાવ હોય તો 'अन्य सम्पदा' અન્ય (કુલ-ઐશ્વર્યાદિની) સંપદાથી—વિભૂતિથી 'किं प्रयोजनम्' શો લાભ—શું પ્રયોજન? કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; કારણ કે તેનો (પાપનો) નિરોધ થતાં આથી (આ સંપદાથી) પણ અધિક વિશિષ્ટતર રત્નત્રયની એ સંપદાનો સદ્ભાવ માનનારને તે સંબંધી ગર્વની અનુત્પત્તિ (ગર્વનો અભાવ) છે. 'अथ पापास्रवः अस्ति' અગર જો પાપના—અશુભ કર્મનો આસ્રવ

---

१. ननु कुलमलैश्वर्यसम्पन्नो घ० ।

मिथ्यात्वाविरत्यादिरस्ति तथाप्यन्यसंपदा किं प्रयोजनं। अग्रे दुर्गतिगमनादिकं अव-
बुद्ध्यमानस्य तत्सम्पदा प्रयोजनाभावतस्तत्स्मयस्य कर्तुमनुचितत्वात् ॥ २७ ॥

अमुमेवार्थं प्रदर्शयन्नाह—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नामपि मातङ्गदेहजम् ।
देवा देवं विदुर्भस्मगूढांगारान्तरौजसम् ॥ २८ ॥

'देवं' आराध्यं। 'विदु'र्मन्यन्ते। के ते ? 'देवा' ''देवा' वि तस्स णमंति जस्स धम्मे सया मणो'' इत्यभिधानात्। कमपि ? 'मातंगदेहजमपि' चांडालमपि। कथं-

भूतं ? 'सम्यग्दर्शनसम्पन्नं' सम्यग्दर्शनेन सम्पन्नं युक्तं । अतएव 'भस्मगूढाङ्गारान्तरौजसं' भस्मना गूढः प्रच्छादितः स चासावङ्गारश्च तस्य अन्तरं मध्यं तत्रैव ओजः प्रकाशो निर्मलता यस्य ॥ २८ ॥

एकस्य धर्मस्य विविधं फलं प्रकाश्येदानीमुभयोर्धर्माधर्मयोर्यथाक्रमं फलं दर्शयन्नाह—

श्वापि देवोऽपि देवः श्वा जायते धर्मकिल्विषात् ।
कापि नाम भवेदन्या सम्पद्धर्माच्छरीरिणाम् ॥ २९ ॥

'श्वापि' कुक्करोऽपि 'देवो' जायते । 'देवोऽपि' देवः 'श्वा' जायते । कस्मात् ?

ધર્મમાં છે તેને દેવો પણ નમે છે. એવા કથનાનુસાર (માને છે.) કોને પણ ? 'मातङ्गदेहजम् अपि' ચાંડાલને પણ. કેવા (ચાંડાલને) ? 'सम्यग्दर्शनसंपन्नम्' સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત એવા, તેથી જ 'भस्मगूढांगारान्तरौजसम्' જે ભસ્મથી ઢંકાયેલા અંગારાની માફક અંદરમાં પ્રકાશવાળો અર્થાત્ નિર્મળતાવાળો છે એવા.

ભાવાર્થઃ—અહીં ઉપમા–ઉપમેય ભાવથી કથન છે. ભસ્મસમાન ચાંડાલનું શરીર છે, અંગાર (અગ્નિ) સમાન જીવ છે અને પ્રકાશ સમાન સમ્યગ્દર્શન છે. ભસ્મ, અંગાર અને પ્રકાશ તે ઉપમા છે અને શરીર, જીવ અને સમ્યગ્દર્શન–તે ઉપમેય છે. ભસ્મથી આચ્છાદિત અગ્નિના તેજ સમાન સમ્યગ્દર્શનયુક્ત ચાંડાલના દેહધારી જીવને પણ 'દેવ' કહે છે; કેમકે તેને સાચા સમ્યગ્દર્શનરૂપ દિવ્યશક્તિ પ્રગટ થઈ છે. ૨૮.

(અત્યાર સુધી સમ્યગ્દષ્ટિના) એક ધર્મનું (શુભ ભાવનું) વિવિધફળ પ્રકાશીને હવે ધર્મ અને અધર્મ બંનેનું યથાક્રમે ફળ દર્શાવતાં કહે છે—

ધર્મ–અધર્મનું ફળ

શ્લોક ૨૯

અન્વયાર્થઃ—[धर्मकिल्विषात्] ધર્મથી અને પાપથી (અનુક્રમે) [श्वापि] કૂતરો પણ [देवः] દેવ અને [देवः] દેવ પણ [श्वा] કૂતરો [जायते] થાય છે; [नाम] ખરેખર [धर्मात्] ધર્મથી [शरीरिणाम्] પ્રાણીઓને—સંસારી જીવોને, [कापि अन्या] કોઈક અદ્વિતીય [सम्पद्] સંપત્તિ [भवेत्] પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાઃ—'श्वापि' કૂતરો પણ 'देवः' દેવ 'जायते' થાય છે. 'देवोऽपि' દેવ

'धर्मकिल्बिषात्' धर्ममाहात्म्यात् खलु श्वापि देवो भवति। किल्बिषात् पापोदयात् पुनर्देवोऽपि श्वा भवति यत एवं, ततः 'कापि' वाचामगोचरा। 'नाम' स्फुटं। 'अन्या' अपूर्वाऽद्वितीया। 'सम्पद्' विभूतिविशेषो। 'भवेत्'। कस्मात्? धर्मात्। केषां? 'शरीरिणां' संसारिणां। यत एवं, ततो धर्म एव प्रेक्षावतानुष्ठातव्यः ॥२९॥

तथानुतिष्ठता दर्शनम्लानता मूलतोऽपि न कर्तव्येत्याह—

भयाशास्नेहलोभाच्च कुदेवागमलिंगिनाम् ।
प्रणामं विनयं चैव न कुर्य्युः शुद्धदृष्टयः ॥ ३० ॥

'शुद्धदृष्टयो' निर्मलसम्यक्त्वाः न कुर्युः । कं ? 'प्रणामं' उत्तमाङ्गेनोपनतिं । 'विनयं चैव' करमुकुलप्रशंसादिलक्षणं । केषां ? कुदेवागमलिंगिनां । कस्मादपि ? 'भयाशास्नेहलोभाच्च' भयं राजादिजनितं, आशा च भाविनोऽर्थस्य प्राप्त्याकांक्षा, स्नेहश्च मित्रानुरागः, लोभश्च वर्तमानकालेऽर्थप्राप्तिगृद्धिः, भयाशास्नेहलोभं तस्मादपि । च शब्दोऽप्यर्थः ॥ ३० ॥

કુદેવાદિ સમ્યગ્દૃષ્ટિથી કોઈ રીતે વંદનીય નથી

શ્લોક ૩૦

અન્વયાર્થઃ—[शुद्धदृष्टयः] શુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોએ, [भयाशास्नेहलोभात् च] ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી પણ [कुदेवागमलिंगिनाम्] કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુલિંગીઓને (કુગુરુઓને) [प्रणामं विनयं चैव] પ્રણામ અને તેમનો વિનય પણ [न कुर्युः] ન કરવાં જોઈએ.

ટીકાઃ—'शुद्धदृष्टयः' નિર્મળ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોએ 'भयाशास्नेहलोभात् च' રાજાદિ જનિત ભયથી, ભાવિ અર્થની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી, મિત્ર પ્રત્યેના અનુરાગ-રૂપ સ્નેહથી અને વર્તમાન કાલમાં અર્થપ્રાપ્તિની ગૃદ્ધિથી (અતિ લાલસાથી)–ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી પણ 'कुदेवागमलिंगिनाम्' કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુગુરુને 'प्रणामं' ઉત્તમ અંગથી–મસ્તકથી નમસ્કાર 'विनयं चैव' અને હસ્તાંજલિ, પ્રશંસાદિ-રૂપ (હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવારૂપ, પ્રશંસાદિનાં વચન કહેવારૂપ) તેમનો વિનય 'न कुर्युः' કરવાં જોઈએ નહિ. અહીં 'च' શબ્દ 'अपि'ના અર્થમાં છે.

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધ (નિર્મળ), પચીસ દોષ રહિત, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવે રાજાદિના ભયના કારણે, કોઈ આર્થિક આશાના કારણે, મિત્રાદિ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે, યા પૈસાના અતિ લોભના કારણે પણ કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુલિંગીઓને (ખોટા વેશધારી ગુરુઓને) પ્રણામ કરવા જોઈએ નહિ; તેમનો વિનય-સત્કાર કરવો જોઈએ નહિ.

વિશેષ

મોક્ષપાહુડ ગાથા ૯૨ માં કહ્યું છે કે—

"જે કોઈ લજ્જા, ભય અને મોટાઈથી પણ કુત્સિત દેવ-ધર્મ-લિંગને વંદન કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે."[1]

"...માટે જે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, તે પ્રથમથી જ કુદેવ-કુધર્મ અને કુગુરુનો ત્યાગી થાય. સમ્યક્ત્વના પચીસ મળદોષોના ત્યાગમાં પણ મૂઢદૃષ્ટિ વા છ અનાયતનમાં પણ તેનો જ ત્યાગ કરાવ્યો છે. માટે તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો."

ननु मोक्षमार्गस्य रत्नत्रयरूपत्वात् कस्माद्दर्शनस्यैव प्रथमतः स्वरूपाभिधानं कृतमित्याह—

दर्शनं ज्ञानचारित्रात्साधिमानमुपाश्नुते ।
दर्शनं कर्णधारं तन्मोक्षमार्गे प्रचक्षते ॥ ३१ ॥

હોય તેને નિષેધ્ય જાણી નમસ્કાર કદી પણ કરે નહિ."[1]

ભાવાર્થઃ—મિથ્યાત્વ તે મૂળ પાપ છે. મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી બીજા સ્વર્ગ સુધીના દેવો એકેન્દ્રિયમાં ઊપજે છે. અનંતાનંતકાળ ત્રસ-સ્થાવરોમાં પરિભ્રમણ કરતા ફરે છે.

બારમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો પણ મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઊપજે છે.

માટે મિથ્યાત્વભાવ મહા અનર્થકારી જાણી, સમ્યક્ત્વમાં જ યત્ન કરવો યોગ્ય છે. (સદાસુખદાસજી કૃત ટીકા, પાનું-૫૮ સસ્તી ગ્રંથમાળા.)

ગાથા ૨૮ સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યની છે. તેના અનુસંધાનમાં ગાથા ૨૯ સમ્યગ્દૃષ્ટિના શુભભાવની છે. અને ત્યાર પછીની ગાથા ૩૦ થી ૪૧ સુધીની બધી ગાથાઓ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા બતાવે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને તેની ભૂમિકા પ્રમાણે શુદ્ધિ સાથે અશુદ્ધિ હોય છે અને તે અશુદ્ધિમાં શુભભાવની મુખ્યતા હોય છે. ૩૦.

મોક્ષમાર્ગ તો રત્નત્રયસ્વરૂપ છે, તો પછી સૌથી પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનના જ સ્વરૂપનું કથન કેમ કર્યું તે કહે છે—

મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતા

શ્લોક ૩૧

અન્વયાર્થઃ—[दर्शनम्] સમ્યગ્દર્શન [ज्ञानचारित्रात्] જ્ઞાન અને ચારિત્ર કરતાં [साधिमानम् उपाश्नुते] અધિક છે (ઉત્તમ છે, ઉત્કૃષ્ટ છે) [ततः] તેથી [दर्शनम्] સમ્યગ્દર્શન [मोक्षमार्गे] મોક્ષમાર્ગમાં [कर्णधारम्] કર્ણધાર (ખેવટિયો) [प्रचक्षते] કહેવાય છે.

---

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૯૮, અધ્યાય. ૬.

गृहस्थो मोक्षमार्गस्थो निर्मोहो नैव मोहवान् ।
अनगारो गृही श्रेयान् निर्मोहो मोहिनो मुनेः ॥ ३३ ॥

'निर्मोहो' दर्शनप्रतिबन्धकमोहनीयकर्मरहितः सद्दर्शनपरिणत इत्यर्थः इत्थंभूतो गृहस्थो मोक्षमार्गस्थो भवति। 'अनगारो' यतिः। पुनः 'नैव' मोक्षमार्गस्थो भवति। किंविशिष्टः? 'मोहवान्' दर्शनमोहोपेतः। मिथ्यात्वपरिणत इत्यर्थः। यत एवं ततो गृही गृहस्थो। यो निर्मोहः स 'श्रेयान्' उत्कृष्टः। कस्मात्? मुनेः। कथंभूतात्?

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્કૃષ્ટતાનું ઉદાહરણ સહિત બીજું કારણ.

'मोहिनो' दर्शनमोहयुक्तात् ॥ ३३ ॥

શ્રાવક ગૃહસ્થ પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી છે અને સમ્યગ્દર્શન રહિત મુનિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી પ્રથમ ગુણસ્થાનવર્તી છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ છે. —એ કારણથી પણ સમ્યગ્દર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

વિશેષ

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે દર્શનપાહુડમાં કહ્યું છે કે—

જે સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ છે તે ભ્રષ્ટ છે, કારણ કે તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે, અનંતકાળે પણ નિર્વાણને પામતો નથી; પરંતુ જે સમ્યગ્દર્શન યુક્ત છે પણ ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયો છે તે દેવ-મનુષ્યના થોડાક ભવ કરી નિયમથી નિર્વાણ પામે છે.

"અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ તો છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં તેને કોઈ પણ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય નથી અને દ્રવ્યલિંગીને શુભ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય હોય છે, શ્રદ્ધાનમાં તેને ભલો જાણે છે, માટે શ્રદ્ધાન અપેક્ષાએ અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી પણ તેને અધિક કષાય છે.

"વળી દ્રવ્યલિંગીને યોગોની પ્રવૃત્તિ શુભરૂપ ઘણી હોય છે અને અઘાતિ કર્મોમાં પુણ્ય-પાપ બંધનો ભેદ શુભ-અશુભ યોગોને અનુસારે છે, માટે તે અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધી પહોંચે છે. પણ એ કાંઈ કાર્યકારી નથી, કારણ કે અઘાતિ કર્મ કાંઈ આત્મગુણનાં ઘાતક નથી. તેના ઉદયથી ઊંચાં-નીચાં પદ પામે તો તેથી શું થયું? એ તો બાહ્ય સંયોગો માત્ર સંસારદશાના સ્વાંગ છે અને પોતે તો આત્મા છે, માટે આત્મગુણનાં ઘાતક જે ઘાતિકર્મ છે તેનું હીનપણું કાર્યકારી છે. હવે ઘાતિકર્મોનો બંધ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અનુસાર નથી પણ અંતરંગ કષાય અનુસાર છે, તેથી જ દ્રવ્યલિંગીની અપેક્ષાએ અસંયત વા દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઘાતિકર્મોનો બંધ થોડો છે. દ્રવ્યલિંગીને તો સર્વ ઘાતિયાં કર્મોનો બંધ ઘણી સ્થિતિ-અનુભાગ સહિત હોય છે, ત્યારે અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી આદિ કર્મોનો બંધ તો છે જ નહિ, તથા બાકીની પ્રકૃતિઓનો બંધ હોય છે પણ તે અલ્પસ્થિતિ-અનુભાગ સહિત હોય છે.

"દ્રવ્યલિંગીને ગુણશ્રેણિ નિર્જરા કદી પણ થતી નથી, ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિને કોઈ વેળા થાય છે તથા દેશ-સકળ સંયમ થતાં નિરંતર થાય છે; માટે તે મોક્ષમાર્ગી થયો

यत एवं ततः—

न सम्यक्त्वसमं किञ्चित्त्रैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।
श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनूभृताम् ॥ ३४ ॥

'तनूभृतां' संसारिणां। 'सम्यक्त्वसमं' सम्यक्त्वेन समं तुल्यं। 'श्रेयः' श्रेष्ठमुत्तमोपकारकं। 'किंचित्' अन्यवस्तु नास्ति। यतस्तस्मिन् सति गृहस्थोऽपि यतेरप्युत्कृष्टतां प्रतिपद्यते। कदा तन्नास्ति? 'त्रैकाल्ये' अतीतानागतवर्तमानकालत्रये। तस्मिन् क्व तन्नास्ति? 'त्रिजगत्यपि' आस्तां तावन्नियतक्षेत्रादौ तन्नास्ति अपितु त्रिजगत्यपि त्रिभुवनेऽपि। तथा 'अश्रेयो' अनुपकारकं। मिथ्यात्वसमं किंचिदन्यन्नास्ति। यतस्त-

---

[illegible] માટે દ્રવ્યલિંગી મુનિને શાસ્ત્રમાં અસંયત-દેશસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી હીન કહ્યો છે.[illegible]...'' ૩૩.

[illegible]

त्सद्भावे यतिरपि व्रतसंयमसम्पन्नो गृहस्थादपि तद्विपरीतादपकृष्टतां व्रजतीति ॥ ३४ ॥

इतोऽपि सद्दर्शनमेव ज्ञानचारित्राभ्यामुत्कृष्टमित्याह—

[आर्यागीतिछन्दः]

सम्यग्दर्शनशुद्धा नारकतिर्यङ्नपुंसकस्त्रीत्वानि ।
दुष्कुलविकृताल्पायुर्दरिद्रतां च व्रजन्ति नाप्यव्रतिकाः ॥ ३५ ॥

સંયમથી યુક્ત મુનિ પણ, ગૃહસ્થથી પણ, દર્શનની વિપરીતતાને લીધે નીચી દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં સમ્યક્ત્વ સમાન કોઈ પદાર્થ સંસારી જીવોને કલ્યાણકારી નથી; અર્થાત્ ઇન્દ્ર, અહમિન્દ્ર, ભુવનેન્દ્ર, ચક્રી, નારાયણ, બલભદ્ર અને તીર્થંકરાદિક સમસ્ત ચેતન પદાર્થો અને મણિ-મંત્ર, ઔષધાદિક સમસ્ત અચેતન પદાર્થો સમ્યક્ત્વ સમાન ઉપકારક નથી, કારણ કે તેના સદ્‌ભાવમાં અવ્રતી ગૃહસ્થ પણ દ્રવ્યલિંગી મુનિ કરતાં ઉત્તમ ગણાય છે. વળી અવ્રતી સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ-મનુષ્યના થોડાક ભવ કરી—અર્થાત્ સ્વર્ગાદિકનાં સુખ ભોગવી, નિયમથી મોક્ષ પામે છે; અને મિથ્યાત્વ સમાન કોઈ પદાર્થ જીવને અકલ્યાણકારી નથી, કારણ કે તેના સદ્‌ભાવમાં મહાવ્રતધારી દ્રવ્યલિંગી મુનિ પણ અવ્રતી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગૃહસ્થથી હીન મનાય છે.

વળી દોલતરામજી કૃત 'છઢાળા' માં કહ્યું છે કે—

तीनलोक तिहुंकालमांहि नहिं दर्शन सौ सुखकारी ।
सकल धरमको मूल यही इस विन करनी दुःखकारी ॥ (छहढाला ३/१६)

ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં સમ્યક્ત્વ સમાન અન્ય કોઈ સુખકારી નથી, તે સર્વ ધર્મોનું મૂળ છે, તેના વિના સર્વ જ્ઞાન, વ્રત, ક્રિયા-બધું વૃથા છે અને દુઃખનું કારણ છે.

તેથી મોક્ષમાર્ગમાં સમ્યક્ત્વની જ ઉત્તમતા છે. ૩૪.

આથી પણ સમ્યગ્દર્શન જ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી ઉત્કૃષ્ટ છે એમ કહે છે—

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ક્યાં ક્યાં ઊપજતો નથી?

શ્લોક ૩૫

અન્વયાર્થ:—[सम्यग्दर्शनशुद्धाः] સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) જીવો

'सम्यग्दर्शनशुद्धा' सम्यग्दर्शनं शुद्धं निर्मलं येषां ते। सम्यग्दर्शनलाभात्पूर्वं बद्धायुष्कान् विहाय अन्ये 'न व्रजन्ति' न प्राप्नुवन्ति। कानि। 'नारकतिर्यङ्नपुंसकस्त्रीत्वानि'। त्वशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते नारकत्वं तिर्यक्त्वं नपुंसकत्वं स्त्रीत्वमिति। न केवलमेतान्येव न व्रजन्ति किन्तु 'दुष्कुलविकृताल्पायुर्दरिद्रतां च'। अत्रापि ताशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ये निर्मलसम्यक्त्वाः ते न भवान्तरे दुष्कुलतां दुष्कुले उत्पत्तिं विकृततां काणकुंठादिरूपविकारं अल्पायुष्कतामन्तर्मुहूर्ताद्यायुष्कोत्पत्तिं, दरिद्रतां दारिद्र्योपेतकुलोत्पत्तिं। कथंभूता अपि एतत्सर्वं न व्रजन्ति। 'अव्रतिका अपि' अणुव्रतरहिता अपि।

પ્રાપ્તિ પહેલાં જો કોઈ આગળની ગતિના આયુનો બંધ થઈ જાય (આ આયુબંધની પૂર્વે જ સમ્યક્ત્વ છૂટી જાય) તો તેમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, કિન્તુ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી ત્યાં પણ એટલી વિશેષતા થઈ જાય છે, કે સાતમા નરકનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે પ્રથમ નરકનો નારકી થાય, એકેન્દ્રિય નિગોદનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે ઉત્તમ ભોગભૂમિમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ થાય, લબ્ધ્યપર્યાપ્તક મનુષ્યનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે ઉત્તમ ભોગભૂમિનો મનુષ્ય થાય, વ્યંતરાદિક નીચ દેવોનો આયુબંધ કર્યો હોય તો તે કલ્પવાસી મહર્દ્ધિક દેવ થાય, અન્ય સ્થાનોમાં ઊપજે નહિ.

'છઢાળા'માં ૩/૧૬ માં કહ્યું છે કે—

"પ્રથમ નરક વિન ષટ્ ભૂ જ્યોતિષ, વાન ભવનપંડ નારી,
થાવર વિકલત્રય પશુમેં નહિં, ઉપજત સમક્ ધારી."

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પ્રથમ નરક સિવાય (નરકાયુના બંધ પછી સમ્યક્ત્વ પામે તો) બાકીના છ નરકોમાં, જ્યોતિષી, વ્યંતર અને ભવનવાસી દેવોમાં, નપુંસકની પર્યાયમાં, સ્ત્રી પર્યાયમાં, સ્થાવર જીવોમાં, બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિય જીવોમાં તથા પશુની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.

વળી અવ્રતી સમ્યગ્દષ્ટિને એકતાલીસ કર્મપ્રકૃતિઓનો નવીન બંધ થતો નથી. (જુઓ, ગોમ્મટસાર-કર્મકાણ્ડ ગાથા ૯૫-૯૬)

વિશેષ

આ ગાથામાં સમ્યગ્દર્શન સાથે 'શુદ્ધ' વિશેષણ છે અને તેનો અર્થ ટીકાકારે 'નિર્મળ' કર્યો છે. તેથી તે શ્રદ્ધા ગુણનો શુદ્ધ પર્યાય છે.

અહીં શુદ્ધ નિશ્ચય નયનો વિષય શુદ્ધ પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ કહો, નિર્મળ કહો, પવિત્ર કહો કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન કહો—તે એક જ છે.

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચોથા ગુણસ્થાનમાં અવ્રતી હોવા છતાં તેને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

એવા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સાથે ચોથા ગુણસ્થાનમાં સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની વ્યવહાર શ્રદ્ધા હોય છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધાગુણનો પર્યાય નથી; પણ તે ચારિત્રગુણનો

सहजा अहार्या च बुद्धिः, वीर्यं विशिष्टं सामर्थ्यं, यशो विशिष्टा ख्यातिः वृद्धिः कलत्रपुत्रपौत्रादिसम्पत्तिः, विजयः पराभिभवेनात्मनो गुणोत्कर्षः, विभवो धनधान्यद्रव्यादिसम्पत्तिः, एतैः सनाथा सहिताः । तथा 'माहाकुला' महच्च तत् कुलं च माहाकुलं तत्र भवाः । 'महार्या' महान्तोऽर्था धर्मार्थकाममोक्षलक्षणा येषाम् ॥ ३६ ॥

'विद्या' સહજ અહાર્ય (અતિશયરૂપ) બુદ્ધિ, 'वीर्य' વિશિષ્ટ બલ-સામર્થ્ય, 'यशो' વિશિષ્ટ ખ્યાતિ, 'वृद्धः' સ્ત્રી-પૌત્રાદિરૂપ સંપત્તિ, 'विजयः' પરના પરાભવથી પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ અને 'विभवः' ધન, ધાન્ય, દ્રવ્યાદિ સંપત્તિ—એ સર્વથી યુક્ત છે જેઓ એવા તથા 'माहाकुलाः' જેઓ ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવા અને 'महार्थाः' જેમને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ મહાન અર્થો સાધ્ય છે એવા (અર્થાત્ જેઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સાધક છે એવા)—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો મનુષ્યના તિલક થાય છે.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો (મરીને) ઉત્સાહ, પ્રતાપ, કાંતિ, બળ, વિદ્યા, કીર્તિ, ઉન્નતિ, વિજય અને સંપત્તિ સહિત ઉચ્ચ કુળવાન અને ધર્મ-અર્થાદિ પુરુષાર્થોના સાધક મનુષ્યોના શિરોમણિ-રાજા થાય છે.

तथा इन्द्रपदमपि सम्यग्दर्शनशुद्धा एव प्राप्नुवन्तीत्याह—

अष्टगुणपुष्टितुष्टा दृष्टि विशिष्टाः प्रकृष्टशोभाजुष्टाः ।
अमराप्सरसां परिषदि चिरं रमन्ते जिनेन्द्रभक्ताः स्वर्गे ॥ ३७॥

ગાથા ૩૮, પૃષ્ઠ ૧૫૧; (ગુજરાતી) પૃષ્ઠ ૧૮૧.)

આ પ્રકારની મોક્ષમાર્ગની સ્થિતિ ચોથા ગુણસ્થાનથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, આ દર્શાવવા માટે ટીકાકારે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને 'माद्धार्थाः' કહ્યા છે.

વળી આ ગાથાથી એ ફલિત થાય છે કે-સમ્યગ્દષ્ટિ મોક્ષમાર્ગી છે અને તે મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત ચોથા ગુણસ્થાનથી થાય છે. આના સમર્થનમાં પં. શ્રી દૌલતરામજીએ પણ 'છઢાળા'ના ૩/૫ માં કહ્યું છે કે—

મધ્યમ અંતર આતમ હૈં જે, દેશવ્રતી અનગારી,
જઘન કહે અવિરત સમદષ્ટિ, તીનોં શિવમગચારી. ૩/૫.

ભાવાર્થ:—દેશવ્રતી અર્થાત્ પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક અને અનગારી અર્થાત્ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ-બંને મધ્યમ અંતરાત્મા છે અને ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જઘન્ય અંતરાત્મા છે. આ ત્રણે અંતરાત્માઓ મોક્ષમાર્ગી છે. જો મોક્ષમાર્ગ ચોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ થતો ન હોય તો અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિને પંડિતજી મોક્ષમાર્ગી કેમ કહે? ૩૬.

તથા ઇન્દ્રપદને પણ સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ (થયેલા) જીવો જ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે—

શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિની ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ

શ્લોક ૩૭

અન્વયાર્થ:—[दृष्टिविशिष्टाः] શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ સહિત [जिनेन्द्रभक्ताः] જિનેન્દ્રના ભક્ત જીવો [स्वर्गे] સ્વર્ગમાં [अष्टगुणपुष्टितुष्टाः] આઠ ઋદ્ધિઓની પૂર્ણતાથી સંતુષ્ટ અને [प्रकृष्टशोभाजुष्टाः] વિશેષ શોભા (સુંદરતા) [illegible] યુક્ત [illegible] [अमराप्सरसां] દેવો અને અપ્સરાઓની [परिषदि] સભામાં [illegible]] લાં[illegible] સુધી [रमन्ते] રમે છે.

तथा धर्मचक्रिणोऽपि सद्दर्शनमाहात्म्याद् भवन्तीत्याह—

अमरासुरनरपतिभिर्यमधरपतिभिश्च नूतपादाम्भोजाः ।
दृष्ट्या सुनिश्चितार्था वृषचक्रधरा भवन्ति लोकशरण्याः ॥३९॥

'दृष्ट्या' सम्यग्दर्शनमाहात्म्येन । 'वृषचक्रधरा भवन्ति' वृषो धर्मः तस्य चक्रं वृषचक्रं तद्धरन्ति ये ते वृषचक्रधरास्तीर्थंकराः । किंविशिष्टाः ? 'नूतपादाम्भोजाः' पादावेवाम्भोजे, नूते स्तुते पादाम्भोजे येषां । कैः ? 'अमरासुरनरपतिभिः' अमरपतयः ऊर्ध्वलोकस्वामिनः सौधर्मादयः, असुरपतयोऽधोलोकस्वामिनो धरणेन्द्रादयः, नरपतयः

છ ખંડનો સ્વામી હોય છે અને બધા દેશોમાં પોતાની આજ્ઞા (ચક્ર) પ્રવર્તાવવાને સમર્થ હોય છે. વળી તે બત્રીસ હજાર મુકુટબદ્ધ રાજાઓનો અધિપતિ અને [1]નવનિધિ અને [2]ચૌદ રત્નોનો સ્વામી હોય છે. ૩૮.

તથા સમ્યગ્દર્શનના માહાત્મ્યથી ધર્મચક્રી (તીર્થંકર) પણ થાય છે એમ કહે છે-

तिर्यग्लोकस्वामिनश्चक्रवर्तिनः। न केवलमेतैरेव नूतपादाम्भोजाः, किन्तु 'यमधरपतिभिश्च' यमं व्रतं धरन्ति ये ते यमधरा मुनयस्तेषां पतयो गणधरास्तैश्च। पुनरपि कथंभूतास्ते ? 'सुनिश्चितार्था' शोभनो निश्चितः परिसमाप्ति गतोऽर्थो धर्मादिलक्षणो येषां। तथा 'लोकशरण्याः' अनेकविधदुःखदायिभिः कर्मारातिभिरुपद्रुतानां लोकानां शरणे साधवः ॥ ३९ ॥

तथा मोक्षप्राप्तिरपि सम्यग्दर्शनशुद्धानामेव भवतीत्याह—

આદિ અને નરપતિ એટલે તિર્યગ્લોકના (મધ્યલોકના) સ્વામી–ચક્રવર્તીઓ દ્વારા–રૂક્ત તેમના દ્વારા જ (તેમનાં) ચરણકમળો પ્રશંસિત છે એટલું જ નહિ કિન્તુ 'यमधरपतिभिश्च' જે યમ એટલે વ્રતને ધારણ કરે છે તે યમધરો–મુનિઓ, તેમના પતિ–ગણધરો, તેમના દ્વારા પણ (પ્રશંસિત છે). વળી તેઓ કેવા છે ? 'सुनिश्चितार्थाः' જેમને ધર્માદિરૂપ અર્થ સારી રીતે નિશ્ચિત થયો છે અર્થાત્ પરિસમાપ્તિએ (પૂર્ણતાએ) પામ્યો છે, (અર્થાત્ જેમને ધર્માદિ પદાર્થોનો સમ્યક્ પ્રકારે સંપૂર્ણપણે નિશ્ચય થયો છે–શ્રદ્ધાન થયું છે) તેવા તથા 'लोकशरण्याः' અનેક પ્રકારના દુઃખદાયી કર્મ–શત્રુઓ દ્વારા ઉપદ્રવ પામેલા લોકોના જેઓ શરણભૂત છે એવા.

ભાવાર્થઃ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ મૃત્યુ બાદ સમ્યક્ત્વના માહાત્મ્યથી દેવેન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર, ચક્રવર્તી તથા ગણધરો દ્વારા પૂજનીય થાય છે તથા ત્રણ લોકના શરણભૂત, ધર્મચક્રના ધારક તીર્થંકર પણ થાય છે.

તીર્થંકરદેવ ત્રણ લોકના અધિપતિઓ દ્વારા પૂજનીય છે–એ બતાવે છે કે ત્રણ લોકમાં તીર્થંકરદેવનું પુણ્ય-ફળ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી જ્ઞાનીઓ અને ત્યાગીઓમાં ગણધર સૌથી મોટા છે, તેઓ પણ શ્રોતાઓની કોટિમાં બેસી ધર્મ શ્રવણ કરે છે, તે બતાવે છે કે ધર્મમાં પણ તીર્થંકરદેવ સૌથી ઉત્તમ છે. વિહારકાળે તેમની મહત્તાસૂચક એક ધર્મચક્ર તીર્થંકર ભગવાનની આગળ ચાલે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ લોકના રાજા–મહારાજાઓ, ઇન્દ્રો, જ્ઞાનીઓ, ત્યાગીઓ, ધર્માત્માઓ–સર્વે જેમને પૂજે છે. જેમનું શરણ લે છે–એવા સામર્થ્યશાળી અલૌકિક પુરુષ–તીર્થંકરદેવ–સમ્યગ્દર્શનના જ માહાત્મ્યથી થાય છે. ૩૯.

તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ શુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ થાય છે તે કહે છે—

शिवमजरमरुजमक्षयमव्याबाधं विशोकभयशङ्कम् ।
काष्ठागतसुखविद्याविभवं विमलं भजन्ति दर्शनशरणाः ॥ ४० ॥

'दर्शनशरणाः' दर्शनं शरणं[1] संसारापायपरिरक्षकं येषां, दर्शनस्य वा शरणं रक्षणं यत्र ते। 'शिवं' मोक्षं। भजन्त्यनुभवन्ति। कथंभूतं? 'अजरं' न विद्यते जरा वृद्धत्वं यत्र। 'अरुजं' न विद्यते रुग्व्याधिर्यत्र। 'अक्षयं' न विद्यते लब्धानन्तचतुष्टयक्षयो[2] यत्र। 'अव्याबाधं' न विद्यते दुःखकारणेन केनचिद्विविधा विशेषेण वा आबाधा यत्र। 'विशोकभयशङ्कं' विगता शोकभयशङ्का यत्र। 'काष्ठागतसुखविद्याविभवं' काष्ठां परमप्रकर्षं गतः प्राप्तः सुखविद्ययोर्विभवो विभूतिर्यत्र। 'विमलं' विगतं मलं द्रव्यभावरूपकर्म[3] यत्र ॥ ४० ॥

यत्प्राक् प्रत्येकं श्लोकैः सम्यग्दर्शनस्य फलमुक्तं तद्दर्शनाधिकारस्य समाप्तौ संग्रहवृत्तेनोपसंहृत्य प्रतिपादयन्नाह—

देवेन्द्रचक्रमहिमानममेयमानम्
राजेन्द्रचक्रमवनीन्द्रशिरोर्चनीयम् ।
धर्मेन्द्रचक्रमधरीकृतसर्वलोकम्
लब्ध्वा शिवं च जिनभक्तिरुपैति भव्यः ॥ ४१ ॥

'शिवं' मोक्षं । 'उपैति' प्राप्नोति । कोऽसौ ? 'भव्यः' सम्यग्दृष्टिः । कथंभूतः ? 'जिनभक्तिः' जिने भक्तिर्यस्य । किं कृत्वा ? 'लब्ध्वा' । कं ? 'देवेन्द्रचक्रमहिमानं'

ભાવાર્થ:—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં ઘડપણ, રોગ, ક્ષય, બાધા, શોક, ભય અને શંકાનો તથા દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મરૂપ મલનો સર્વથા અભાવ હોય છે તથા નવ ક્ષાયિક લબ્ધિઓ તથા અનંતદર્શનાદિ અનંતચતુષ્ટયનો સદા સદ્ભાવ હોય છે. ૪૦.

પૂર્વે પ્રત્યેક શ્લોક દ્વારા જે સમ્યગ્દર્શનનું ફળ કહ્યું તે સમ્યગ્દર્શનનો અધિકાર સમાપ્ત કરતાં સંગ્રહ વૃત્તિથી (સંક્ષેપ રૂપે) ઉપસંહાર કરી પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

સમ્યક્ત્વના મહિમાનો ઉપસંહાર
શ્લોક ૪૧

અન્વયાર્થ:—[जिनभक्तिः] જિનેન્દ્રની ભક્તિવાળો જિનભક્ત [भव्यः] ભવ્ય (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ) [अमेयमानम्] અપરિમિત પ્રતિષ્ઠા અથવા જ્ઞાન સહિત [देवेन्द्रचक्रमहिमानम्] દેવેન્દ્રોના સમૂહના મહિમાને (ઐશ્વર્યને), [अवनीन्द्रशिरोर्चनीयम्] રાજાઓના મસ્તક દ્વારા પૂજનીય [राजेन्द्रचक्रम्] ચક્રવર્તીના ચક્રરત્નને [च] અને [अधरीकृतसर्वलोकम्] સર્વ લોકને જેણે નીચાં કરી દીધાં છે અર્થાત્ સર્વ લોકમાં જે ઉત્તમ છે તેવા [धर्मेन्द्रचक्रम्] ધર્મેન્દ્રના (તીર્થંકરના) ચક્રને (પદને) [लब्ध्वा] પ્રાપ્ત કરી [शिवम्] મોક્ષ [उपैति] પામે છે.

ટીકા:—'जिनभक्तिः भव्यः शिवं उपैति' જેને જિનેન્દ્રદેવમાં ભક્તિ છે તેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તે શું શું પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે?

देवानामिन्द्रा देवेन्द्रास्तेषां चक्रं संघातस्तत्र तस्य वा महिमानं विभूतिमाहात्म्यं । कथं-भूतं ? 'अमेयमानं' अमेयोऽपर्यन्तं मानं पूजा ज्ञानं वा यस्य तममेयमानं । तथा 'राजेन्द्रचक्रं' लब्ध्वा राज्ञामिन्द्राश्चक्रवर्तिनस्तेषां चक्रं चक्ररत्नं । किं विशिष्टं ? 'अवनीन्द्रशिरोऽर्चनीयं' अवन्यां निजनिजपृथिव्यां इन्द्रा मुकुटबद्धा राजानस्तेषां शिरोभिरर्चनीयं । तथा 'धर्मेन्द्रचक्रं' लब्ध्वा धर्मस्तस्योत्तमक्षमादिलक्षणस्य चारित्रलक्षणस्य वा इन्द्रा अनुष्ठातारः प्रणेतारो वा तीर्थकरादयस्तेषां चक्रं संघातं धर्मेन्द्राणां वा तीर्थकृतां सुचक्रं चक्रं धर्मचक्रं । कथंभूतं ? 'अधरीकृतसर्वलोकं' अधरीकृतो भृत्यतां नीतः सर्वलोकस्त्रिभुवनं येन तत् । एतत्सर्वं लब्ध्वा पश्चाच्छिवं चोपैति भव्य इति ॥ ४१ ॥

'देवेन्द्रचक्रमहिमानम्' દેવોના ઇન્દ્રો તે દેવેન્દ્રો, તેના સમૂહના મહિમાને-વિભૂતિના માહાત્મ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. 'अमेयमानम्' જેનું માન (જે માહાત્મ્યનો પ્રભાવ)-પૂજા, જ્ઞાન અપરિમિત (અમાપ) હોય છે, તથા 'राजेन्द्रचक्रम्' રાજાઓના ઇન્દ્રો તે રાજેન્દ્રો-ચક્રવર્તીઓ, ચક્રવર્તીઓના ચક્રરત્નને પ્રાપ્ત કરે છે 'अवनींद्रशिरोऽर्चनीयम्' કે જે પોતપોતાની પૃથ્વીઓના અધિપતિ મુકુટબદ્ધ રાજાઓનાં મસ્તકો દ્વારા પૂજનીય હોય છે. તથા 'धर्मेन्द्रचक्रम्' ધર્મેન્દ્રચક્રને-ઉત્તમ ક્ષમાદિરૂપ અથવા ચારિત્રરૂપ ધર્મના ઇન્દ્રોના-અનુષ્ઠાતા અથવા પ્રણેતા-તીર્થંકર આદિના સમૂહને અથવા ધર્મેન્દ્રોના-તીર્થંકરોના સુચક્ર ધર્મચક્રને પ્રાપ્ત કરે છે 'अधरीकृतसर्वलोकम्' કે જેણે સર્વ લોકને (ત્રણ ભુવનને) દાસરૂપ બનાવ્યા છે (પોતાના મહિમા આગળ ત્રણ ભુવનને જેણે નીચાં (હલકાં) કરી દીધાં છે-નીચે પાડી દીધા છે)—એ બધું પ્રાપ્ત કરીને પછી ભવ્યજીવ મોક્ષ પામે છે.

ચરિત કથન છે; વાસ્તવમાં તે સમ્યક્ત્વનું ફળ નથી પણ ભૂમિકાનુસાર વર્તતા તેના સહચરરૂપ પ્રશસ્ત શુભ રાગનું તે ફળ છે એમ સમજવું.

વિશેષ

સમ્યગ્દષ્ટિને દર્શનમોહનો અભાવ હોવાથી તેમને સત્યાર્થ શ્રદ્ધાન, સત્યાર્થ જ્ઞાન પ્રગટ હોય છે અને મિથ્યાત્વ સાથે અનંતાનુબંધી કષાયનો પણ અભાવ હોવાથી તેને સ્વરૂપાચરણચારિત્ર પણ અંશે હોય છે.

જોકે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયને લીધે તેને દેશચારિત્ર અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયને લીધે સકલચારિત્ર પ્રગટ્યું નથી, તોપણ તેને દેહાદિક પરદ્રવ્ય તથા રાગ-દ્વેષાદિ કર્મજનિત પરભાવમાં એવું દૃઢ ભેદજ્ઞાન થયું છે કે તે પોતાના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવમાં જ આત્મબુદ્ધિ રાખે છે અને પર્યાયમાં આત્મબુદ્ધિ સ્વપ્નમાં પણ રાખતો નથી.

સમ્યગ્દષ્ટિ ચિંતવન કરે છે કે-'ભગવાન અને પરમાગમનું શરણ ગ્રહી, અંતર્મુખ થઈ, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અવલોકન કર. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણાદિ-એ તારું સ્વરૂપ નથી, તે પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે. ક્રોધાદિ કષાય-ભાવ કર્મજનિત વિકાર છે, તે તારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. દેવ, મનુષ્યાદિક પર્યાય તથા મનુષ્યાદિ ચાર ગતિ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તે કર્મજનિત છે, વિનાશિક છે.'

વળી તે ચિંતવે છે કે-'હું ગોરો કે શ્યામ નથી, રાજા કે રંક નથી, બળવાન કે નિર્બળ નથી, સ્વામી કે સેવક નથી, રૂપવાન કે કુરૂપ નથી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય નથી, સ્ત્રી કે પુરુષ નથી, હું દેહ, ઇન્દ્રિયો કે મન નથી, કારણ કે એ સર્વે કર્મના ઉદયજનિત પુદ્ગલના વિકાર છે, એ રૂપ આત્માનું નથી, મારું સ્વરૂપ તો જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે વગેરે.'

સમ્યગ્દષ્ટિને આવું ભેદજ્ઞાન હોવાથી તેને પરમાં આત્મબુદ્ધિ, પર્યાયબુદ્ધિ, નિમિત્તબુદ્ધિ, વ્યવહારબુદ્ધિ અને કર્તાબુદ્ધિ છૂટી જાય છે, તેથી પરભાવોથી વિમુખ થઈ તે સ્વસન્મુખ થાય છે અને સત્ય શ્રદ્ધા-જ્ઞાનના બળથી યા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય શક્તિના પ્રભાવથી તે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવાનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે અને નિર્વિકાર-અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ કરે છે.

इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां
प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

આવો અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ કરવો તે પણ સમ્યક્ત્વનો જ મહિમા છે, માટે મોક્ષાર્થીએ પ્રથમ તેને જ ધારણ કરવું જોઈએ. આત્માર્થીને સાંસારિક સુખ તો ધાન્ય સાથે ઘાસની જેમ સહજ પ્રાપ્ય છે. ૪૧.

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્ર સ્વામી વિરચિત
ઉપાસકાધ્યયનની પ્રભાચંદ્ર વિરચિત ટીકામાં
પહેલો પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૧.

[२]

જ્ઞાનાધિકાર

अथ दर्शनरूपं धर्मं व्याख्याय ज्ञानरूपं तं व्याख्यातुमाह—

अन्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात्।
निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्ज्ञानमागमिनः॥ ४२॥

'वेद' वेत्ति। 'यत्तदाहुर्ब्रुवते। 'ज्ञानं' भावश्रुतरूपं। के ते? 'आगमिनः' आगमज्ञाः। कथं वेद? 'निःसन्देहं' निःसंशयं यथा भवति तथा। 'विना च विपरीतात्' विपरीताद्विपर्ययाद्विनैव विपर्ययव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। तथा 'अन्यूनं' परिपूर्णं सकलं वस्तु-

---

હવે સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરીને જ્ઞાનરૂપ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ (લક્ષણ)

શ્લોક ૪૨

અન્વયાર્થ:—[यत्] જે (વસ્તુસ્વરૂપને) [अन्यूनम्] ન્યૂનતા રહિત, [अनतिरिक्तं] અધિકતારહિત, [विपरीतात् विना] વિપરીતતા વિના-વિપરીતતા રહિત, [च] અને [निःसंदेहम्] સંદેહરહિત [याथातथ्यं] જેમ છે તેમ [वेद] જાણે છે, [तत्] તેને [आगमिनः] ગણધરો યા શ્રુતકેવલીઓ [ज्ञानं] સમ્યગ્જ્ઞાન [आहुः] કહે છે.

ટીકા:—'यद् वेद तद् आगमिनः ज्ञानं आहुः' જે (નીચેની રીતે) જાણે છે તેને આગમના જાણનારા (ગણધરો અથવા શ્રુતકેવલીઓ) ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન કહે છે. કેવી રીતે જાણે છે? 'निःसंदेहं' નિઃસંશયપણે, 'विना च विपरीतात्' વિપર્યય રહિત વિ-વિપર્યયના વ્યવચ્છેદ પૂર્વક-એવો અર્થ છે. તથા 'अन्यूनं' પરિપૂર્ણ-સકલ વસ્તુ-સ્વરૂપને, નહિ કે ન્યૂન-વિકલ વસ્તુસ્વરૂપને.

स्वरूपं यद्वेद 'तद्ज्ञानं' न[1] न्यूनं विकलं तत्स्वरूपं यद्वेद । तर्हि[2] जीवादिवस्तुस्वरूपेऽविद्यमानमपि सर्वथानित्यत्वक्षणिकत्वाद्वैतादिरूपं कल्पयित्वा यद्वेत्ति तदधिकार्थवेदित्वात्[3] ज्ञानं भविष्यतीत्यत्राह—'अनतिरिक्तं' वस्तुस्वरूपादनतिरिक्तमनधिकं यद्वेद तज्ज्ञानं न पुनस्तद्वत्स्वरूपादधिकं कल्पनाशिल्पिकल्पितं यद्वेद । एवं चैतद्विशेषणचतुष्टयसामर्थ्याद्यथाभूतार्थवेदकत्वं तस्य संभवति तद्दर्शयति—'याथातथ्यं' यथावस्थितवस्तुस्वरूपं यद्वेद तद्ज्ञानं भावश्रुतं । तद्रूपस्यैव ज्ञानस्य जीवाद्यशेषार्थानामशेषविशेषतः केवलज्ञानवत् साकल्येन स्वरूपप्रकाशनसामर्थ्यसम्भवात् । तदुक्तं—

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।
भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १ ॥ इति ॥

પ્રશ્ન:—તો પછી જીવાદિ વસ્તુસ્વરૂપમાં અવિદ્યમાન હોવા છતાં સર્વથા નિત્યત્વ, સર્વથા ક્ષણિકત્વ અને સર્વથા અદ્વૈત ઇત્યાદિરૂપ કલ્પીને જે જાણે તે અધિકાર્થનું જાણનારું હોવાથી જ્ઞાન છે ને?

ઉત્તર:—વસ્તુસ્વરૂપથી અનધિકપણે જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે, પરંતુ તે વસ્તુસ્વરૂપથી અધિક કલ્પનારૂપ શિલ્પીથી કલ્પિત કરાયેલું જે જાણે છે તે જ્ઞાન નથી. એ રીતે આ ચાર વિશેષણોના સામર્થ્યથી તે યથાભૂત પદાર્થનું જાણનારું હોય છે એમ કહે છે કે—

अतस्तदेवात्र धर्मत्वेनाभिप्रेतं तस्यैव मुख्यतो मूलकारणभूततया स्वर्गापवर्गसाधन-सामर्थ्यसंभवात् ॥ १ ॥

સર્વ તત્ત્વોનું પ્રકાશન કરવામાં, સ્યાદ્વાદ (શ્રુતજ્ઞાન) અને કેવળજ્ઞાનમાં પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ જ ભેદ છે, તેનાથી બીજું (જ્ઞાન) અવસ્તુરૂપ છે. તેથી તે જ (ભાવશ્રુતરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન જ) ધર્મ છે-એવો અભિપ્રાય છે; કારણ કે મુખ્યપણે મૂલ કારણ હોવાથી તેનામાં સ્વર્ગ અને મોક્ષના સાધનનું સામર્થ્ય છે.

ભાવાર્થ:—જે વસ્તુના સ્વરૂપને, ન્યૂનતા, અધિકતા, વિપરીતતા અને સંદેહ રહિત, જેમ છે તેમ જાણે છે, તેને ગણધરો યા શ્રુતકેવલીઓ 'સમ્યગ્જ્ઞાન' કહે છે; અર્થાત્ જે વસ્તુસ્વરૂપને સંશય (સંદેહ), વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત જેમ છે તેમ જાણે છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે. આ પ્રમાણ-જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. નિત્ય-અનિત્યરૂપ, સામાન્ય-વિશેષરૂપ એવું વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ જે જ્ઞાન જાણે તેને જ સત્યાર્થજ્ઞાન-પ્રમાણજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.[1]

વિશેષ

આ શ્લોકની ટીકામાં સમ્યગ્જ્ઞાનને (૧) ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન, (૨) યથાભૂત અને (૩) જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપને કેવળજ્ઞાનવત્ સંપૂર્ણપણે પ્રકાશન કરવાના સામર્થ્યવાળું કહ્યું છે; કારણ કે—

(૧) ભાવશ્રુતજ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવા જ્ઞાનીને, અભેદરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન-સ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનું જ્ઞાન હોવાથી, તે પરથી અત્યંત વિરક્ત હોય છે. તેથી તે જ્ઞાની, કર્મના ઉદયના સ્વભાવને સ્વયં જ છોડી દે છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૩૧૮ ની ટીકા)

(૨) યથાભૂત—'याथातथ्यं' જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તેમ જાણે તે જ્ઞાન ભાવશ્રુતરૂપ છે.

(૩) કેવળજ્ઞાનવત્—ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો પણ સમ્યગ્જ્ઞાની હોવાથી,

---

૧. સંશય (સંદેહ)—'विरुद्धानेककोटिस्पर्शि ज्ञानं संशयः'—'આ પ્રમાણે છે કે આ પ્રમાણે છે'—એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધતાપૂર્વક બે પ્રકારરૂપ જ્ઞાન તેને સંશય કહે છે.

વિપર્યય (વિભ્રમ) 'विपरीतैककोटिनिश्चयो विपर्ययः'—વસ્તુસ્વરૂપથી વિરુદ્ધતાપૂર્વક 'આમ જ છે' એવું એકરૂપ જ્ઞાન તે વિપર્યય છે.

અનધ્યવસાય (વિમોહ)—'किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः'—'કંઈક છે' એવો નિર્ધારરહિત વિચાર તેનું નામ અનધ્યવસાય છે.

તેમને ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોય છે અને તે જ્ઞાન સકળ પદાર્થોને પ્રકાશવાને સમર્થ હોવાથી તેને કેવળજ્ઞાનવત્ કહ્યું છે.

આવું જ્ઞાન ભૂતાર્થ-ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વાત્માના આશ્રય વિના કોઈને પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

જ્યાં સમ્યગ્જ્ઞાન હોય ત્યાં આત્મિક સુખ અભિન્ન હોય છે, કેમકે જ્ઞાન અને સુખનું અભિન્નપણું છે. (જુઓ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૫૩ ની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યકૃત ભૂમિકા).

"...પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વોમાં સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જે જાણવું થાય છે તેનું નામ મિથ્યાજ્ઞાન છે, પણ અપ્રયોજનભૂત પદાર્થોને યથાર્થ જાણે અથવા અયથાર્થ જાણે તેની અપેક્ષાએ કાંઈ મિથ્યાજ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાન નથી; જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ દોરડીને દોરડી જાણે તેથી (તેનું જ્ઞાન) કાંઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નામ પામે નહિ તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ દોરડીને સાપ જાણે તેથી (તેનું [illegible]

तस्य विषयभेदाद्भेदान् प्ररूपयन्नाह—

प्रथमानुयोगमर्थाख्यानं चरितं पुराणमपि पुण्यम् ।
बोधिसमाधिनिधानं बोधति बोधः समीचीनः ॥ ४३ ॥

જ પ્રયોજન સાધે છે, તેથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાતું નથી. એ પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિના જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહીએ છીએ.

પ્રશ્નઃ—એ મિથ્યાજ્ઞાનનું કારણ શું છે?

ઉત્તરઃ—મોહના ઉદયથી જે મિથ્યાત્વભાવ થાય છે-સમ્યગ્ભાવ થતો નથી એ જ મિથ્યાજ્ઞાનનું કારણ છે. જેમ વિષના સંયોગથી ભોજનને પણ વિષરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યાત્વના સંબંધથી જ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન નામ પામે છે.

એ જ પ્રમાણે જીવને પ્રયોજનભૂત જીવાદિ તત્ત્વ તથા અપ્રયોજનભૂત અન્ય પદાર્થોને યથાર્થ જાણવાની શક્તિ હોય, પણ ત્યાં જેને મિથ્યાત્વનો ઉદય હોય તે તો અપ્રયોજનભૂત હોય તેને જ વેદે છે-જાણે છે, પણ પ્રયોજનભૂતને જાણતો નથી. જો તે પ્રયોજનભૂતને જાણે તો સમ્યગ્જ્ઞાન બની જાય, પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી તેમ બની શકતું નથી. માટે ત્યાં પ્રયોજનભૂત-અપ્રયોજનભૂત પદાર્થો જાણવામાં જ્ઞાનાવરણનું નિમિત્ત નથી, પરંતુ મિથ્યાત્વનો ઉદય-અનુદય જ કારણભૂત છે."[1] ૪૨.

તેના (સમ્યગ્જ્ઞાનના) વિષય-ભેદથી પ્રથમાનુયોગરૂપ ભેદનું પ્રરૂપણ કરતાં કહે છે—

પ્રથમાનુયોગનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૪૩

અન્વયાર્થઃ—[समीचीनः बोधः] સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે [अर्थाख्यानम्] જેમાં પરમાર્થરૂપ વિષયનું વ્યાખ્યાન છે એવા [चरितं] જેમાં કોઈ એક મહાપુરુષના ચરિત્રનું વ્યાખ્યાન આવે છે એવા, [पुराणम् अपि] જેમાં ત્રેસઠ શલાકાપુરુષોની કથા આવે છે એવા, [पुण्यम्] જેને સાંભળવાથી પુણ્ય ઉપજે છે એવા અને [बोधिसमाधिनिधानम्] જે બોધિ અને સમાધિ એ બંને વિષયોનું નિધાન છે એવા (અર્થાત્ તેને સાંભળવાથી બોધિ અને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે એવા) [प्रथमानुयोगम्] પ્રથમાનુયોગને [बोधति] જાણે છે.

---

૧. જુઓ, મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, અધ્યાય ૪, પૃ ૮૮ થી ૯૦.

'बोधः समीचीनः' सत्यं श्रुतज्ञानं। 'बोधति' जानाति। कं? प्रथमानुयोगं। किं पुनः प्रथमानुयोगशब्देनाभिधीयते इत्याह—'चरितं पुराणमपि' एकपुरुषाश्रिता कथा चरितं त्रिषष्टिशलाकापुरुषाश्रिता कथा पुराणं तदुभयमपि प्रथमानुयोगशब्दाभिधेयं। तस्य प्रकल्पितत्वव्यवच्छेदार्थमर्थाख्यानमिति विशेषणं, अर्थस्य परमार्थस्य विषयस्याख्यानं प्रतिपादनं यत्र येन वा तं। तथा 'पुण्यं' प्रथमानुयोगं हि शृण्वतां पुण्यमुत्पद्यते इति पुण्यहेतुत्वात्पुण्यं तदनुयोगं। तथा 'बोधिसमाधिनिधानं' अप्राप्तानां हि सम्यग्दर्शनादीनां प्राप्तिर्बोधिः, प्राप्तानां तु पर्यन्तप्रापणं समाधिः, ध्यानं वा धर्म्यं शुक्लं च समाधिः तयोर्निधानं। तदनुयोगं हि शृण्वतां सद्दर्शनादेः प्राप्त्यादिकं धर्म्यध्यानादिकं च भवति ॥ ४३ ॥

આ પ્રથમાનુયોગનાં શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ, પઠન, મનન અને ચિંતનાદિથી પુણ્ય, બોધિ (રત્નત્રય) અને સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે તેઓ પુણ્યરૂપ તથા પુણ્યનું કારણ છે અને બોધિ તથા સમાધિનો ખજાનો છે; અર્થાત્ જે સમ્યગ્જ્ઞાન, આખ્યાન, ચરિત્ર અને પુરાણોરૂપ શાસ્ત્રોને જાણે છે તે ભાવશ્રુત જ્ઞાનને આચાર્ય પ્રથમાનુયોગ કહે છે. આ અનુયોગ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે.

વિશેષ

[1]"જૈનમતમાં ઉપદેશ ચાર અનુયોગનો આપ્યો છે. પ્રથમાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—એ ચાર અનુયોગ છે. ત્યાં તીર્થંકર-ચક્રવર્તી આદિ મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર જેમાં નિરૂપણ કર્યાં હોય તે 'પ્રથમાનુયોગ' છે, ગુણસ્થાન-માર્ગણાદિરૂપ જીવનું, કર્મોનું વા ત્રિલોકાદિનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે 'કરણાનુયોગ' છે, ગૃહસ્થ-મુનિના ધર્મ આચરણ કરવાનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે 'ચરણાનુયોગ' છે તથા છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વાદિક અને સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનાદિકનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે 'દ્રવ્યાનુયોગ' છે."

"प्रथमानुयोगः प्रथमं मिथ्यादृष्टिमव्रतिकमव्युत्पन्नं वा प्रतिपाद्यमाश्रित्य प्रवृत्तोऽनुयोगोऽधिकारः प्रथमानुयोगः।"[2]

અર્થ:—પ્રથમ અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ-અવ્રતી, વિશેષ જ્ઞાન રહિત શિષ્યને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્ત થયેલો અનુયોગ અર્થાત્ અધિકાર તે પ્રથમાનુયોગ છે.

પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન

तथा[1]—

लोकालोकविभक्तेर्युगपरिवृत्तेश्चतुर्गतीनां च ।
आदर्शमिव तथामतिरवैति करणानुयोगं च ॥ ४४ ॥

"વળી લોકમાં તો રાજાદિકની કથાઓમાં પાપ છોડવાનું વા પુણ્યનું પોષણ છે. ત્યાં રાજાદિક મહાપુરુષોની કથા સાંભળે છે, પરંતુ તેનું પ્રયોજન જ્યાં-ત્યાંથી પાપને છોડી ધર્મમાં લગાવવાનું પ્રગટ કર્યું છે. તેથી તે જીવ કથાઓની લાલચ વડે પણ તેને વાંચે-સાંભળે તો પાછળથી પાપને બૂરું તથા ધર્મને ભલો ગણી ધર્મમાં રુચિવાન થાય છે. એ પ્રમાણે તુચ્છ બુદ્ધિવાનોને સમજાવવા માટે આ અનુયોગ છે....

"વળી જે જીવોને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય તેઓ આ અનુયોગ વાંચે-સાંભળે તો તેમને આ ઉદાહરણરૂપ ભાસે છે. જેમકે જીવ અનાદિનિધન છે તથા શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થ છે-એમ જાણતો હતો, હવે પુરાણાદિકમાં જીવોનાં ભવાન્તરનું નિરૂપણ કર્યું છે તે એ જાણવામાં ઉદાહરણરૂપ થયું.

'तथा' तेन प्रथमानुयोगप्रकरेण, 'मति'र्मननं[1] श्रुतज्ञानं। अवैति जानाति। कं? 'करणानुयोगं' लोकालोकविभागं पंचसंग्रहादिलक्षणं। कथंभूतमिव? 'आदर्शमिव' यथा आदर्शो दर्पणो मुखादेर्यथावत्स्वरूपप्रकाशकस्तथा करणानुयोगोऽपि स्वविषयस्यार्थ प्रकाशकः। 'लोकालोकविभक्तेः' लोक्यन्ते जीवादयः पदार्था यत्रासौ लोकस्त्रिचत्वारिंशदधिकशतत्रयपरिमितरज्जुपरिमाणः,—तद्विपरीतोऽलोकोऽनन्तमानावच्छिन्नशुद्धाकाशस्वरूपः तयोर्विभक्तिर्विभागो भेदस्तस्याः आदर्शमिव। तथा 'युगपरिवृत्तेः' युगस्य कालस्योत्सर्पिण्यादेः परिवृत्तिः परावर्तनं तस्या आदर्शमिव। तथा 'चतुर्गतीनां च'

લોક-અલોકના વિભાગના-સ્વરૂપના, [युगपरिवृत्तेः] યુગોના (અર્થાત્ કાલના પરિવર્તનના) સ્વરૂપના [च] અને [चतुर्गतीनाम्] ચાર ગતિઓના સ્વરૂપના પ્રકાશક એવા [करणानुयोगम् च] કરણાનુયોગને પણ [अवैति] જાણે છે.

ટીકા:—'तथा' તે પ્રથમાનુયોગના પ્રકારે 'मतिः मननं श्रुतज्ञानं' મતિ એટલે મનન-શ્રુતજ્ઞાન, 'अवैति' જાણે છે. કોને (જાણે છે)? 'करणानुयोगं' કરણાનુયોગને અર્થાત્ પંચસંગ્રહાદિરૂપ લોક-અલોકના વિભાગને; કોની માફક? 'आदर्शमिव' જેમ આદર્શ એટલે દર્પણ મુખાદિના યથાવત્ સ્વરૂપને પ્રકાશે છે, તેમ કરણાનુયોગ પણ પોતાના વિષયને પ્રકાશે છે.

'लोकालोकविभक्तेः' જેમાં જીવાદિ પદાર્થો જણાય તે લોક, તે ત્રણસો તેંતાલીશ (૩૪૩)થી અધિક ઘન રાજુ પ્રમાણ છે. તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો અલોક છે. તે અનંત પ્રમાણ અને અવચ્છિન્ન શુદ્ધ આકાશસ્વરૂપ છે. તે બંનેના વિભાગને (ભેદને) આદર્શની જેમ પ્રકાશે છે, તથા 'युगपरिवृत्तेः' યુગના-કાલના-ઉત્સર્પિણી આદિના પરિવર્તનને દર્પણની જેમ પ્રકાશે છે. અને 'चतुर्गतीनाम् च' નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ ચાર ગતિઓના (સ્વરૂપને) દર્પણની જેમ પ્રકાશે છે-વર્ણવે છે.

ભાવાર્થ:—જેમ દર્પણ મુખાદિ વસ્તુઓને જેમ છે તેમ બતાવે છે, તેમ જે શાસ્ત્ર પાંચ દ્રવ્યોના (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાલના) સમૂહરૂપ લોક અને તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળા શુદ્ધ અનંત અલોકના વિભાગને, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કલ્પકાલના પરિવર્તનને અને નરકાદિ ચાર ગતિઓના સ્વરૂપને, જેમ છે તેમ બતાવે તેને કરણાનુયોગ કહે છે. આ અનુયોગ પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે. અર્થાત્ કરણાનુયોગ, લોક-અલોકના વિભાગને, યુગના પરિવર્તનને અને ચતુર્ગતિઓના સ્વરૂપને

---

૧. मतिज्ञानं न श्रुतज्ञानम् इति घ पुस्तके।

नरकतिर्यग्मनुष्यदेवलक्षणानामादर्शमिव ॥ ४४ ॥

યથાવત્ જાણવામાં દર્પણ સમાન છે-એમ શ્રુતજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) જાણે છે.

વિશેષ

"....કરણ એટલે ગણિત કાર્યના કારણરૂપ જે સૂત્ર, તેનો જેમાં 'અનુયોગ' અર્થાત્ અધિકાર હોય તે કરણાનુયોગ છે. આ અનુયોગમાં ગણિત-વર્ણનની મુખ્યતા છે."[1]

કરણાનુયોગનું પ્રયોજન

"કરણાનુયોગમાં જીવોની વા કર્મોની વિશેષતા તથા ત્રિલોકાદિકની રચના નિરૂપણ કરી જીવોને ધર્મમાં લગાવ્યા છે. જે જીવ ધર્મમાં ઉપયોગ લગાવવા ઇચ્છે છે તે જીવોનાં ગુણસ્થાન-માર્ગણાદિ ભેદ તથા ત્રણ લોકમાં નરક-સ્વર્ગાદિનાં ઠેકાણાં ઓળખી પાપથી વિમુખ થઈ ધર્મમાં લાગે છે. વળી જો એવા વિચારોમાં ઉપયોગ રમી જાય તો પાપપ્રવૃત્તિ છૂટી સ્વયં તત્કાળ ધર્મ ઊપજે છે, તથા તેના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી આવું સૂક્ષ્મ અને યથાર્થ પદાર્થકથન જૈનમતમાં જ છે. અન્ય ઠેકાણે નથી એવો તેનો મહિમા જાણી તે જૈનમતનો શ્રદ્ધાની થાય છે.

तथा[1]—

गृहमेध्यनगाराणां चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षाङ्गम् ।
चरणानुयोगसमयं सम्यग्ज्ञानं विजानाति ॥ ४५ ॥

'सम्यग्ज्ञानं' भावश्रुतरूपं। 'विजानाति' विशेषेण जानाति। कं? 'चरणानुयोगसमयं'

વિરુદ્ધતા નથી. એ પ્રમાણે આ કરણાનુયોગનું પ્રયોજન જાણવું.[2]

"પરમેશ્વર તો વીતરાગ છે. ભક્તિ કરવાથી પ્રસન્ન થઈ કાંઈ કરતા નથી પણ ભક્તિ કરતાં જે મંદ કષાય થાય છે તેનું સ્વયં જ ઉત્તમ ફળ થાય છે. હવે કરણાનુયોગના અભ્યાસમાં તેનાથી (ભક્તિથી) પણ અધિક મંદ કષાય થઈ શકે છે, તેથી તેનું ફળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. વળી વ્રત–દાનાદિક તો કષાય ઘટાડવાનાં બાહ્ય નિમિત્ત-સાધન છે અને કરણાનુયોગનો અભ્યાસ કરતાં ત્યાં ઉપયોગ જોડાઈ જાય ત્યારે રાગાદિક દૂર થાય છે, તેથી તે અંતરંગ નિમિત્ત સાધન છે; માટે તે વિશેષ કાર્યકારી છે....[3] ૪૪.

ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૪૫

અન્વયાર્થ:—[सम्यग्ज्ञानम्] સમ્યગ્જ્ઞાન, [गृहमेध्यनगाराणाम्] ગૃહસ્થ, (શ્રાવક) અને મુનિઓનાં [चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षाङ्गम्] ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાના કારણભૂત એવા [चरणानुयोगसमयम्] ચરણાનુયોગ શાસ્ત્રને [विजानाति] જાણે છે.

ટીકા:—'सम्यग्ज्ञानं' ભાવશ્રુતરૂપ જ્ઞાન, 'विजानाति' વિશેષ પ્રકારે જાણે છે. કોને? 'चरणानुयोगसमयं' ચારિત્રના પ્રતિપાદક આચારાદિ શાસ્ત્રને. કેવા (શાસ્ત્રને)?

---

१. इतोऽपि च पुस्तके इयं गाथा समुपलभ्यते—'तवचारित्तमुणीणं किरियाणं सिद्धिसहियाणं । चरणाणं सण्णासं चरणाणिउग्गं पसंसंति ।' गाथेयं चरणानुयोगलक्षणपरा । केनचित् 'गृहमेध्यनगाराणम्' इति श्लोकस्य टीकायामवतारिता, लेखकप्रमादेन च चरणानुयोगलक्षणे संमिलिता भवेत् इति प्रतिभाति ।

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક–ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃ. ૨૯૨, ૨૯૩. [illegible] ૨૯૨, ૨૯૩.

૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૯૨.

चारित्रप्रतिपादकं शास्त्रमाचाराङ्गादि । कथंभूतं ? 'चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षाङ्गं' चारित्रस्योत्पत्तिश्च वृद्धिश्च रक्षा च तासामङ्गं कारणं अंगानि वा कारणानि प्ररूप्यन्ते यत्र। केषां तदङ्गं ? 'गृहमेध्यनगाराणां' गृहमेधिनः श्रावकाः अनगारा मुनयस्तेषां ॥ ४५॥

'चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षाङ्गम्' ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાના અંગની-કારણની અથવા કારણોની-જેમાં પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તેવા (શાસ્ત્રને). કોનાં ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનાં કારણભૂત? 'गृहमेध्यनगाराणाम्' શ્રાવકો અને મુનિઓનાં (ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાના કારણભૂત).

ભાવાર્થ:—જે શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થ અને મુનિઓનાં ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનાં કારણોનું વર્ણન હોય તેને ચરણાનુયોગ કહે છે. આ અનુયોગ પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે, અર્થાત્ ગૃહસ્થ અને મુનિઓના ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષાનાં કારણભૂત ચરણાનુયોગ શાસ્ત્ર છે એમ સમ્યગ્જ્ઞાન (ભાવશ્રુતજ્ઞાન) જાણે છે.

जीवाजीवसुतत्त्वे पुण्यापुण्ये च बन्धमोक्षौ च ।
द्रव्यानुयोगदीपः श्रुतविद्यालोकमातनुते ॥ ४६ ॥

'द्रव्यानुयोगदीपो' 'द्रव्यानुयोगसिद्धान्तसूत्रं तत्त्वार्थसूत्रादिस्वरूपो द्रव्यागमः स एव दीपः स। 'आतनुते' विस्तारयति अशेषविशेषतः प्ररूपयति। के? 'जीवाजीवसुतत्त्वे' उपयोगलक्षणो जीवः तद्विपरीतोऽजीवः तावेव शोभने अबाधिते तत्त्वे वस्तुस्वरूपे आतनुते। तथा 'पुण्यापुण्ये' सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि हि पुण्यं ततोऽन्यत्कर्मापुण्यमुच्यते, ते च मूलोत्तरप्रकृतिभेदेनाशेषविशेषतो द्रव्यानुयोगदीप आतनुते।

જાણે છે, જેટલો અંશ રાગ રહે છે તેને હેય જાણે છે તથા સંપૂર્ણ વીતરાગતાને પરમ ધર્મ માને છે.

એ પ્રમાણે ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન છે."[2] ૪૫.

દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૪૬

અન્વયાર્થઃ—[द्रव्यानुयोगदीपः] દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક [जीवाजीवसुतत्त्वे] જીવ અને અજીવ સુતત્ત્વોને, [पुण्यापुण्ये] પુણ્ય તથા પાપને [च] અને [बन्धमोक्षौ] બંધ તથા મોક્ષને [श्रुतविद्यालोकं] ભાવશ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય તેવી રીતે [आतनुते] વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપે છે-પ્રગટ કરે છે.

ટીકાઃ—'द्रव्यानुयोगदीपो' દ્રવ્યાનુયોગ સિદ્ધાન્તસૂત્ર-તત્ત્વાર્થ સૂત્રાદિ સ્વરૂપ દ્રવ્યાગમ-એવો જ દીપક (અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક) તે 'आतनुते' વિસ્તારે છે અર્થાત્ સંપૂર્ણરૂપે પ્રરૂપે છે. કોને (પ્રરૂપે છે)? 'जीवाजीवसुतत्त्वे' જેનું લક્ષણ ઉપયોગ છે તે જીવ અને તેનાથી વિપરીત લક્ષણ જેનું છે તે અજીવ છે. તે બંને શોભન (સુંદર)—અબાધિત તત્ત્વોને-વસ્તુ સ્વરૂપને પ્રરૂપે છે. તથા 'पुण्यापुण्ये' શાતાવેદની, શુભઆયુ, શુભનામ અને શુભગોત્ર-એ પુણ્યકર્મ છે. અને તેનાથી અન્ય વિપરીત કર્મ (અર્થાત્ અશાતાવેદની, અશુભઆયુ, અશુભનામ અને અશુભગોત્ર) અપુણ્ય (પાપ) કર્મ કહેવાય છે. તેમને મૂલ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદથી સમસ્ત વિશેષ-

---

૧. द्रव्यानुयोगः सिद्धान्तः घ ।

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃ૦ ૨૯૩. ૯૬ માટે જુઓ. [illegible] ૨૯૩, ૨૯૪.

तथा 'बन्धमोक्षौ च' मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगलक्षणहेतुवशादुपार्जितेन कर्मणा सहात्मनः संश्लेषो बन्धः बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षलक्षणो मोक्षस्तावप्यशेषतः द्रव्यानुयोगदीप आतनुते । कथं ? श्रुतविद्यालोकं श्रुतविद्या भावश्रुतं सैवालोकः प्रकाशो यत्र कर्मणि तद्यथा भवत्येवं जीवादीनि स प्रकाशयतीति ॥ ४६ ॥

પૂર્વક દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક પ્રગટ કરે છે. તથા 'बन्धमोक्षौ च' મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ કારણોથી ઉપાર્જિત કરેલાં કર્મ સાથે આત્માનો સંશ્લેષ (ગાઢ સંબંધ) તે બંધ, બંધ હેતુનો અભાવ (આસ્રવનો અભાવ અર્થાત્ સંવર) અને નિર્જરાથી (સંવર અને નિર્જરા એ બંનેથી) સમસ્ત કર્મનો છૂટકારો થવો તે મોક્ષ છે. તે બંનેને બંધ અને મોક્ષને પણ દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક સંપૂર્ણપણે પ્રગટ કરે છે. કેવી રીતે? 'श्रुतविद्यालोकं' શ્રુતજ્ઞાન એટલે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-તેનો પ્રકાશ જે રીતે થાય તે રીતે, તે (દ્રવ્યાનુયોગ દીપક) જીવાદિને પ્રકાશે છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્યાનુયોગરૂપી દીપક, જીવ-અજીવ સુતત્ત્વોને, પુણ્ય-પાપને અને બંધ-મોક્ષ તત્ત્વોને, જે રીતે ભાવશ્રુતજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય તે રીતે, પ્રગટ કરે છે-વિસ્તારે છે. આ અનુયોગ પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય છે, અર્થાત્ જે જ્ઞાન જીવ-અજીવ સુતત્ત્વોને, પુણ્ય-પાપ તત્ત્વોને અને બંધ-મોક્ષ તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરે છે-જાણે છે તે દ્રવ્યાનુયોગ ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે.

इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां
द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

તો તે યાદ રહે, ન રાખે તો ભૂલી જાય, તેમ આને તત્ત્વજ્ઞાન તો થયું છે, પરંતુ જો તે દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કર્યા કરે તો તે તત્ત્વજ્ઞાન ટકી રહે, ન કરે તો ભૂલી પણ જાય, અથવા સંક્ષેપતાથી તત્ત્વજ્ઞાન થયું હતું તે અહીં નાના યુક્તિ–હેતુ–દૃષ્ટાન્તાદિ વડે સ્પષ્ટ થઈ જાય તો પછી તેમાં શિથિલતા થઈ શકે નહિ અને તેના અભ્યાસથી રાગાદિક ઘટવાથી અલ્પકાળમાં મોક્ષ સધાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રયોજન જાણવું....””

“ શંકાઃ—દ્રવ્યાનુયોગરૂપ અધ્યાત્મ ઉપદેશ છે, તે ઉત્કૃષ્ટ છે અને તે ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત હોય તેને જ કાર્યકારી છે પણ નીચલી દશાવાળાઓને તો વ્રત-સંયમાદિનો જ ઉપદેશ આપવો યોગ્ય છે.

“ સમાધાનઃ—જિનમતમાં તો એવી પરિપાટી છે કે પહેલાં સમ્યક્ત્વ હોય, પછી વ્રત હોય; હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન થતાં થાય છે તથા તે શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય અને ત્યાર પછી ચરણાનુયોગ અનુસાર વ્રતાદિક ધારણ કરી વ્રતી થાય. એ પ્રમાણે મુખ્યપણે તો નીચલી દશામાં જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકારી છે તથા ગૌણપણે જેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી ન જણાય તેને પહેલાં કોઈ વ્રતાદિકનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે માટે ઉચ્ચ દશાવાળાઓને અધ્યાત્મ ઉપદેશ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે—એમ જાણી નીચલી દશાવાળાઓએ ત્યાંથી પરાઙ્મુખ થવું યોગ્ય નથી.”” ૪૯.

ઇતિ શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામિ વિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની
શ્રી પ્રભાચન્દ્ર વિરચિત ટીકાનો બીજો
પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૨.

[३]

ચારિત્રાધિકાર

अथ चरित्ररूपं धर्मं व्याचिख्यासुराह—

मोहतिमिरापहरणे दर्शनलाभादवाप्तसंज्ञानः ।
रागद्वेषनिवृत्त्यै चरणं प्रतिपद्यते साधुः ॥ ४७ ॥

'चरणं' हिंसादिनिवृत्तिलक्षणं चारित्रं । 'प्रतिपद्यते' स्वीकरोति । कोऽसौ ? 'साधु'-र्भव्यः । कथंभूतः ? 'अवाप्तसंज्ञानः' । कस्मात् ? 'दर्शनलाभात्' । तल्लाभोऽपि तस्य कस्मिन् सति संजातः ? 'मोहतिमिरापहरणे' मोहो दर्शनमोहः स एव तिमिरं तस्यापहरणे यथासम्भवमुपशमे क्षये क्षयोपशमे वा । अथवा मोहो दर्शनचारित्रमोहस्तिमिरं ज्ञानावर-

णादि तयोरपहरणे । अयमर्थः—दर्शनमोहापहरणे दर्शनलाभः । तिमिरापहरणे सति दर्शनलाभादवाप्तसंज्ञानः भवत्यात्मा । ज्ञानावरणापगमे हि ज्ञानमुत्पद्यमानं सद्दर्शनप्रसादात् सम्यग्व्यपदेशं लभते, तथाभूतश्चात्मा चारित्रमोहापगमे चरणं प्रतिपद्यते । किमर्थं ? 'रागद्वेषनिवृत्त्यै' रागद्वेषनिवृत्तिनिमित्तं ॥ ४७ ॥

(અંધકાર) એટલે જ્ઞાનાવરણાદિ-તે બંને દૂર થતાં (સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ). આનો અર્થ એ છે કે-દર્શનમોહ દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જ્ઞાનાવરણાદિકરૂપ અંધકારનો નાશ થતાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાની થાય છે. જ્ઞાનાવરણનો અભાવ થતાં (ક્ષયોપશમ થતાં) જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન (પ્રગટ) થાય છે, તે સમ્યગ્દર્શનના પ્રસાદથી સમ્યક્ નામ પામે છે. (જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાનની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે) અને આવો આત્મા, ચારિત્રમોહનો નાશ થતાં, ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે. શા માટે? 'रागद्वेषनिवृत्त्यै' રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ માટે (તે ચારિત્ર ગ્રહણ કરે છે.)

ભાવાર્થ:—મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર દૂર થતાં-દર્શનમોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાય વેદનીય (ચારિત્રમોહનીય)નો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થતાં, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થવાથી જેનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થયું છે તેવો ભવ્ય આત્મા, રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા માટે ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે.

આ શ્લોકમાં આચાર્યે મુખ્ય બે બાબતો દર્શાવી છે-(૧) ચારિત્ર ધારણ કરનારની યોગ્યતા અને (૨) ચારિત્ર ધારણ કરવાનો ઉદ્દેશ. જ્યારે જીવને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જ તે સમ્યક્ચારિત્ર ધારણ કરવાને પાત્ર બને છે; તે સિવાય તેનું ચારિત્ર મિથ્યાચારિત્ર નામ પામે છે. રાગ-દ્વેષાદિનો અભાવ કરવો તે સમ્યક્ચારિત્ર ધારણ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.[1]

જેમ જે સમયે અંધકાર નાશ પામે છે તે જ સમયે પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે, (અંધકારનો નાશ અને પ્રકાશનો ઉત્પાદ બંને એક જ સમયે હોય છે.) તેમ જે સમયે દર્શનમોહાદિનો અભાવ થાય છે તે જ સમયે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને જે સમયે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે તે જ સમયે પૂર્વનું મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન-બંને સમ્યક્રૂપે પરિણમે છે.

જેમ મેઘપટલનો અભાવ થતાંની સાથે જ (સૂર્યનું) [illegible] અને

---

૧. જુઓ પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય-શ્લોક ૩૭, ૩૮.

तन्निवृत्तावेव हिंसादिनिवृत्तेः संभवादित्याह—

પ્રકાશ બંનેનો એકીસાથે આવિર્ભાવ થાય છે તેમ મિથ્યાત્વનો અભાવ થતાં જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની-બંનેની એક સાથે પ્રાપ્તિ થાય છે.[1]

વિશેષ

જોકે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન એકી સાથે (યુગપદ્) ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તે બંને અલગ અલગ છે, કારણ કે બંનેનાં લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન છે. સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ શ્રદ્ધાન કરવું અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણવું તે છે, અને તે બંનેમાં કારણ-કાર્ય ભાવનો પણ ભેદ છે. સમ્યગ્દર્શન કારણ છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે.[2] જેમ દીપકથી જ્યોતિ અને પ્રકાશ બંને એક સાથે પ્રગટ થાય છે, તોપણ લોકો કહે છે કે દીપકની જ્યોતિથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પણ જોકે એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ તે બંનેમાં કારણ-કાર્યભાવ છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનના નિમિત્તે સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાતું નથી. સમ્યગ્દર્શન કારણ અને સમ્યગ્જ્ઞાન કાર્ય છે.[3] ૪૭.

रागद्वेषनिवृत्तेर्हिंसादिनिवर्त्तना कृता भवति ।
अनपेक्षितार्थवृत्तिः कः पुरुषः सेवते नृपतीन् ॥ ४८ ॥

'हिंसादेः निवर्तना' व्यावृत्तिः कृता भवति । कुतः ? 'रागद्वेषनिवृत्तेः' । अयमत्र तात्पर्यार्थः—प्रवृत्तरागादिक्षयोपशमादेः हिंसादिनिवृत्तिलक्षणं चारित्रं भवति । ततो भाविरागादिनिवृत्तेरेवं प्रकृष्टतरप्रकृष्टतमत्वाद् हिंसादि निवर्तने । देशसंयतादिगुणस्थाने रागादिहिंसादिनिवृत्तिस्तावद्वर्तते यावन्निःशेषरागादिप्रक्षयः तस्माच्च निःशेषहिंसादि-निवृत्तिलक्षणं परमोदासीनतास्वरूपं परमोत्कृष्टचारित्रं भवतीति । अस्यैवार्थस्य समर्थ-नार्थमर्थान्तरन्यासमाह—'अनपेक्षितार्थवृत्तिः कः पुरुषः सेवते नृपतीन्' अनपेक्षिताऽ-नभिलषिता अर्थस्य प्रयोजनस्य फलस्य वृत्तिः प्राप्तिर्येन स तथाविधः पुरुषः को,

---

રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિથી ચારિત્રની ઉત્પત્તિ

શ્લોક ૪૮

અન્વયાર્થ:—[रागद्वेषनिवृत्तेः] રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી [हिंसादिनिवर्त्तना] હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ—એ પાંચ પાપોની નિવૃત્તિ [कृता भवति] (સ્વયમેવ) થઈ જાય છે, કેમકે [अनपेक्षितार्थवृत्तिः] જેને કોઈ પ્રયોજન-રૂપ ફળની પ્રાપ્તિની અભિલાષા નથી તેવો [कः पुरुषः] કોણ પુરુષ [नृपतीन्] રાજાઓની [सेवते] સેવા કરે ? (અર્થાત્ કોઈ નહિ.)

ટીકા:—'हिंसादेः निवर्तना कृता भवति' હિંસાદિ પાંચ પાપોની વ્યાવૃત્તિ (સ્વતઃ) થઈ જાય છે. શાથી? 'रागद्वेषनिवृत्तेः' રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિથી. અહીં તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-(વર્તમાન) પ્રવર્તતા રાગાદિના ક્ષયોપશમાદિથી હિંસાદિ પાપોના ત્યાગરૂપ ચારિત્ર થાય છે. ત્યાર પછી આગામી કાળમાં થનારા રાગાદિ ભાવોની નિવૃત્તિથી આગળ-આગળ પ્રકૃષ્ટ, પ્રકૃષ્ટતર અને પ્રકૃષ્ટતમ એ રીતે હિંસાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ દેશસંયતાદિ ગુણસ્થાનોમાં રાગાદિ ભાવની તથા હિંસાદિ પાપોની નિવૃત્તિ ત્યાંસુધી થતી રહે છે કે જ્યાંસુધી સમસ્ત રાગાદિનો ક્ષય ન થાય, અને સમસ્ત હિંસાદિ પાપોના ત્યાગરૂપ પરમ ઉદાસીનતા સ્વરૂપ પરમોત્કૃષ્ટ ચારિત્ર થાય છે. આ જ અર્થના સમર્થન માટે 'અર્થાન્તરન્યાસ' કહે છે—

न कोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी, सेवते नृपतीन् ॥ ४८ ॥

કોઈ પણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ન કરે.

ભાવાર્થ:—રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ થવાથી (અર્થાત્ ભાવહિંસા દૂર થતાં) હિંસાદિક પાંચ પાપના ત્યાગરૂપ ચારિત્રની સ્વયં ઉત્પત્તિ થાય છે. જેને ધન-પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન હોય તે પુરુષ રાજાઓની સેવા કેમ કરે? ન જ કરે; તેમ જે પુરુષને રાગ-દ્વેષનો અભાવ છે તે હિંસાદિ પાપકાર્ય કેમ કરે? ન જ કરે.

વિશેષ

હિંસાના બે પ્રકાર છે—એક ભાવહિંસા અને બીજી દ્રવ્યહિંસા. પ્રમત્તયોગ અર્થાત્ રાગાદિભાવની ઉત્પત્તિને ભાવહિંસા કહે છે અને પોતાના યા પર જીવના દ્રવ્યપ્રાણોના અભાવને-વિયોગને-ઘાતને દ્રવ્યહિંસા કહે છે.

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે 'પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય'માં અહિંસા-હિંસાનું લક્ષણ દર્શાવતાં

अत्रापरः प्राह—चरणं प्रतिपद्यत इत्युक्तं तस्य तु लक्षणं नोक्तं तदुच्यतां, इत्याशंक्याह—

हिंसानृतचौर्येभ्यो मैथुनसेवापरिग्रहाभ्यां च ।
पापप्रणालिकाभ्यो विरतिः संज्ञस्य चारित्रम् ॥ ४९ ॥

'चारित्रं' भवति । कासौ ? 'विरतिः'व्यावृत्तिः । केभ्यः ? 'हिंसानृतचौर्येभ्यः' हिंसादीनां स्वरूपकथनं स्वयमेवाग्रे ग्रन्थकारः करिष्यति । न केवलमेतेभ्य एव

રંચમાત્ર પણ બંધ થતો નથી, કારણ કે કર્મબંધનો નિયમ દ્રવ્યહિંસા અનુસાર નથી, પરંતુ ભાવહિંસા અનુસાર છે.

વળી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં શ્રી ઉમાસ્વામીએ કહ્યું છે કે—

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ।

પ્રમત્તયોગથી ભાવ તથા દ્રવ્યપ્રાણોનો ઘાત (વિયોગ) તે હિંસા છે, અર્થાત્ એકલા દ્રવ્યપ્રાણોનો ઘાત થવો તે હિંસા નથી, પરંતુ પ્રમત્તયોગથી (સ્વરૂપની અસાવધાનીથી-રાગાદિની ઉત્પત્તિથી) ચૈતન્યપ્રાણોનો ઘાત થવો તે હિંસા છે. પ્રમત્તયોગ એ હિંસાનું વાસ્તવિક કારણ છે. દ્રવ્યપ્રાણોનો ઘાત થવો એ હિંસાનું મૂળ કારણ નથી. ૪૮.

અહીં કોઈ કહે છે-'ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે' એમ કહ્યું કિન્તુ તેનું લક્ષણ તો કહ્યું નહિ, તેથી તે કહો- એવી આશંકા કરી કહે છે—

ચારિત્રનું લક્ષણ

શ્લોક ૪૯

અન્વયાર્થ:—[संज्ञस्य] સમ્યગ્જ્ઞાની જીવનું [पापप्रणालिकाभ्यः] જેઓ પાપના દ્વારરૂપ (કારણરૂપ) છે એવા [हिंसानृतचौर्येभ्यः] હિંસા, જૂઠ અને ચોરીથી [च] અને [मैथुनसेवापरिग्रहाभ्याम्] મૈથુનસેવન (કુશીલ) અને પરિગ્રહથી [विरतिः] વિરક્ત હોવું તે [चारित्रम्] ચારિત્ર છે.

ટીકા:—'चारित्रम्' ચારિત્ર છે. શું તે? 'विरतिः' વ્યાવૃત્તિ (પાછા હઠવું તે). કોનાથી? 'हिंसानृतचौर्येभ्यः' હિંસા, જૂઠ અને ચોરીથી. હિંસાદિનું સ્વરૂપકથન ગ્રંથકાર સ્વયં જ આગળ કરશે. કેવળ એનાથી (હિંસાદિથી) જ વિરતિ છે એટલું

विरतिः—अपि तु 'मैथुनसेवापरिग्रहाभ्यां'। एतेभ्यः कथंभूतेभ्यः? 'पापप्रणालिकाभ्यः' पापस्य प्रणालिका इव पापप्रणालिका आस्रवणद्वाराणि ताभ्यः। कस्य तेभ्यो विरतिः? 'संज्ञस्य' सम्यग्जानातीति संज्ञः तस्य हेयोपादेयतत्त्वपरिज्ञानवतः ॥ ४९ ॥

જ નહિ પરંતુ 'मैथुनसेवापरिग्रहाभ्याम्' મૈથુનસેવન અને પરિગ્રહથી પણ (વિરતિ છે). કેવા તેમનાથી? 'पापप्रणालिकाभ्यः' જેઓ પાપરૂપી પ્રણાલિકાઓ-આસ્રવદ્વારો છે-તેમનાથી. વિરતિ કોને હોય છે? 'संज्ञस्य' હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોના પરિજ્ઞાનથી યુક્ત સમ્યક્પ્રકારે જાણનાર એવા સંજ્ઞ (સમ્યગ્જ્ઞાની) તેમને (તેમનાથી વિરતિ હોય છે.)

ભાવાર્થઃ—પાપના કારણભૂત હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહ-એ પાંચ પાપોથી (એકદેશ યા સર્વદેશ) વિરક્ત થવું અર્થાત્ તેમનો વીતરાગભાવ વડે ત્યાગ કરવો તે સમ્યગ્જ્ઞાનીનું સમ્યક્ચારિત્ર છે.

જે હિંસાદિ પાપભાવ થાય છે તેનાથી વિરતિ થતાં જ-વિરક્ત ભાવ થતાં જ હિંસાદિ દ્રવ્યક્રિયાઓનો સ્વયં ત્યાગ થઈ જાય છે. તેમનો ત્યાગ કરવો એ વ્યવહારનયનું કથન છે. વાસ્તવમાં જીવ પરદ્રવ્યોનાં ગ્રહણ-ત્યાગ કરી શકતો નથી. અજ્ઞાન અવસ્થામાં અશુદ્ધ નિશ્ચયનયે તે ગ્રહણ-ત્યાગનો માત્ર ભાવ કરી શકે, જ્ઞાન અવસ્થામાં પર પદાર્થો અને તેમનાં ગ્રહણ-ત્યાગનો વિકલ્પ બંને પોતાના જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપે જ જાણે છે.

तच्चेत्थंभूतं चारित्रं द्विधा भिद्यत इत्याह—

सकलं विकलं चरणं तत्सकलं सर्वसंगविरतानाम् ।
अनगाराणां विकलं सागाराणां ससंगानाम् ॥ ५० ॥

हिंसादिविरतिलक्षणं 'यच्चरणं' प्राक्प्ररूपितं तत् सकलं विकलं च भवति । तत्र 'सकलं' परिपूर्णं महाव्रतरूपं । केषां तद्भवति ? 'अनगाराणां' मुनीनां । किंविशिष्टानां 'सर्वसंगविरतानां' बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहितानां । 'विकलम' परिपूर्णं अणुव्रतरूपं । केषां तद्भवति 'सागाराणां' गृहस्थानां । कथंभूतानां ? 'ससंगानां' सग्रन्थानाम् ॥ ५० ॥

પાલન હોય છે, તેને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે અને તે એકદેશ વીતરાગતા સહિત હેય-બુદ્ધિએ હોય છે. ૪૯.

આવા ચારિત્રના બે પ્રકારે ભેદ પડે છે—એમ કહે છે—

ચારિત્રના ભેદ

શ્લોક ૫૦

અન્વયાર્થ:—[तत्] તે [चरणं] ચારિત્ર [सकलं विकलं] સકલચારિત્ર અને વિકલચારિત્રના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાંથી [सकलं] સકલચારિત્ર [सर्वसंगविरतानाम्] સર્વ પરિગ્રહોથી રહિત, [अनगाराणाम्] મુનિઓને હોય છે અને [विकलं] વિકલચારિત્ર [ससंगानाम्] પરિગ્રહ યુક્ત [सागाराणां] ગૃહસ્થોને હોય છે.

ટીકા:—હિંસાદિથી વિરતિરૂપ 'यच्चरणम्' જે ચારિત્ર પહેલાં કહ્યું (હતું) તે 'सकलं विकलं' સકલ અને વિકલ—એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં 'सकलं' સકલચારિત્ર પરિપૂર્ણ મહાવ્રતરૂપ છે. કોને તે હોય છે? 'अनगाराणाम्' અનગારોને—મુનિઓને. કેવા (મુનિઓને)? 'सर्वसंगविरतानां' સર્વ પરિગ્રહોથી વિરક્ત—બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહોથી રહિત (મુનિઓને). 'विकलं' વિકલચારિત્ર અપરિપૂર્ણ અણુવ્રતરૂપ છે. તે કોને હોય છે? 'सागाराणाम्' સાગારોને—ગૃહસ્થોને. કેવા (ગૃહસ્થોને)? 'ससंगानाम्' સંગ-પરિગ્રહ સહિત (પરિગ્રહ—એટલે બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ સહિત).

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણે હિંસાદિના ત્યાગરૂપ જે ચારિત્ર કહ્યું છે તેના બે પ્રકાર છે—સકલચારિત્ર અને વિકલચારિત્ર. સકલ (સર્વદેશ) ચારિત્ર હિંસાદિના પરિપૂર્ણ ત્યાગરૂપ સર્વ વિરતિરૂપ—મહાવ્રતરૂપ હોય છે અને તે [illegible]. હિંસાદિ

तत्र[1] विकलमेव तावच्चारित्रं व्याचष्टे—

દશ પ્રકારના બાહ્ય પરિગ્રહો અને મિથ્યાત્વ, કષાયાદિ ચૌદ પ્રકારના અભ્યન્તર પરિગ્રહો-એમ ચોવીસ પરિગ્રહોથી રહિત મુનિઓને હોય છે. વિકલચારિત્ર હિંસાદિના એકદેશ વિરતિરૂપ-ત્યાગરૂપ-અણુવ્રતરૂપ હોય છે અને તે ગૃહાદિ એકદેશ પરિગ્રહ સહિત ગૃહસ્થોને હોય છે.

વિશેષ

જો મુનિ અભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત ન હોય અને માત્ર બાહ્ય પરિગ્રહથી જ રહિત હોય તો તેવા મુનિને મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી મુનિ કહ્યા છે.

પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું. જો તેને અભ્યંતર પરિગ્રહ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી અને અપ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ન છૂટયાં હોય અને માત્ર બાહ્ય એકદેશ પરિગ્રહનો જ ત્યાગ હોય તો તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ દ્રવ્યલિંગી શ્રાવક કહેવાય છે.

गृहिणां त्रेधा तिष्ठत्यणु-गुण-शिक्षाव्रतात्मकं चरणम् ।
पञ्च-त्रि-चतुर्भेदं त्रयं यथासङ्ख्यमाख्यातम् ॥ ५१ ॥

'गृहिणां' सम्बन्धि यत् विकलं चरणं तत्'त्रेधा' त्रिप्रकारं । 'तिष्ठति' भवति । किं विशिष्टं सत् ? 'अणुगुणशिक्षाव्रतात्मकं' सत् अणुव्रतरूपं गुणव्रतरूपं शिक्षाव्रतरूपं सत् । त्रयमेव । तत्प्रत्येकं । 'यथासंख्यं' । 'पंचत्रिचतुर्भेदमाख्यातं' प्रतिपादितं । तथा हि—अणुव्रतं पंचभेदं गुणव्रतं त्रिभेदं शिक्षाव्रतं चतुर्भेदमिति ॥ ५१ ॥

तत्राणुव्रतस्य तावत्पंचभेदान् प्रतिपादयन्नाह—

વિકલચારિત્રના ભેદ

શ્લોક ૫૧

અન્વયાર્થ:—[गृहिणाम्] ગૃહસ્થોનું [चरणं] (વિકલ) ચારિત્ર [अणुगुणशिक्षाव्रतात्मकम्] અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપ હોતું થકું [त्रेधा] ત્રણ પ્રકારે [तिष्ठति] છે. તે [त्रयं] ત્રણ પ્રકારનું ચારિત્ર [यथासंख्यम्] અનુક્રમે [पञ्चत्रिचतुर्भेदम्] પાંચ, ત્રણ અને ચાર ભેદરૂપ [आख्यातम्] કહ્યું છે.

ટીકા:—'गृहिणाम्' ગૃહસ્થો સંબંધી જે 'विकलं चरणं' વિકલચારિત્ર છે, તે 'त्रेधा तिष्ठति' ત્રણ પ્રકારે છે. કેવા (પ્રકારે) છે? 'अणुगुणशिक्षाव्रतात्मकं सत्' તે અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપ ત્રણ પ્રકારે છે. તે 'त्रयमेव' એ ત્રણેયનાં 'यथासंख्यं पञ्चत्रिचतुर्भेदं' પ્રત્યેકના અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ અને ચાર ભેદ 'आख्यातम्' કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે-અણુવ્રત પાંચ પ્રકારનાં, ગુણવ્રત ત્રણ પ્રકારનાં અને શિક્ષાવ્રત ચાર પ્રકારનાં છે.

ભાવાર્થ:—ગૃહસ્થોનું વિકલ (એકદેશ) ચારિત્ર ત્રણ પ્રકારે છે—અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રત. અને તે દરેકના અનુક્રમે પાંચ, ત્રણ અને ચાર ભેદ છે. અર્થાત્ અણુવ્રતના પાંચ ભેદ, ગુણવ્રતના ત્રણ ભેદ અને શિક્ષાવ્રતના ચાર ભેદ છે.

જે ગૃહવાસ છોડવાને અસમર્થ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઘરમાં રહી ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારનું વ્યવહારચારિત્ર પાળી શકે છે. ૫૧.

તેમાં પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ ભેદોનું પ્રતિપાદન કરીને કહે છે—

प्राणातिपातवितथव्याहारस्तेयकाममूर्च्छाभ्यः ।
स्थूलेभ्यः पापेभ्यो व्युपरमणमणुव्रतं भवति ॥ ५२ ॥

'अणुव्रतं' विकलव्रतं । किं तत् ? 'व्युपरमणं' व्यावर्तनं यत् । केभ्यः इत्याह- 'प्राणेत्यादि', प्राणानामिन्द्रियादीनामतिपातश्चातिपतनं वियोगकरणं विनाशनं । 'वितथ-व्याहारश्च' वितथोऽसत्यः स चासौ व्याहारश्च शब्दः । 'स्तेयं' च चौर्यं । 'कामश्च' मैथुनं । 'मूर्च्छा' च परिग्रहः मूर्च्छा च मूर्च्छ्यते लोभावेशात् परिगृह्यते इति मूर्च्छा इति व्युत्पत्तेः । तेभ्यः । कथंभूतेभ्यः ? 'स्थूलेभ्यः' । अणुव्रतधारिणो हि सर्वसावद्यविरतेरसंभवात् स्थूलेभ्य एव हिंसादिभ्यो व्युपरमणं भवति । स हि त्रस-प्राणातिपातान्निवृत्तो न स्थावरप्राणातिपातात् । तथा पापादिभयात् परपीडादिकारण-

मिति मत्वा स्थूलादसत्यवचनान्निवृत्तो न तद्विपरीतात्। तथान्यपीडाकरात् राजादि-भयादिना परेण परित्यक्तादप्यदत्तार्थात् स्थूलान्निवृत्तो न तद्विपरीतात्। तथा उपात्ताया अनुपात्तायाश्च पराङ्गनायाः पापभयादिना निवृत्तो नान्यथा इति स्थूल-रूपाऽब्रह्मनिवृत्तिः। तथा धनधान्यक्षेत्रादेरिच्छावशात् कृतपरिच्छेदो इति स्थूलरूपात् परिग्रहान्निवृत्तिः। कथंभूतेभ्यः प्राणातिपातादिभ्यः? 'पापेभ्यः' पापास्रवण-द्वारेभ्यः ॥ ५२ ॥

સ્થૂલ અસત્ય વચનથી નિવૃત્ત હોય છે, પરંતુ તેનાથી વિપરીત વચનથી (સૂક્ષ્મ અસત્ય વચનથી) નહિ. તથા અન્યને પીડાકારક અને રાજાદિના ભયાદિથી અન્યે ત્યજી દીધેલ હોવા છતાં પણ નહિ દીધેલા સ્થૂલ અર્થથી (ધનાદિથી) તે નિવૃત્ત હોય છે પરંતુ તેનાથી વિપરીત અર્થથી (અર્થાત્ સાર્વજનિક માટી, પાણી વગેરે પદાર્થોથી) નહિ. તથા પાપના ભયાદિથી ગૃહિત યા અગૃહિત પરસ્ત્રીથી તે નિવૃત્ત હોય છે. પરંતુ અન્યથા નહિ (પોતાની સ્ત્રીથી નહિ). એમ તેને સ્થૂલરૂપ અબ્રહ્મથી (કુશીલથી) નિવૃત્તિ હોય છે. તથા ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્રાદિનું ઇચ્છાવશ પરિમાણ કરવું તેવા સ્થૂલરૂપ પરિગ્રહથી નિવૃત્તિ છે. કેવાં પ્રાણહિંસાદિથી (નિવૃત્તિ હોય છે)? 'પાપેભ્યઃ' પાપાસ્રવના દ્વારરૂપ (હિંસાદિથી).

ભાવાર્થઃ—હિંસા, જૂઠ, ચોરી, કુશીલ અને પરિગ્રહના એકદેશ અર્થાત્ સ્થૂલ ત્યાગને અણુવ્રત કહે છે. તેના પાંચ ભેદ છે—

૧. અહિંસાણુવ્રત, ૨. સત્યાણુવ્રત, ૩. અચૌર્યાણુવ્રત, ૪. બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત અને ૫. પરિગ્રહપરિમાણાણુવ્રત.[1]

અણુવ્રતી ત્રસ જીવોની રક્ષાનો ભાવ કરી શકે પરંતુ સ્થાવર જીવોની રક્ષા કરી શકે નહિ. તેને [2]સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ હોય છે પરંતુ આરંભી, ઉદ્યોગી અને વિરોધી હિંસાનો ત્યાગ હોતો નથી.

રાજ્ય કે સમાજ [illegible] [illegible] અપ્રીતિ થાય કે [illegible] [illegible]

૧. [illegible]

૨. [illegible]

तत्राद्यव्रतं व्याख्यातुमाह—

અસત્ય વચન બોલે નહિ, પરંતુ હાસ્ય-મશ્કરીમાં કદાચ જૂઠું બોલે તો તેનાથી વ્રતનો ભંગ થતો નથી.

સમાજ કે રાજ્ય તેને ચોર ઠરાવે તેવું ચોરીનું કાર્ય કરે નહિ, કોઈની રસ્તામાં પડેલી ચીજ ઊઠાવે નહિ કે કોઈના આપ્યા સિવાય ચીજ લે નહિ, પરંતુ સર્વના ઉપયોગ માટે જે ચીજો જેમકે માટી, પાણી, હવા વગેરે ખુલ્લી મૂકી હોય તેને આપ્યા વગર લઈ શકે.

તેને વિવાહિત કે અવિવાહિત પરસ્ત્રીનો ત્યાગ હોય છે, પરંતુ પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ હોતો નથી.

ધન-ધાન્યાદિ દશ પ્રકારના પરિગ્રહનું પરિમાણ તેણે આવશ્યકતાનુસાર નક્કી કર્યું હોય છે. નક્કી કરેલી મર્યાદાની બહારની ચીજોનો તેને ત્યાગ હોય છે.

આ રીતે અણુવ્રતીને પાંચે પાપોનો સ્થૂલપણે ત્યાગ હોય છે. (અણુવ્રતનું પાલન કરતાં, તેને રાજ્ય કે સમાજના નીતિ-નિયમોનું સહેજે પાલન થઈ જાય છે, તે રાજ્ય કે સમાજનો કદી ગુન્હેગાર બનતો નથી.)

संकल्पात्कृतकारितमननाद्योगत्रयस्य चरसत्त्वान् ।
न हिनस्ति यत्तदाहुः स्थूलवधाद्विरमणं निपुणाः ॥ ५३ ॥

'चरसत्त्वान्' त्रसजीवान् । 'यन्न हिनस्ति' । तदाहुः 'स्थूलवधाद्विरमणं' । के ते ? 'निपुणाः' हिंसादिविरतिव्रतविचारदक्षाः । कस्मान्न हिनस्ति ? 'संकल्पात्'[1] संकल्पं हिंसाभिसंधिमाश्रित्य । कथंभूतात् संकल्पात् ? 'कृतकारितानुमननात्' कृतकारितानुमननरूपात् । कस्य सम्बन्धिनः ? 'योगत्रयस्य' मनोवाक्कायत्रयस्य । अत्र कृतवचनं कर्तुः स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं । [2]कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षमनुमननं ।

અહિંસાણુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૫૩

અન્વયાર્થ:—[यत्] જે [योगत्रयस्य] મન, વચન અને કાય એ ત્રણ યોગના [कृतकारितानुमननात्] કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ [संकल्पात्] સંકલ્પથી [चरसत्त्वान्] ત્રસ જીવોને [न हिनस्ति] ન હણવું, [तत्] તેને ([illegible] [निपुणाः]) વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં નિપુણ આચાર્યાદિ [स्थूलवधात्] સ્થૂલ હિંસાથી [विरमणं] વિરતિ અર્થાત્ અહિંસાણુવ્રત [आहुः] કહે છે.

ટીકા:—'चरसत्त्वान्' ત્રસ જીવોને 'यन्न हिनस्ति' જે ન [illegible] 'तदाहुः' તેને (તે ક્રિયાને) 'स्थूलवधाद्विरमणम्' સ્થૂલ હિંસાથી વિરમણ (વિરતિ) કહે છે. (અર્થાત્ અહિંસાણુવ્રત કહે છે.) કોણ તે (કહે છે)? 'निपुणाः' [illegible] (અહિંસાણુવ્રતાદિના) વિચારમાં દક્ષ (કુશળ) આચાર્યાદિ. કેવી રીતે [illegible]? 'संकल्पात्' સંકલ્પથી અર્થાત્ 'હું આને—હું હિંસા કરું' [illegible] આશ્રય કરીને (હણતા નથી); કેવા સંકલ્પથી? 'कृतकारितानुमननात्' [illegible] અને અનુમોદનારૂપ (સંકલ્પથી), કોના સંબંધી? 'योगत्रयस्य' [illegible] કાય એ ત્રણ યોગના (સંબંધી).

અહીં 'કૃત' વચન કર્તાના સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિપત્તિ અર્થે છે, [illegible] વિધાન પરની હિંસાની અપેક્ષા સૂચવનારું વચન છે, [illegible]

1. संकल्पात्—[illegible] घ पुस्तके ।
2. [illegible] घ पुस्तके ।

'अनुमननवचनं प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थं। तथा हि—मनसा चरसत्त्वहिंसां स्वयं न करोमि, चरसत्त्वान् हिनस्मीति मनःसंकल्पं न करोमीत्यर्थः। मनसा चरसत्त्वहिंसामन्यं न कारयामि, चरसत्त्वान् हिंसय हिंसयेति मनसा प्रयोजको न भवामीत्यर्थः। तथा अन्यं चरसत्त्वहिंसां कुर्वन्तं मनसा नानुमन्ये, सुन्दरमनेन कृतमिति मनःसंकल्पं न करोमीत्यर्थः। एवं वचसा स्वयं चरसत्त्वहिंसां न करोमि चरसत्त्वान् हिनस्मीति स्वयं वचनं नोच्चारयामीत्यर्थः। वचसा चरसत्त्वहिंसां न कारयामि चरसत्त्वान् हिंसय हिंसयेति वचनं नोच्चारयामीत्यर्थः। तथा वचसा चरसत्त्वहिंसां कुर्वन्तं नानुमन्ये, साधुकृतं त्वयेति वचनं नोच्चारयामीत्यर्थः। तथा कायेन चरसत्त्वाहिंसां न करोमि, चरसत्त्वहिंसने दृष्टिमुष्टिसन्धाने स्वयं कायव्यापारं न करोमीत्यर्थः। तथा कायेन चरसत्त्वहिंसां न कारयामि, चरसत्त्वहिंसने कायसंज्ञया

વચન) પ્રયોજકના માનસનું પરિણામ દર્શાવવા માટે છે.

તે આ પ્રમાણે ૧. મનથી ત્રસ જીવોની હિંસા હું સ્વયં કરું નહિ-ત્રસ જીવોને હું હણું એવો મનમાં સંકલ્પ ન કરું. એવો અર્થ છે. ૨. મનથી ત્રસ જીવોની હિંસા બીજા પાસે હું ન કરાવું-'ત્રસ જીવોની હિંસા કરો-હિંસા કરો' એમ મનથી હું પ્રેરક-પ્રયોજક ન થાઉં. એવો અર્થ છે. ૩. તથા ત્રસ જીવોની હિંસા કરતા અન્યને હું મનથી અનુમતિ ન આપું-આણે સુંદર કર્યું-એવો મનમાં સંકલ્પ હું ન કરું. એવો અર્થ છે.

परं न प्रेरयामीत्यर्थः[1] । तथा चरसत्त्वहिंसां कुर्वन्तमन्यं नखच्छोटिकादिना कायेन नानुमन्ये । इत्युक्तमहिंसाणुव्रतम् ॥ ५३ ॥

---

૯. તથા ત્રસ જીવોની હિંસા કરતા અન્યને નખદ્વારા, ચપટી આદિરૂપ કાયથી હું અનુમતિ આપું નહિ.–એમ અહિંસાણુવ્રત કહ્યું.

ભાવાર્થ:—મનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ, વચનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ, તથા કાયથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનારૂપ–એવા નવ સંકલ્પોથી ઇરાદાપૂર્વક ત્રસ જીવોની હિંસા કરવાનો ભાવ ન કરવો તેને અહિંસાણુવ્રત કહે છે. આ પ્રમાણે અહિંસાણુવ્રતીને સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ હોય છે.

નવ સંકલ્પોથી (નવ કોટિથી) ત્રસ જીવોની હિંસાના ભાવનો ત્યાગ તો મુનિ અને શ્રાવક બંનેને હોય છે, પરંતુ સ્થાવર જીવોની હિંસાનો નવ કોટિએ ત્યાગ તો એકલા મુનિને જ હોય છે; શ્રાવકને હોતો નથી.

વિશેષ

હિંસાદિના ત્યાગનું વિધાન

"હિંસાદિનો ત્યાગ બે પ્રકારે છે—એક ઉત્સર્ગ ત્યાગ અને બીજો અપવાદ ત્યાગ. ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય. સામાન્યપણે સર્વથા પ્રકારે ત્યાગ કરવો, તેને ઉત્સર્ગ ત્યાગ કહે છે. તેના નવ ભેદ છે—મનથી પોતે કરવાનું ચિંતવે નહિ, બીજાને કરાવવાનું ચિંતવે નહિ, અને કોઈએ કર્યું હોય તેને ભલું જાણે નહિ. વચનથી પોતે કરવાનું કહે નહિ, બીજાને કરાવવા માટે ઉપદેશ આપે નહિ, કોઈએ કર્યું હોય તેને ભલું કહે નહિ. કાયાથી પોતે કરે નહિ, બીજાને હાથ [illegible] ઇશારો કરે નહિ અને કોઈએ કર્યું હોય તેને હસ્તાદિ વડે પ્રશંસે નહિ. આ નવ ભેદ કહ્યા.

અપવાદ ત્યાગ અનેક પ્રકારનો છે. આ નવ ભાંગા કહ્યા તેમાંથી કોઈ કોઈ ભાંગાથી અમુક પ્રકારે ત્યાગ કરે, અમુક પ્રકારે ત્યાગ ન કરે. આ રીતે [illegible] કરવું. આ રીતે ન કરવું—એમ અપવાદ ત્યાગ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે છે. [illegible] રીતે ત્યાગ કરવો."[2]

હિંસાના પ્રકાર—દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા.

---

1. प्रेरयामीत्यर्थ इति ख ग पाठः ।
2. પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, ગુજરાતી [illegible]

यत्खलुकषाययोगात्प्राणानां द्रव्यभावरूपानाम् ।
व्यपरोपणस्य करणं सुनिश्चिता भवति सा हिंसा ॥ ४३ ॥

"કષાયરૂપે પરિણમેલા મન, વચન અને કાયાના યોગથી જે દ્રવ્યરૂપ અને ભાવરૂપ પ્રાણોનું વ્યપરોપણ કરવું-ઘાત કરવો તે નિશ્ચયથી સારી રીતે નક્કી કરેલી હિંસા છે."[1]

રાગાદિ ભાવોથી ચૈતન્ય પ્રાણોનો ઘાત થવો તે ભાવહિંસા છે, તેના બે પ્રકાર છે—સ્વભાવ હિંસા અને પરભાવ હિંસા. તેમ જ ઇન્દ્રિય, બલ, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ દ્રવ્ય પ્રાણોનો ઘાત થવો તે દ્રવ્યહિંસા છે. તેના પણ બે પ્રકાર છે. સ્વદ્રવ્ય હિંસા અને પરદ્રવ્ય હિંસા.

"જે પ્રમાદી જીવ કષાયને વશ થઈને ગમનાદિ ક્રિયામાં યત્નરૂપ પ્રવર્તતો નથી અથવા બેસતાં-ઊઠતાં ક્રોધાદિ ભાવોમાં પરિણમે છે તો ત્યાં જીવ કદાચ મરે કે ન મરે પણ એને તો કષાયભાવ વડે અવશ્ય હિંસાનો દોષ લાગે છે; એટલે પર જીવના પ્રાણની પીડા ન થવા છતાં પણ પ્રમાદના સદ્ભાવથી હિંસા નામ પામે છે...."[1]

"કારણ કે જીવ કષાયભાવો સહિત હોવાથી પહેલાં પોતા વડે જ પોતાને હણે છે અને પછીથી ભલે બીજા જીવોની હિંસા થાય કે ન થાય..."[2]

"પર જીવના ઘાતરૂપ જે હિંસા છે તે બે પ્રકારની છે—એક અવિરમણરૂપ (અવિરતિરૂપ) અને બીજી પરિણમનરૂપ.

૧. અવિરમણરૂપ હિંસા—કોઈ જીવ પર જીવની હિંસાના કાર્યમાં તો પ્રવર્તતો નથી પરંતુ તેને હિંસાનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ નહિ હોવાથી તેને અંતરંગમાં અવિરતિનો ભાવ ઊભો છે; તેથી તેને અવિરમણરૂપ હિંસાનો દોષ છે. જેમકે, કોઈને કંદમૂળનો ત્યાગ નથી અને તે કોઈ વખતે ખાતો પણ નથી. છતાં અંતરંગમાં કંદમૂળ ખાવાનો અભિપ્રાય ઊભો હોવાથી, તે ભાવનો ત્યાગ નહિ હોવાથી તેને અવિરમણરૂપ હિંસાનો દોષ લાગે છે.

"જે કાર્ય કરવાની આશા રહે તેની પ્રતિજ્ઞા લેવાતી નથી અને આશા રહે તેનાથી રાગ પણ રહે છે તથા એ રાગના ભાવથી કાર્ય કર્યા વિના પણ અવિરતિથી બંધ થયા જ કરે છે; માટે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. વળી કાર્ય કરવાનું બંધન થયા વિના પરિણામ કેવી રીતે રોકાશે? પ્રયોજન પડતાં તદ્રૂપ પરિણામ અવશ્ય થઈ જાય વા પ્રયોજન વિના પણ તેની આશા રહે છે. માટે પ્રતિજ્ઞા કરવી યોગ્ય છે...."[3]

૨. પરિણમનરૂપ હિંસા—પર જીવના ઘાતમાં [illegible] મનથી, વચનથી કે કાયથી પ્રવર્તે તો તેને તે પરિણમનરૂપ હિંસા છે.

આ બંને ભેદોમાં પ્રમાદસહિત યોગનું અસ્તિત્વ છે. [illegible] प्राणव्यपरोपणम् । તેથી પ્રમાદના યોગમાં નિરંતર પ્રાણઘાતનો સદ્ભાવ છે. [illegible] ભાવહિંસાનો ત્યાગ કરી પ્રમાદરૂપ પરિણમન ન કરે [illegible]

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, ગુજરાતી [illegible]
૨. " " " " [illegible]
૩. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક-ગુજરાતી [illegible]

અભાવ હોઈ શકે. જ્યાં સુધી પ્રમાદ રહે છે ત્યાં સુધી હિંસાનો અભાવ કોઈ રીતે હોઈ શકતો નથી.[1]

પ્રમત્તયોગ એ જ હિંસાનું વાસ્તવિક કારણ છે; કેવળ દ્રવ્યપ્રાણનો ઘાત થવો તે ખરી હિંસા નથી.

શ્રી ઉમાસ્વામીએ પણ 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર'માં હિંસાનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે—प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा । પ્રમાદના યોગથી યથાસંભવ દ્રવ્યપ્રાણ યા ભાવ-પ્રાણનો ઘાત કરવો તે હિંસા છે.

વળી સમયસાર ગાથા ૨૬૨ માં કહ્યું છે કે—

"જીવોને મારો કે ન મારો, કર્મબંધ અધ્યવસાનથી (ઊંધી માન્યતા સાથે પાપભાવથી-પ્રમત્તયોગથી) થાય છે."

એ રીતે અજ્ઞાનથી આ જે હિંસામાં અધ્યવસાય કરવામાં આવે છે, તેમ અસત્ય, અદત્ત (ચોરી), અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહમાં પણ જે (અધ્યવસાય) કરવામાં આવે તે અધ્યવસાય પાપના બંધનું એકમાત્ર કારણ છે...."

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૬૩.)

तस्येदानीमतीचारानाह—

ધ્યાન સંબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો અભાવ છે, તે સંવરનું કારણ છે અને ત્યાં સ્વાશ્રય અનુસાર નિર્જરા થાય છે.

અંતરંગ શુદ્ધતા છે તે નિશ્ચયવ્રત છે અને સાથે જે શુભભાવ છે તે વ્યવહાર વ્રત છે. અને તે નિશ્ચયવ્રતનું નિમિત્ત છે કેમકે એકદેશ વીતરાગના સાથે આવો વ્યવહાર હેયબુદ્ધિએ હોય છે.

મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં પૃષ્ઠ ૨૬૦ માં કહ્યું છે કે—

"......બાહ્ય વ્રતાદિક છે તે તો શરીરાદિ પરદ્રવ્યાશ્રિત છે, અને પરદ્રવ્યનો પોતે કર્તા નથી, માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ ન કરવી તથા તેમાં મમત્વ પણ ન કરવું, એ વ્રતાદિકમાં ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પોતાનો શુભોપયોગ થાય છે તે પોતાના આશ્રયે છે અને તેનો પોતે કર્તા છે, માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ માનવી તથા ત્યાં મમત્વ પણ કરવું, પરંતુ એ શુભોપયોગને બંધનું જ કારણ જાણવું, મોક્ષનું કારણ ન જાણવું; કારણ કે બંધ અને મોક્ષને તો પ્રતિપક્ષીપણું છે, તેથી એક જ ભાવ પુણ્યબંધનું પણ કારણ થાય અને મોક્ષનું પણ કારણ થાય એમ માનવું એ ભ્રમ છે. તેથી વ્રત-અવ્રત એ બંને વિકલ્પ રહિત, જ્યાં પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એવો ઉદાસીન વીતરાગ શુદ્ધોપયોગ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. નીચલી દશામાં કેટલાક જીવોને શુદ્ધોપયોગ અને શુભોપયોગનું યુક્તપણું હોય છે, તેથી એ વ્રતાદિ શુભોપયોગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, પણ વસ્તુવિચારથી શુભોપયોગ મોક્ષનો ઘાતક જ છે. આ રીતે જે બંધનું કારણ છે તે જ મોક્ષનું ઘાતક છે એમ શ્રદ્ધાન કરવું. શુદ્ધોપયોગને જ ઉપાદેય માની તેનો ઉપાય કરવો તથા શુભોપયોગ-અશુભોપયોગને હેય જાણી તેના ત્યાગનો ઉપાય કરવો..."

આ શ્લોકની ટીકામાં આચાર્યે કહ્યું છે કે—' [illegible] ' આદિ ' કૃતવચન ' એ કર્તાની સ્વતંત્રતાની પ્રસિદ્ધિ અર્થે છે. [illegible] છે કે જીવ પોતાના ભાવોનો સ્વતંત્રપણે કર્તા છે. કર્મ [illegible] એમ નથી, પણ તે સ્વતંત્રપણે કરે છે. તેનો કર્તા કર્મ નથી. જો કર્મ તેનો કર્તા હોય તો બંને દ્રવ્યોની એકતાનો પ્રસંગ આવે કે સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ છે. [illegible]

હવે તેના (અહિંસાણુવ્રતના) અતિચાર કહે છે—

'तद्वदन्ति' के ते ? 'सन्तः' सत्पुरुषाः गणधरदेवादयः। तत्किं, सन्तो यन्न वदन्ति। 'अलीकमसत्यं'। कथंभूतं ? 'स्थूलं' यस्मिन्नुक्ते स्वपरयोर्वधबन्धादिकं राजादिभ्यो भवति तत्स्वयं तावन्न वदति। तथा 'परान'न्यान् तथाविधमलीकं न वादयति। न केवलमलीकं किन्तु 'सत्यमपि' चोरोऽयमित्यादिरूपं न स्वयं वदति न परान् वादयति। किंविशिष्टं यदुक्तं सत्यमपि परस्य 'विपदे'ऽपकाराय भवति ॥ ५५ ॥

તેને સ્થૂલ સત્યાણુવ્રત કહે છે. કોણ તે? 'सन्तः' ગણધરદેવાદિ સન્ત પુરુષો. તે શું? સંતો કે જે બોલતા નથી. 'अलीकमसत्यम्' અસત્ય (જૂઠ). કેવું (જૂઠ)? 'स्थूलम्' સ્થૂલ જૂઠ અર્થાત્ જે બોલવાથી રાજાદિ તરફથી સ્વ–પરનો વધ-બંધ આદિ થાય તેવું (જૂઠ); 'न वदति' પ્રથમ તો પોતે બોલતો નથી અને 'परान् न वादयति' બીજા પાસે તેવું જૂઠ બોલાવતો નથી; કેવળ જૂઠ નહિ કિન્તુ 'આ ચોર છે' ઇત્યાદિ રૂપ 'सत्यमपि' સત્ય પણ સ્વયં બોલતો નથી અને અન્ય પાસે બોલાવતો નથી. કેવું (સત્ય)? જે બોલેલું વચન સત્ય હોવા છતાં બીજાને 'विपदे' અપકારરૂપ થાય તેવું (તેવું સત્ય પણ પોતે બોલે નહિ).

ભાવાર્થઃ—જે બોલવાથી રાજાદિ સ્વ-પરનો વધ-બંધાદિ કરે તેને સ્થૂલ જૂઠ કહે છે. સત્યાણુવ્રતી આવું જૂઠ સ્વયં બોલે નહિ અને બીજા પાસે બોલાવે નહિ. સત્ય પણ જો અન્યને અહિતકર—વિઘાતક હોય તો તેવું સત્ય પણ તે બોલે નહિ. જેમ કે પાસેથી ભાગીને હરણ જતું જોયું હોય, છતાં શિકારી તેને (વ્રતીને) તે વિષે પૂછે તો તે સત્ય કહે નહિ, કારણ કે તેવું બોલવાથી શિકારી દ્વારા હરણનો ઘાત થવા સંભવ છે, તેથી અન્યને આપત્તિ આવી પડે તેવું સત્ય વચન પણ પોતે બોલે નહિ, તેમ જ અન્ય પાસે બોલાવે નહિ, આવા સ્થૂલ અસત્ય ત્યાગને ગણધરાદિ મહાપુરુષો સત્યાણુવ્રત કહે છે.

साम्प्रतं सत्याणुव्रतस्यातीचारानाह—

સત્ય-અણુવ્રતધારી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ વશ એવું વચન ન કહે જેથી અન્યનો ઘાત થાય, અન્યને અપવાદ લાગે-કલંક ચઢે, કલહ, વિસંવાદ પેદા થાય, વિષયાનુરાગ વધી જાય, મહા આરંભમાં પ્રવૃત્તિ થાય, અન્યને આર્તધ્યાન થઈ જાય, પરના લાભમાં અન્તરાય આવે, પરની આજીવિકા બગડી જાય, પોતાનો અને પરનો અપયશ થાય, આપદા આવે, અનર્થ પેદા થાય, અન્યનો મર્મચ્છેદ થાય, રાજદંડ કરે, ધનની હાનિ થાય વગેરે...આવાં સત્ય વચન હોય તોપણ તે જૂઠાં વચન છે. વળી તે ગાલીનાં વચન, અપમાનનાં વચન, તિરસ્કારનાં વચન, અહંકારનાં વચન વગેરે બોલે નહિ, કારણ કે તે કષાયયુક્ત હોવાથી અસત્ય વચનો છે. વળી તે જિનસૂત્ર અનુકૂળ તથા સ્વ-પરના હિતરૂપ, બહુ પ્રલાપરહિત, પ્રમાણિક, [illegible], ધર્મનો ઉદ્યોત કરનાર વચન કહે-એવાં વચન બોલનાર [illegible] ત્યાગી છે.[1]

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે—

“...આ બધાં જ વચનોમાં પ્રમત્તયોગ જ હેતુ [illegible], તેથી અસત્ય વચનમાં પણ પ્રમત્તયોગનો સદ્‌ભાવ [illegible] છે.” (શ્લોક ૯૯)

“જૂઠ વચનના ત્યાગી મહામુનિ હેય અને [illegible] છે. ત્યાં પાપની નિંદા કરતાં પાપી જીવને [illegible] બૂરાં લાગે છે. અથવા કોઈને ધર્મોપદેશ આપતાં [illegible] (ઉપદેશ સાંભળનારની લાગણી દુઃખાતા જતાં) [illegible] પ્રમાદ (કષાય) નથી. પ્રમાદપૂર્વક વચનમાં જ [illegible] રહિત યોગથી વચન બોલશે તે [illegible] ભાવાર્થ). ૫૫.

હવે સત્યાણુવ્રતના અતિચારો કહે છે—

---

૧. જુઓ, [illegible]

परिवादरहोभ्याख्यापैशुन्यं कूटलेखकरणं च ।
न्यासापहारितापि च व्यतिक्रमाः पञ्च सत्यस्य ॥ ५६ ॥

'परिवादो' मिथ्योपदेशोऽभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेष्वन्यस्यान्यथाप्रवर्तनमित्यर्थः । 'रहोऽभ्याख्या' रहसि एकान्ते स्त्रीपुंसाभ्यामनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्याभ्याख्या प्रकाशनं । 'पैशुन्यं' अंगविकारभ्रूविक्षेपादिभिः पराभिप्रायं ज्ञात्वा असूयादिना तत्प्रकटनं साकारमंत्रभेद इत्यर्थः । 'कूटलेखकरणं' च अन्येनानुक्तमननुष्ठितं यत्किंचिदेव तेनोक्तमनुष्ठितं चेति वंचनानिमित्तं कूटलेखकरणं कूटलेखक्रियेत्यर्थः । 'न्यासापहारिता' द्रव्यनिक्षेप्तुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पसंख्यं द्रव्यमाददानस्य एवमेवेत्यभ्युपगमवचनं । एवं

परिवादादयश्चत्वारो न्यासापहारिता पंचमीति सत्यस्याणुव्रतस्य पंच 'व्यतिक्रमाः' अतीचारा भवन्ति ॥ ५६ ॥

अधुना चौर्यविरत्यणुव्रतस्य स्वरूपं प्ररूपयन्नाह—

निहितं वा पतितं वा सुविस्मृतं वा परस्वमविसृष्टं ।
न हरति यन्न च दत्ते तदकृशचौर्यादुपारमणम् ॥ ५७ ॥

પદેશ). આદિ ચાર અને ન્યાસાપહારિતા પાંચમું—એમ એવા સર્વે '[illegible]' સત્યાણુવ્રતના પાંચ 'વ્યતિક્રમાઃ' અતિચારો છે.

ભાવાર્થ:—સત્યાણુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે—

૧. પરિવાદ—મિથ્યા ઉપદેશ; અભ્યુદય અને [illegible] કાર્યોમાં [illegible] ઉપદેશ દેવો.

૨. રહોભ્યાખ્યા—સ્ત્રી-પુરુષો દ્વારા એકાન્તમાં કરેલી [illegible].

૩. પૈશુન્ય (સાકાર મંત્ર ભેદ)—ચાડી [illegible] ચેષ્ટાથી બીજાનો અભિપ્રાય જાણી લઈ ઈર્ષાથી તે પ્રગટ કરવો.

૪. કૂટલેખ ક્રિયા—બીજાને ઠગવા માટે ખોટા [illegible].

૫. ન્યાસાપહાર—ગિરો મૂકેલી વસ્તુને [illegible] માગે તો તેને તેટલી જ આપવી.

નોંધ:—ઉપરની ક્રિયાઓમાં [illegible]

હવે અચૌર્યાણુવ્રતના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરી કહે છે—

અચૌર્યાણુવ્રત [illegible]

શ્લોક ૫૭

અન્વયાર્થ:—[निहितं वा] મૂકેલી, [पतितं वा] [illegible] [सुविस्मृतं वा] તદ્દન ભૂલાઈ ગયેલી [परस्वं] બીજાની [illegible] [अविसृष्टं] [illegible] [यत् न हरति न दत्ते] ન લેવી [illegible] [तत्] તે [अकृशचौर्यात्] સ્થૂલ ચોરીથી [उपारमणम्] [illegible]

---

1. [illegible]

'अक्रशचौर्यात्' स्थूलचौर्यात्। 'उपारमणं तत्'। 'यत् न हरति' न गृह्णाति। किं तत्? 'परस्वं' परद्रव्यं। कथंभूतं? 'निहितं' वा धृतं। तथा 'पतितं वा'। तथा 'सुविस्मृतं' वा अतिशयेन विस्मृतं। वाशब्दः सर्वत्र परस्परसमुच्चये। इत्थंभूतं परस्वं 'अविसृष्टं' अदत्तं यत्स्वयं न हरति न दत्तेऽन्यस्मै तदक्रशचौर्यादुपारमणं प्रतिपत्तव्यम् ॥ ५७ ॥

ટીકાઃ—'अक्रशचौर्यात्' સ્થૂલ ચોરીથી 'उपरमणम् तत्' નિવૃત્ત થવું તેને, 'यत् न हरति' ન લેવી, કોને (ન લેવી)? 'परस्वं' પર વસ્તુને, કેવી (પરવસ્તુને)? 'निहितं' રાખેલી (મૂકેલી), 'पतितं वा' કે પડેલી, 'सुविस्मृतं वा' કે બિલકુલ વિસ્મૃત થયેલી, 'वा' શબ્દ બધેય પરસ્પર સમુચ્ચય અર્થમાં છે. આવી પરવસ્તુને 'अविसृष्टम्' આપ્યા વિના સ્વયં ન લેવી અને બીજાને ન દેવી તેને 'अक्रशचौर्यादुपारमणम्' સ્થૂલ ચોરીથી નિવૃત્ત થવું કહે છે. (અર્થાત્ તેને અચૌર્યાણુવ્રત કહે છે.)

तस्येदानीमतिचारानाह—

चौरप्रयोगचौरार्थादानविलोपसदृशसन्मिश्राः ।
हीनाधिकविनिमानं पञ्चास्तेये व्यतीपाताः ॥ ५८ ॥

પ્રમાદનું નામ જ હિંસા છે અને ચોરીમાં પ્રમાદ અવશ્ય છે, માટે જ્યાં ચોરી છે ત્યાં અવશ્ય જ હિંસા છે; પરંતુ પ્રમત્તયોગ વિના પર પદાર્થને કોઈના આપ્યા વિના ગ્રહણ કરવામાં ચોરીનો દોષ નથી.

અરહંત ભગવાનને કર્મ–નોકર્મ વર્ગણાઓનું ગ્રહણ હોવા છતાં તેમને ચોરીનો દોષ લાગતો નથી, કારણ કે તેમને પ્રમત્તયોગનો અભાવ છે. માટે જ્યાં હિંસા નથી ત્યાં ચોરી નથી અને જ્યાં ચોરી નથી ત્યાં તે પ્રકારની હિંસા પણ નથી.

શ્રાવક કૂવા–નદીનું પાણી, ખાણની માટી વગેરે કોઈને પૂછ્યા વિના ગ્રહણ કરે તોપણ તે ચોરી નથી, પરંતુ મુનિ જો તે ગ્રહણ કરે તો તેમને ચોરીનો દોષ લાગે. કારણ કે શ્રાવકને એકદેશ ત્યાગ હોય છે અને મુનિને સર્વદેશ ત્યાગ હોય છે.

अदत्तादानं स्तेयम् । (तत्त्वार्थसूत्र अध्याय ७/ [illegible])

પ્રમાદના યોગથી દીધા વગર કોઈપણ વસ્તુને ગ્રહણ કરવી તે ચોરી છે. જ્યાં લેવા–દેવાનો સંભવ હોય ત્યાં ચોરીનો વ્યવહાર થાય છે; તેથી કર્મ [illegible] અને નોકર્મવર્ગણાઓનું ગ્રહણ તે ચોરી નથી.

મુનિરાજને ગામ–નગર વગેરેમાં પ્રવેશ કરતાં, [illegible] પ્રવેશ કરવાથી 'અદત્તાદાન'નો દોષ લાગતો નથી, કેમ કે તે [illegible] ખુલ્લાં છે અને સાર્વજનિક શેરી વગેરેમાં પ્રવેશ કરતાં મુનિને [illegible].

હવે તેના (અચૌર્યાણુવ્રતના) અતિચારો કહે છે—

'अस्तेये' चौर्यविरमणे । 'व्यतीपाता' अतीचाराः पंच भवन्ति । तथा हि । चौरप्रयोगः चोरयतः स्वयमेवान्येन वा प्रेरणं प्रेरितस्य वा अन्येनानुमोदनं । चौरार्थादानं च अप्रेरितेनाननुमतेन च चोरेणानीतस्यार्थस्य ग्रहणं । विलोपश्च उचितन्यायादन्येन प्रकारेणार्थस्यादानं विरुद्धराज्यातिक्रम इत्यर्थः । विरुद्धराज्ये स्वल्पमूल्यानि महार्घाणि द्रव्याणीति कृत्वा स्वल्पतरेणार्थेन गृह्णाति । सदृशसन्मिश्रश्च प्रतिरूपकव्यवहार इत्यर्थः सदृशेन तैलादिना सन्मिश्रं घृतादिकं करोति । कृत्रिमैश्च हिरण्यादिभिर्वंचनापूर्वकं व्यवहारं करोति । हीनाधिकविनिमानं विविधं नियमेन मानं विनिमानं मानोन्मानमित्यर्थः । मानं हि प्रस्थादि, उन्मानं तुलादि, तच्च हीनाधिकं, हीनेन अन्यस्मै ददाति, अधिकेन स्वयं गृह्णातीति ॥ ५८ ॥

साम्प्रतमब्रह्मविरत्यणुव्रतस्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—

न तु परदारान् गच्छति न परान् गमयति च पापभीतेर्यत् ।
सा परदारनिवृत्तिः स्वदारसन्तोषनामापि ॥ [illegible] ॥

'सा परदारनिवृत्तिः'। यत् 'परदारान्' परिगृहीतानपरिगृहीतांश्च। स्वयं 'न च' नैव। गच्छति। तथा 'परानन्यान्' परदारलम्पटान् न गमयति [illegible]

---

૨. ચૌરાર્થાદાન—ચોરીની વસ્તુ ખરીદવી.

૩. વિલોપ (વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ)—રાજ્યના કાયદાથી વિરુદ્ધ વર્તવું.

૪. સદૃશસન્મિશ્ર (પ્રતિરૂપક વ્યવહાર)—હલકી-ભારે કીંમતની ચીજોનું મિશ્રણ કરી ઊંચી કિંમતે વેચવું.

૫. હીનાધિક વિનિમાન (હીનાધિક માનોન્માન) [illegible] રાખવાં; ઓછા માપથી આપવું અને અધિક માપથી લેવું.

આ કાર્યો નબળાઈને લીધે થાય છે [illegible] તો છે જ, પરંતુ તેથી વ્રતનો સંપૂર્ણ ભંગ થતો નથી. [illegible]

હવે અબ્રહ્મવિરતિ અણુવ્રતના સ્વરૂપ ([illegible]) [illegible] કહી કહે છે—

'अस्तेये' चौर्यविरमणे। 'व्यतीपाता' अतीचाराः पंच भवन्ति। तथा हि। चौरप्रयोगः चोरयतः स्वयमेवान्येन वा प्रेरणं प्रेरितस्य वा अन्येनानुमोदनं। चौरार्थादानं च अप्रेरितेनाननुमतेन च चोरेणानीतस्यार्थस्य ग्रहणं। विलोपश्च उचितन्यायादन्येन प्रकारेणार्थस्यादानं विरुद्धराज्यातिक्रम इत्यर्थः। विरुद्धराज्ये स्वल्पमूल्यानि महार्घाणि द्रव्याणीति कृत्वा स्वल्पतरेणार्थेन गृह्णाति। सदृशसन्मिश्रश्च प्रतिरूपकव्यवहार इत्यर्थः सदृशेन तैलादिना सन्मिश्रं घृतादिकं करोति। कृत्रिमैश्च हिरण्यादिभिर्वंचनापूर्वकं व्यवहारं करोति। हीनाधिकविनिमानं विविधं नियमेन मानं विनिमानं मानोन्मानमित्यर्थः। मानं हि प्रस्थादि, उन्मानं तुलादि, तच्च हीनाधिकं, हीनेन अन्यस्मै ददाति, अधिकेन स्वयं गृह्णातीति ॥ ५८ ॥

साम्प्रतमब्रह्मविरत्यणुव्रतस्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—

न तु परदारान् गच्छति न परान् गमयति च पापभीतेर्यत् ।
सा परदारनिवृत्तिः स्वदारसन्तोषनामापि ॥ ५९ ॥

'सा परदारनिवृत्तिः' । यत् 'परदारान्' परिगृहीतानपरिगृहीतांश्च । स्वयं 'न च' नैव । गच्छति । तथा 'परानन्यान्' परदारलम्पटान् न गमयति- परदारेषु

---

૨. ચૌરાર્થદાન—ચોરીની વસ્તુ ખરીદવી.

૩. વિલોપ (વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ)—રાજ્યના કાયદાથી વિરુદ્ધ વર્તવું.

૪. સદૃશસન્મિશ્ર (પ્રતિરૂપક વ્યવહાર)—હલકી-બનાવટ ચીજને [illegible] કરી ઊંચી કિંમતે વેચવું.

૫. હીનાધિક વિનિમાન (હીનાધિક માનોન્માન)—[illegible] રાખવાં; ઓછા માપથી આપવું અને અધિક માપથી લેવું.

આ કાર્યો નબળાઈને લીધે થાય છે [illegible] તો છે જ, પરંતુ તેથી વ્રતનો સંપૂર્ણ ભંગ થતો નથી. [illegible]

હવે અબ્રહ્મવિરતિ અણુવ્રતના અર્થાત્ ([illegible] કરી કહે છે—

गच्छतो यत्प्रयोजयति न च*। कुतः? 'पापभीतेः' पापोपार्जनभयात् न पुनः नृपत्यादिभयात्। न केवलं सा परदारनिवृत्तिरेवोच्यते किन्तु[1] 'स्वदारसन्तोषनामापि' स्वदारेषु सन्तोषः स्वदारसन्तोषस्तन्नाम यस्याः[2] ॥५९॥

સ્વયં રમતો નથી) તથા 'परान्' બીજાઓને પરસ્ત્રી લંપટ પુરુષોને મોકલતો નથી, પરસ્ત્રી પાસે જવા કોઈને પ્રેરતો નથી. શાથી? 'पापभीतेः'–પાપના ભયથી, (પાપ ઉપાર્જન કરવાના ભયથી), પણ નહિ કે રાજાદિના ભયથી, તેને કેવલ પરસ્ત્રી ત્યાગ કહેતા નથી કિન્તુ 'स्वदारसंतोषनामापि' સ્વદારસંતોષ નામનું (સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ નામનું) અણુવ્રત પણ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પાપના ભયથી નહિ કે રાજાદિના ભયથી ન તો સ્વયં પરસ્ત્રીને ભોગવે છે અને ન તો લંપટ પુરુષો દ્વારા ભોગવાવે છે, તેની તે ક્રિયા પરદારનિવૃત્તિ યા સ્વદારસંતોષ નામનું બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત કહેવાય છે.

જેને સ્વસ્ત્રીથી સંતોષ હોય છે તેને પરસ્ત્રીત્યાગ સ્વયં હોય છે. જેમ પુરુષ સંબંધી બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત છે, તેમ સ્ત્રીસંબંધી પણ બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત સમજવું અર્થાત્ સ્ત્રીએ સ્વયં પર પુરુષ સાથે રમવું નહિ અને અન્ય સ્ત્રીને તેમ કરવા પ્રેરવી નહિ.

[1]तस्यातीचारानाह—

अन्यविवाहाकरणानङ्गक्रीडाविटत्वविपुलतृषः ।
इत्वरिकागमनं चास्मरस्य पञ्च व्यतीचाराः ॥ ६० ॥

'अस्मरस्य' ब्रह्मनिवृत्त्यणुव्रतस्य । पंच व्यतीचाराः । कथमित्याह—'अन्येत्यादि'—कन्यादानं विवाहोऽन्यस्य विवाहोऽन्यविवाहः तस्य आ 'समन्तात्' करणं, तच्च अनङ्गक्रीडा च अंगं लिंगं योनिश्च तयोरन्यत्र मुखादिप्रदेशे क्रीडा अनङ्गक्रीडा । 'विटत्वं' भण्डिमाप्रधानकायवाक्प्रयोगः । विपुलतृट् च कामतीव्राभिनिवेशः । 'इत्वरिकागमनं' च परपुरुषानेति गच्छतीत्येवं शीला इत्वरी पुंश्चली कुत्सायां के कृते 'इत्वरिका' भवति तत्र गमनं चेति ॥ ६० ॥

अथेदानीं परिग्रहविरत्यणुव्रतस्य स्वरूपं दर्शयन्नाह—

धनधान्यादिग्रन्थं परिमाय ततोऽधिकेषु निःस्पृहता।
परिमितपरिग्रहः स्यादिच्छापरिमाणनामापि ॥ ६१ ॥

'परिमितपरिग्रहो' देशतः परिग्रहविरतिरणुव्रतं स्यात्। कासौ? या 'ततोऽधिकेषु निस्पृहता' ततस्तेभ्य इच्छावशात् कृतपरिसंख्यातेभ्योऽर्थेभ्योऽधिकेष्वर्थेषु या निस्पृहता वाञ्छाव्यावृत्तिः। किं कृत्वा? 'परिमाय' देवगुरुपादाग्रे परिमितं कृत्वा। कं?

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના પાંચ અતિચાર[1]—

૧. પરવિવાહકરણ—બીજાનો વિવાહ કરવો.

૨. અનંગક્રીડા—કામસેવનનાં અંગો છોડી, મુખહસ્તાદિક અંગોથી કામસેવન કરવું.

૩. વિટત્વ—બીભત્સ વચન બોલવાં.

૪. કામતીવ્રા—વિષયસેવનમાં તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી.

૫. ઇત્વરિકાગમન—વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને ત્યાં આવ-જા કરવી. ૬૦.

હવે (એકદેશ) પરિગ્રહવિરતિ અણુવ્રતનું સ્વરૂપ બતાવી કહે છે—

પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૬૧

'धनधान्यादिग्रन्थं' धनं गवादि, धान्यं व्रीह्यादि। आदिशब्दाद्दासीदासभार्यागृहक्षेत्रद्रव्यसुवर्णरूप्याभरणवस्त्रादिसंग्रहः। स चासौ ग्रन्थश्च तं परिमाय। स च परिमितपरिग्रहः 'इच्छापरिमाणनामापि' स्यात्, इच्छायाः परिमाणं यस्य स इच्छापरिमाणस्तन्नाम यस्य स तथोक्तः ॥ ६१ ॥

'ततोऽधिकेषु निस्पृहता' તેનાથી—ઇચ્છા પ્રમાણે સંખ્યાથી મર્યાદિત કરેલી વસ્તુઓથી અધિક વસ્તુઓમાં ઇચ્છા રહિત થવું-વાંછા રહિત થવું તે 'પરિમિતપરિગ્રહઃ' એકદેશ પરિગ્રહવિરતિરૂપ અણુવ્રત છે. 'इच्छापरिमाणनाम अपि' તે પરિમિત પરિગ્રહમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવામાં આવે છે તેથી તેનું બીજું નામ 'ઇચ્છાપરિમાણ' પણ છે.

ભાવાર્થઃ—ક્ષેત્ર (ખેતર), વાસ્તુ (મકાન આદિ), હિરણ્ય (રૂપિયા-પૈસા આદિ), સ્વર્ણ (સોનું યા સુવર્ણનાં ઘરેણાં), ધન (ગાય આદિ), ધાન્ય (અનાજ), દાસી, દાસ, કુપ્ય (વસ્ત્રાદિ) અને ભાણ્ડ (વાસણ આદિ)—એ દશ પ્રકારના પરિગ્રહનું પરિમાણ કરીને તેનાથી અધિકમાં વાંછા (ઇચ્છા) ન કરવી તે પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રત કહે છે. તેને ઇચ્છાપરિમાણ અણુવ્રત પણ કહે છે.

तस्यातिचारानाह—

अतिवाहनातिसंग्रहविस्मयलोभातिभारवहनानि ।
परिमितपरिग्रहस्य च विक्षेपाः पञ्च लक्ष्यन्ते ॥ ६२ ॥

ધન-ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુ મૂર્ચ્છા ઉપજાવવામાં નિમિત્તમાત્ર છે; તેથી તેમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તેને ઉપચારથી પરિગ્રહ કહ્યો છે. વાસ્તવમાં પરિગ્રહનું લક્ષણ મૂર્ચ્છા જ છે.

[1]અંતરંગ ૧૪ પ્રકારના પરિગ્રહો હિંસાના પર્યાય હોવાથી તેમાં હિંસા સિદ્ધ જ છે અને દશ પ્રકારના બહિરંગ પરિગ્રહોમાં મમત્વપરિણામ જ હિંસાભાવને નિશ્ચયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્લોક ૧૧૯).

કેવળીને સમવસરણાદિ વિભૂતિ હોય છે, પણ મમત્વપરિણામ વિના તે પરિગ્રહ નથી.

જે કોઈ પરિગ્રહને અંગીકાર કરીને કહે કે મારે તો તેમાં મમત્વપરિણામ નથી, તો તે અસત્ય છે, કારણ કે મમત્વ વિના તે અંગીકાર થાય નહિ.

જ્યાં પ્રમાદ-યોગ છે ત્યાં જ નિશ્ચયથી પરિગ્રહ છે અને જ્યાં પ્રમાદ-યોગ (મમત્વ) નથી ત્યાં પરિગ્રહ નથી—એમ સમજવું. ૬૧.

તેના (પરિગ્રહપરિમાણ અણુવ્રતના) અતિચાર કહે છે—

'विक्षेपाः' अतिचाराः। पंच 'लक्ष्यन्ते' निश्चीयन्ते। कस्य? 'परिमितपरिग्रहस्य' न केवलमहिंसाद्यणुव्रतस्य पंचातीचारा निश्चीयन्ते अपि तु परिमितपरिग्रहस्यापि। चशब्दोऽत्रापिशब्दार्थे। के तस्यातीचारा इत्याह—अतिवाहनेत्यादि। लोभाभिवृद्धि-निवृत्त्यर्थं परिग्रहपरिमाणे कृते पुनर्लोभावेशवशादतिवाहनं करोति। यावन्तं हि मार्गं बलीवर्दादयः सुखेन गच्छन्ति ततोऽप्यतिरेकेण वाहनमतिवाहनं। अतिशब्दः प्रत्येकं लोभान्तानां सम्बध्यते। इदं धान्यादिकमग्रे विशिष्टं लाभं दास्यतीति लोभावेशादतिशयेन तत्संग्रहं करोति। तत्प्रतिपन्नलाभेन विक्रीते तस्मिन् मूलतोऽप्यसंगृहीते वा विशिष्टेऽर्थे लब्धे लोभावेशादतिविस्मयं विषादं करोति। विशिष्टेऽर्थे लब्धेऽप्यधिकलाभाकांक्षा-वशादतिलोभं करोति। लोभावेशादधिकभारारोपणमतिभारवाहनं। ते विक्षेपाः पंच ॥ १६॥

एवं प्ररुपितानि पंचाणुव्रतानि निरतिचाराणि किं कुर्वन्तीत्याह—

पञ्चाणुव्रतनिधयो निरतिक्रमणाः फलन्ति सुरलोकं ।
यत्रावधिरष्टगुणा दिव्यशरीरं च लभ्यन्ते ॥ ६३ ॥

'फलन्ति' फलं प्रयच्छन्ति। के ते ? 'पंचाणुव्रतनिधयः' पंचाणुव्रतन्येव निधयो निधानानि। कथंभूतानि ? 'निरतिक्रमणा' निरतिचाराः। किं फलन्ति ? 'सुरलोकं'। यत्र सुरलोके 'लभ्यन्ते'। कानि ? 'अवधिरवधिज्ञानं'। 'अष्टगुणा' अणिमामहिमेत्यादयः।

'दिव्यशरीरं च' सप्तधातुविवर्जितं शरीरं । एतानि सर्वाणि यत्र लभ्यन्ते ॥ ६३ ॥

इह लोके किं न कस्याप्यहिंसाद्यणुव्रतानुष्ठानफलं [illegible] येन परलोकार्थं तदनुष्ठीयते इत्याशंक्याह—

मातंगो धनदेवश्च वारि[illegible] [illegible] ।
नीली जयश्च संप्राप्ताः पूजाति[illegible] ॥ ६४ ॥

અને 'दिव्यशरीरम्' સાત ધાતુથી રહિત દિવ્ય શરીર—એ સર્વે જ્યાં [illegible] છે.

ભાવાર્થ:—અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રતનું પાલન કરવા[illegible] [illegible]ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં અવધિજ્ઞાન, અણિમા, મહિમા, [illegible] [illegible] [illegible] પ્રાકામ્ય, ઈશિત્વ અને વશિત્વ—એ આઠ ઋદ્ધિઓ અને સાત ધાતુઓ [illegible] [illegible] વૈક્રિયિક શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગાથા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે [illegible] [illegible] નથી, પણ તેનાથી પુણ્યબંધ છે, કેમકે [illegible] પરંતુ તે શુભભાવનું ફળ છે.

ધર્મી જીવને પાંચમા ગુણસ્થાને [illegible] પરંતુ તે તેમને શ્રદ્ધામાં હેય સમજે છે. ૬૩.

આ લોકમાં શું કોઈને પણ અહિંસાદિ [illegible] [illegible] દેખાય, જેથી પરલોકને માટે તેનું આચરણ કરવાનો [illegible] કહે છે—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૧ [illegible]

हिंसाविरत्यणुव्रतात् मातंगेन चांडालेन उत्तमः पूजातिशयः प्राप्तः।

अस्य कथा

सुरम्यदेशे पोदमपुरे[1] राज महाबलः[2]। नन्दीश्वराष्टम्यां राज्ञा[3] अष्टदिनानि [4]जीवामारणघोषणायां कृतायां बलकुमारेण चात्यन्तमांसासक्तेन कंचिदपि पुरुषमपश्यता राजोद्याने[5] राजकीयमेण्ढकः प्रच्छन्नेन[6] मारयित्वा संस्कार्य भक्षितः। राज्ञा च मेण्ढकमारणवार्तामाकर्ण्य रुष्टेन मेण्ढकमारको गवेषयितुं प्रारब्धः। तदुद्यानमालाकारेण च वृक्षोपरि चटितेन न तन्मारणं कुर्वाणो दृष्टः। रात्रौ च निजभार्यायाः कथितं। ततः[7] प्रच्छन्नचरपुरुषेणाकर्ण्य राज्ञः कथितं। प्रभाते मालाकारोऽप्याकारितः। तेनैव पुनः कथितं। मदीयामाज्ञां मम पुत्रः[8] खण्डयतीति रुष्टेन राज्ञा कोट्टपालो भणितो बलकुमारं

ટીકાઃ—અહિંસાણુવ્રતના પ્રભાવથી (યમપાલ) ચાંડાલ ઉત્તમ અતિ આદર-સત્કાર પામ્યો.

खण्डखण्डं कारयति । ततस्तं कुमारं मारणस्थानं नीत्वा [1] मातङ्गमानेतुं [2] ये गताः तलारा-स्तान् विलोक्य मातङ्गेनोक्तं प्रिये ! मातङ्गो ग्रामं गत इति कथय [illegible] गृहकोणे प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । तलारैश्चाकारिते मातङ्गे कथितं भार्यया [3] सोऽद्य ग्रामं गतः । भणितं च तलारैः स पापोऽपुण्यवानद्य ग्रामं गतः कुमार[illegible] बहुसुवर्णरत्नादिलाभो भवेत् । तेषां वचनमाकर्ण्य द्रव्यलुब्धया तया [4] हस्तसंज्ञया स दर्शितो ग्रामं गत इति पुनः पुनर्भणन्त्या । ततस्तैस्तं गृहान्निःसार्य [illegible] स कुमारः समर्पितः । तेनोक्तं नाहमद्य चतुर्दशीदिने जीवघातं करोमि । ततस्तलारैः स नीत्वा राज्ञः कथितः, देव ! अयं राजकुमारं न मारयति । तेन च राज्ञः कथितं सर्पदष्टो मृतः श्मशाने निक्षिप्तः सर्वौषधिऋद्धिमुनिशरीरस्य[5] वायुना [illegible]

પછી તે કુમારને વધસ્થાને લઈ જઈને ચાંડાલને બોલાવવા [illegible] તેમને જોઈને ચાંડાલે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું :

"પ્રિયે! ચાંડાલ ગામ ગયો છે—એવું તું તેમને [illegible] ઘરના ખૂણે છુપાઈ રહ્યો. જ્યારે કોટવાળોએ ચાંડાલને [illegible] કહ્યું : "તે આજે ગામ ગયો છે."

કોટવાળોએ કહ્યું : "તે પાપી પુણ્યહીન છે [illegible] કુમારના વધથી તેને બહુ સુવર્ણ-રત્નાદિનો લાભ થાત."

તેમનું બોલવું સાંભળીને, દ્રવ્યના લોભથી [illegible] બીકથી 'તે ગામ ગયો છે.' એમ વારંવાર [illegible] બતાવ્યો. પછી તેમણે (કોટવાળોએ) તેને [illegible] તેને સોંપ્યો.

તેણે (ચાંડાલે) કહ્યું: "આજે ચૌદશના દિવસે [illegible]

પછી કોટવાળોએ તેને રાજા પાસે લઈ જઈ [illegible] મારતો નથી."

તેણે (ચાંડાલે) [illegible] નાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં [illegible]

1 [illegible]
[illegible]

तत्पार्श्वे चतुर्दशीदिवसे मया जीवाहिंसाव्रतं गृहीतमतोऽद्य न मारयामि देवो यज्जानाति तत्करोतु । अस्पृश्यचाण्डालस्य[1] व्रतमिति संचिन्त्य रुष्टेन राज्ञा द्वावपि गाढं बन्धयित्वा सुमारद्रहे[2] निक्षेपितौ । तत्र मातङ्गस्य प्राणात्ययेऽप्यहिंसाव्रतपरित्यजतो व्रतमाहात्म्याज्जलदेवतया जलमध्ये [3]सिंहासनमणिमण्डपिकादुन्दुभिसाधुकारादिप्रातिहार्यादिकं कृतं । महाबलराजेन चैतदाकर्ण्य भीतेन पूजयित्वा निजच्छत्रतले स्नापयित्वा[4] स स्पृश्यो विशिष्ट[5] कृत इति प्रथमाणुव्रतस्य ।

अनृतविरत्यणुव्रताद्धनदेवश्रेष्ठिना पूजातिशयः प्राप्तः ।

अस्य कथा

जम्बूद्वीपे पूर्वविदेहे पुष्कलावतीविषये पुण्डरीकिण्यां पुर्यां वणिजौ जिनदेवधनदेवौ स्वल्पद्रव्यौ । तत्र धनदेवः सत्यवादी । द्रव्यस्य लाभं द्वावप्यर्धमर्धं ग्रहीष्याव इति निः

જીવતો થયો અને તેમની (મુનિની) પાસે ચતુર્દશીના દિવસે જીવને નહિ મારવાનું મેં અહિંસાવ્રત ગ્રહણ કર્યું છે. તેથી આજે હું રાજકુમારને મારીશ નહિ. દેવને જે સૂઝ પડે તે કરે.''

साक्षिकां व्यवस्थां कृत्वा दूरदेशं गतौ बहुद्रव्यमुपार्ज्य व्याघुट्य कुशलेन पुण्डरीकिण्या-मायातौ । तत्र जिनदेवो लाभार्धं धनदेवाय न ददाति । स्तोकद्रव्यमौचित्येन ददाति ततो झकटके न्याये[2] च सति स्वजनमहाजनराजाग्रतो निःसाक्षिकव्यवहारत्वात् जिनदेवो ददाति न मयाऽस्य लाभार्धं भणितमुचितमेव भणितं । धनदेवश्च सत्यमेव वदति द्वयोरर्ध-मेव । ततो राजनियमात्तयोर्दिव्यं दत्तं धनदेवः शुद्धो नेतरः । ततः सर्वं द्रव्यं धनदेवस्य समर्पितं तथा सर्वैः पूजितः साधुकारितश्चेति द्वितीयाणुव्रतस्य ।

चौर्यविरत्यणुव्रताद्वारिषेणेन पूजातिशयः प्राप्तः । अस्य कथा स्थितीकरणगुण-व्याख्यानप्रघट्टके कथितेह द्रष्टव्येति तृतीयाणुव्रतस्य ।

ततः परं नीली जयश्च । ततस्तेभ्यः परं कथा [illegible]

तत्राब्रह्मविरत्यणुव्रतान्नीली वणिक्पुत्री पूजातिशयं प्राप्ता ।

अस्याः कथा

लाटदेशे[1] भृगुकच्छपत्तने राजा वसुपालः । वणिग्जिनदत्तो भार्या जिनदत्ता पुत्री नीली अतिशयेन रूपवती । तत्रैवापरः श्रेष्ठी समुद्रदत्तो भार्या सागरदत्ता पुत्रः सागरदत्तः । एकदा महापूजायां वसन्तौ कायोत्सर्गेण[2] संस्थितां सर्वाभरणविभूषितां नीलीमालोक्य सागरदत्तेनोक्तं किमेषापि[3] देवता काचिदेतदाकर्ण्य तन्मित्रेण प्रियदत्तेन भणितं—जिनदत्तश्रेष्ठिन इयं पुत्री नीली । तद्रूपालोकनादतीवासक्तो भूत्वा कथमियं प्राप्यत इति तत्परिणयनचिन्तया दुर्बलो जातः । समुद्रदत्तेन चैतदाकर्ण्य भणितः—हे पुत्र ! जैनं मुक्त्वा नान्यस्य जिनदत्तो ददातीमां पुत्रिकां परिणेतुं । ततस्तौ कपट-श्रावकौ जातौ परिणीता च सा, ततः पुनस्तौ बुद्धभक्तौ जातौ, नीलयाश्च पितृगृहे गमन-

---

લીધે નીલી નામની વણિકપુત્રી આદર-સત્કાર પામી.

૪. નીલી કથા

લાટ દેશમાં ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ)નગરમાં વસુપાલ રાજા હતો. અને જિનદત્ત નામનો વણિક હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ જિનદત્તા હતું અને તેમની પુત્રીનું નામ નીલી હતું. તે અતિશય રૂપાળી હતી. ત્યાં જ સમુદ્રદત્ત નામનો બીજો શેઠ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ સાગરદત્તા અને પુત્રનું નામ સાગરદત્ત હતું.

ऽपि निषिद्धं, एवं वंचने जाते भणितं जिनदत्तेन—इयं मम न जाता कूपादौ वा पतिता यमेन वा नीता इति। नीली च श्वशुरगृहे भर्तुः वल्लभा भिन्नगृहे जिनधर्ममनुतिष्ठन्ती तिष्ठति। दर्शनात् संसर्गाद्वचनधर्मदेवाकर्णनाद्वा कालेनेयं बुद्धभक्ता भविष्यतीति पर्यालोच्य समुद्रदत्तेन भणिता—नीली-पुत्रि ! ज्ञानिनां वन्दकानामस्मदर्थं भोजनं देहि। ततस्तया वन्दकानामामन्त्र्याहूय च तेषामेकैका प्राणहिता नीत्वा संस्कार्य तेषामेव भोक्तुं दत्ता। तैर्भोजनं भुक्त्वा गच्छद्भिः पृष्टं—क्व प्राणहिताः ? तयोक्तं भवन्त एव ज्ञानेन जानन्तु यत्र तास्तिष्ठन्ति, यदि पुनर्ज्ञानं नास्ति तदा वमनं कुर्वन्तु भवतामुदरे प्राणहितास्तिष्ठन्तीति। एवं वमने कृते दृष्टानि प्राणहिताखण्डानि। ततो रुष्टश्च श्वशुरपक्षजनः। ततः सागरदत्तभगिन्या कोपात्तस्या असत्यपुरुष-

श्चिन्तापरः तलारोऽपराह्ने बुभुक्षितब्राह्मणेन केनचिदागत्य भोजनं प्रार्थितः। तेनोक्तं- हे ब्राह्मण! अच्छान्दसोऽसि मम प्राणसन्देहो वर्तते त्वं च भोजनं प्रार्थयसे। एतद्‌वचन- माकर्ण्य पृष्टं ब्राह्मणेन कुतस्ते प्राणसन्देहः ?। कथितं च तेन। तदाकर्ण्य पुनः पृष्टं ब्राह्मणेन–अत्र किं कोऽप्यतिनिस्पृहवृत्तिपुरुषोऽप्यस्ति ? उक्तं तलारेण–अस्ति विशिष्ट- स्तपस्वी, न च तस्यैतत् सम्भाव्यते। भणितं ब्राह्मणेन—स एव चौरो भविष्यति[1] अति- निस्पृहत्वात्। श्रूयतामत्र मदीया कथा–मम ब्राह्मणी महासती परपुरुषशरीरं न स्पृश- तीति निजपुत्रस्याप्यतिकुक्कुटात् कर्पटेन सर्वं शरीरं प्रच्छाद्य स्तनं ददाति। रात्रौ तु [2]गृहपिण्डारेण सह कुकर्म करोति (१)। तद्दर्शनात् संजातवैराग्योऽहं संबलार्थं[3] सुवर्ण- शलाकां वंशयष्टिमध्ये निक्षिप्य तीर्थयात्रायां निर्गतः। अग्रे गच्छतश्च ममैकबटुको मिलितो न तस्य विश्वासं गच्छाम्यहं यष्टिरक्षां यत्नतः करोमि। तेनाकलिता सा

પછી ચોર નહિ મળવાથી કોટવાળ ચિંતાતુર થયો. બપોરે કોઈ ભૂખ્યા બ્રાહ્મણે એક દિવસે આવી તેની પાસે ભોજન માગ્યું. તેણે કહ્યું, "રે, બ્રાહ્મણ! તું સ્વેચ્છાચારી છે. મને મારા પ્રાણની પડી છે અને તું ભોજનની માગણી કરે છે."

એ વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણે પૂછ્યું, "તમને પ્રાણની કેમ પડી છે?" અને તેણે (કોટવાળે) કારણ કહ્યું તે સાંભળીને બ્રાહ્મણે ફરીથી પૂછ્યું, "અહીં શું વળી કોઈ અતિ નિસ્પૃહ પુરુષ રહે છે?"

यष्टिःस्वर्गमेति । एकदा रात्रौ कुंभकारगृहे निद्रां कृत्वा [illegible]
क्षुधितं तृणमालोक्यातिकुक्कुटेन समागतो, हा हा मया [illegible]
त्पाघुट्य तृणं तत्रैव कुंभकारगृहे निक्षिप्य दिवसावसाने [illegible] ।
भिक्षार्थं गच्छतस्तस्यातिशुचिरयमिति मत्वा विश्वसितेन मया यष्टिः [illegible]
रणार्थं समर्पिता । तां गृहीत्वा न गतः (२) । ततो मया [illegible]
पक्षिणोऽतिकुत्कुटं दृष्टं । यथा एकस्मिन महति वृक्षे स्थितः [illegible]
वृद्धपक्षिणा निजभाषया भणितो रे रे पुत्राः ! [illegible]
मताः कदाचिन्नवपुत्राणां भक्षणं करोमि [illegible]
दृष्ट्वा येऽपि गच्छन्तु । नैकवनं हा हा तात ! [illegible]
तेनोक्तं—"बुभुक्षितः किं न करोति पापं" इति । [illegible]
दृष्ट्वा ते गताः । स च वृद्धो गतेषु चरणाभ्यां [illegible]

भक्षयित्वा तेषामागमनसमये पुनः चरणाभ्यां बन्धनं मुखे संयोज्यातिकुर्कुटेन क्षीणोदरो भूत्वा स्थितः (३)। ततो नगरगतेन चतुर्थमतिकुर्कुटं दृष्टं मया। यथा तत्र नगरे एकश्चौरस्तपस्विरूपं धृत्वा बृहच्छिलां च मस्तकस्योपरि हस्ताभ्यामूर्ध्वं गृहीत्वा नगरमध्ये तिष्ठति दिवा रात्रौ चातिकुर्कुटेन 'अपसर जीव पादं ददामि, अपसर जीव पादं ददामीति' भणन् भ्रमति। 'अपसरजीवेति' चासौ भक्तसर्वजनैर्भण्यते। स च गर्तादिविजनस्थाने दिगवलोकनं कृत्वा सुवर्णभूषितमेकाकिनं प्रणमन्तं तया शिलया मारयित्वा तद्द्रव्यं गृह्णाति (४)। इत्यतिकुर्कुटचतुष्टयमालोक्य मया श्लोकोऽयं कृतः—

अबालस्पर्शका नारी ब्राह्मणोऽतृणहिंसकः।
वने काष्ठमुखः पक्षी पुरेऽपसरजीवकः॥ इति

इति कथयित्वा तलारं धीरयित्वा सन्ध्यायां ब्राह्मणः शिक्यतपस्विसमीपं गत्वा तपस्विभक्तिचारकैर्निर्घाटयमानोऽपि रात्र्यन्धो भूत्वा तत्र पतित्वैकदेशे स्थितः। ते च

જતો અને તેમના આવવાના સમયે ફરીથી પગ વડે મુખે બંધન બાંધીને અતિકપટથી ભૂખ્યાં (ક્ષીણ) પેટ કરીને પડી રહેતો.

प्रतिचारकाः शब्दन्यपरीक्षणार्थं तृणकाष्ठिकांगुल्यादिकं [illegible] । स च पश्यन्नपि न पश्यति । वृद्धदासी गुहायामन्धकारे [illegible] खादनपानादिकं चालोच्य प्रभाते राज्ञः [illegible] तेन [illegible] । स शिवभूतिस्तपस्वी चौरस्तेन तलारेण बहुकदर्थनादिभिः [illegible] दुर्गतिं गतस्तृतीयाव्रतस्य ।

आरक्षिणाऽब्रह्मनिवृत्त्यभावाद्दुःखं प्राप्तम् ।

अस्य कथा

आभीरदेशे नासिक्यनगरे राजा कनकरथो राज्ञी [illegible] [illegible] माता बहुसुन्दरी [illegible] पुंश्चली । सा [illegible] गृहीत्वा रात्रौ संकेतितजारपार्श्वे गच्छन्ती [illegible]

चक्रवर्तिरूपाविष्टेन पादेन हत्वा पातितं तद्घृतभाजनं तेन च घृतेन द्वारे संधुक्षितोऽग्निः सुतरां प्रज्वलितः। ततो द्वारे प्रज्वलिते निःसर्तुमशक्तो दग्धो मृतो दुर्गतिं गतः इच्छाप्रमाणरहितपंचमाव्रतस्य ॥ ६५ ॥

यानि चेतानि पंचाणुव्रतान्युक्तानि मद्यादित्रयत्यागसमन्वितान्यष्टौ मूलगुणा भवन्तीत्याह—

એમ વિચારીને ચક્રવર્તીના રૂપના આવેશમાં પગ વડે લાત મારી; તેથી તે ઘીનું વાસણ પડી ગયું અને બારણા આગળ સળગાવેલો અગ્નિ તે ઘીથી વધુ પ્રજ્વલિત થયો. બારણું સળગતાં તે બહાર નીકળી શક્યો નહિ, તેથી તે બળીને મરી ગયો અને દુર્ગતિ પામ્યો.

આ પ્રમાણે ઇચ્છાપરિમાણરહિત પાંચમા અવ્રતની કથા છે. ૫.

ભાવાર્થ:—૧. હિંસામાં ધનશ્રી શેઠ, ૨. અસત્યમાં સત્યઘોષ, ૩. ચોરીમાં એક તપસ્વી, ૪. કુશીલમાં યમદંડ કોટવાળ અને ૫. પરિગ્રહમાં શ્મશ્રુનવનીત (લુબ્ધદત્ત) વૈશ્ય—એ વિશેષપણે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

मद्यमांसमधुत्यागैः सहाणुव्रतपञ्चकम्।
अष्टौ मूलगुणानाहुर्गृहिणां श्रमणोत्तमाः॥ ६६॥

'गृहिणामष्टौ मूलगुणानाहुः'। के ते? श्रमणोत्तमा जिनाः। किं तत्? 'अणुव्रतपंचकं'। कैः सह? 'मद्यमांसमधुत्यागैः' मद्यं च मांसं च मधु च तेषां त्यागाः तैः॥ ६६॥

एवं पंचप्रकारमणुव्रतं प्रतिपाद्येदानीं त्रिप्रकारं गुणव्रतं प्रतिपादयन्नाह—

दिग्व्रतमनर्थदण्डव्रतं च भोगोपभोगपरिमाणम् ।
अनुबृंहणाद्गुणानामाख्यान्ति गुणव्रतान्यार्याः ॥ ६७ ॥

'आख्यान्ति' प्रतिपादयन्ति । कानि ? 'गुणव्रतानि' । के ते ? 'आर्याः'

પાંચ ઉદુમ્બર ફળોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; અને શ્લોક ૪૨ માં કહ્યું છે કે, "સમસ્ત હિંસાદિ પાંચ પાપ કહ્યાં છે તે હિંસા જ છે," તેથી ત્રણ પ્રકારના ત્યાગમાં અહિંસાદિ પાંચ અણુવ્રતોનું પાલન પણ સ્વયં આવી જાય છે.

ચારિત્રપાહુડમાં ગાથા ૨૩, પૃષ્ઠ ૯૫ની હિન્દી ટીકામાં પંડિત જયચંદજી છાબડાએ લખ્યું છે કે—

"પાંચ ઉદુંબર અને મદ્ય, માંસ અને મધુ સહિત—આ આઠનો ત્યાગ કરવો તે આઠ મૂલગુણ છે, અથવા કોઈ ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે જો પાંચ અણુવ્રત પાળે અને મદ્ય, માંસ તથા મધુનો ત્યાગ કરે-એવા આઠ મૂલગુણ છે. આમાં વિરોધ નથી, વિવક્ષાભેદ છે.

गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्ते प्राप्यन्त इत्यार्याः तीर्थंकरदेवादयः । किं तदुक्तवन्तः ? 'दिग्व्रतं' दिग्विरतिं । न केवलमेतदेव किन्तु 'अनर्थदण्डव्रतं' चानर्थदण्डविरतिं । तथा 'भोगोपभोगपरिमाणं' सकृद्भुज्यत इति भोगोऽशनपानगन्धमाल्यादिः पुनः पुनरुपभुज्यत इत्युपभोगो 'वस्त्राभरणयानशयनादिस्तयोः परिमाणं कालनियमेन यावज्जीवं वा । एतानि त्रीणि कस्माद्गुणव्रतान्युच्यन्ते ? 'अनुबृंहणात्' वृद्धिनयनात् । केषां ? 'गुणानाम्' अष्टमूलगुणानाम् ॥ ६७ ॥

'चरणमोहपरिणामाः' भावरूपाश्चारित्रमोहपरिणतयः । 'कल्प्यन्ते' उपचर्यन्ते । किमर्थं ? महाव्रतनिमित्तं । कथंभूताः सन्तः ? 'सत्वेन' 'दुरवधारा' अस्तित्वेन महता कष्टेनावधार्यमाणाः सन्तोऽपि तेऽस्तित्वेन लक्षयितुं न शक्यन्त इत्यर्थः । कुतस्ते दुरवधाराः ? 'मन्दतरा' अतिशयेनानुत्कटाः । मन्दतरत्वमप्येषां कुतः ? 'प्रत्याख्यान-तनुत्वात्' । प्रत्याख्यानशब्देन हि प्रत्याख्यानावरणाः द्रव्यक्रोधमानमायालोभा गृह्यन्ते । नामैकदेशे हि प्रवृत्ताः शब्दा नाम्न्यपि वर्तन्ते भीमादिवत् । प्रत्याख्यानं हि सविकल्पेन हिंसादिविरतिलक्षणः संयमस्तदाघ्नन्वन्ति ये ते प्रत्याख्यानावरणा द्रव्यक्रोधादयः, यदुदये ह्यात्मा कात्स्न्यात्तद्विरतिं कर्तुं न शक्नोति, अतो द्रव्यरूपाणां क्रोधादीनां तनुत्वान्मन्दोदयत्वाद्भावरूपाणामेषां मन्दतरत्वं सिद्धं ।

હોવાથી [मंदतराः] અત્યંત મંદ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ, [सत्त्वेनदुःखधाराः] અસ્તિત્વપણે (તેઓ છે એવા હયાતી રૂપે) મહામુશ્કેલીથી જાણવામાં આવે તેવા [चरणमोहपरिणामाः] ચારિત્રમોહનીયનાં પરિણામોને [महाव्रताय प्रकल्प्यन्ते] મહાવ્રત જેવા કલ્પવામાં આવે છે.

[illegible] [illegible] महाफलाय [illegible] च पुनः [illegible]—

[illegible]नां पापानां हिंसादीनां [illegible]।
कृतयत्निनामुचितस्त्यागस्तु महा[illegible] [illegible] ॥

'त्यागस्तु' पुनर्महाफलं भवति । केषां त्यागः 'हिंसादीनां' '[illegible]' । [illegible]भूतानां 'पापानां' पापोपार्जनहेतुभूतानां । कैस्तेषां त्यागः '[illegible]' [illegible]

મોહનીય કર્મના [illegible] પણ અનન્ત થઈ [illegible] છે, [illegible] પણ મહા મુશ્કેલીથી નથી કરી શકાય છે, કિન્તુ [illegible] છે, કારણ કે તેમને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉદય છે, [illegible] ચોકડી (પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ) [illegible] પ્રમાણ પ્રગટે નહિ—એવો સિદ્ધાન્ત છે.

कृत्वा त्यागः ? 'कृतकारितानुमोदैः' । अयमर्थः—हिंसादीनां मनसा कृतकारितानुमोदैस्त्यागः । तथा वचसा कायेन चेति । केषां तैस्त्यागो महाव्रतं ? 'महतां' प्रमत्तादिगुणस्थानवर्तिनां विशिष्टात्मनाम् ॥ ७२ ॥

इदानीं दिग्विरतिव्रतस्यातिचारानाह—

ऊर्ध्वाधस्तात्तिर्यग्व्यतिपाताः क्षेत्रवृद्धिरवधीनाम् ।
विस्मरणं दिग्विरतेरत्याशाः पञ्च मन्यन्ते ॥ ७३ ॥

વળી તેથી પણ શી રીતે ત્યાગ? 'कृतकारितानुमोदैस्त्यागः' કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ. અર્થ એ છે કે-હિંસાદિનો (પાંચ પાપોનો) મનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ, વચનથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ અને કાયથી કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી ત્યાગ. તેમનાથી (કૃત, કારિત અને અનુમોદનાદિ નવ કોટિથી) ત્યાગરૂપ મહાવ્રત કોને હોય છે? 'महताम्' પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનવર્તી વિશિષ્ટ મહાત્માઓને. (હિંસાદિ પાંચ પાપોનો કૃત, કારિત અને અનુમોદના આદિ નવ કોટિથી ત્યાગ કરવો-તે મહાવ્રત છે.)

'दिग्विरतेरत्याचाराः' अतीचाराः पंच भवन्ति [illegible] । [illegible]
प्रमादाद्वा ऊर्ध्वदिशोऽधस्तादिशस्तिर्यग्दिशश्च व्यतिक्रमः [illegible] । [illegible]
तथाऽज्ञानात् प्रमादाद्वा 'क्षेत्रवृद्धिः' [illegible] । [illegible]
कृतमर्यादानां 'विस्मरण' मिति ॥ ७३ ॥

ઉપર, નીચે તથા તિર્યંક દિશાઓની મર્યાદાનું [illegible]
મર્યાદા વધારી લેવી અને [[illegible]] [illegible]
ને [પંચ] [illegible] [[illegible]] [illegible]
આવ્યા છે.

परशुकृपाणखनित्रज्वलनायुधशृङ्गिशृंखलादीनाम् ।
वधहेतूनां दानं हिंसादानं ब्रुवन्ति बुधाः ॥ ७७ ॥

'हिंसादानं ब्रुवन्ति' । के ते ? 'बुधा' गणधरदेवादयः । किं तत् ? 'दानं' । यत्केषां ? 'वधहेतूनां' हिंसाकारणानां । केषां तत्कारणानामित्याह—'परश्वित्यादि' । परशुश्च कृपाणश्च खनित्रं च ज्वलनश्चाऽऽयुधानि च क्षुरिकालकुटादीनि शृंगि च विषसामान्यं शृंखला च ता आदयो येषां ते तथोक्तास्तेषाम् ॥ ७७ ॥

इदानीमपध्यानस्वरूपं व्याख्यातुमाह—

હિંસાદાન અનર્થદંડનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૭૭

અન્વયાર્થ:—[बुधाः] ગણધરાદિક બુધ જનો, [वधहेतुनाम्] હિંસાનાં કારણ એવા, [परशुकृपाणखनित्रज्वलनायुधशृङ्गिशृंखलादीनाम्] ફરસી, તલવાર, કોદાળી-પાવડા, અગ્નિ, અસ્ત્ર-શસ્ત્ર (લડાઈનાં હથિયાર), વિષ, બેડી (સાંકળ) આદિનું [दानम्] દેવું તેને [हिंसादानं] હિંસાદાન અનર્થદંડ [ब्रुवन्ति] કહે છે.

वधबन्धच्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च [illegible] ।
आध्यानमपध्यानं [illegible] जिन[illegible] [illegible] ॥

'अपध्यानं शासति' प्रतिपादयन्ति । के ते? 'जिनाः' [illegible] । [illegible] 'जिनशासने' । किं तत्? 'आध्यानं' चिन्तनं । कस्य? '[illegible]' [illegible] 'द्वेषात्' । न केवलं द्वेषादपि 'रागाद्वा' ध्यानं । कस्य? '[illegible]' [illegible]

सांप्रतं दुःश्रुतिस्वरूपं प्रकटयन्नाह—

आरम्भसङ्गसाहसमिथ्यात्वद्वेषरागमदमदनैः ।
चेतःकलुषयतां श्रुतिरवधीनां दुःश्रुतिर्भवति ॥ ७९ ॥

'दुःश्रुतिर्भवति' । कासौ ? 'श्रुतिः' श्रवणं । केषां ? 'अवधीनां' शास्त्राणां । किं कुर्वतां ? 'कलुषयतां मलिनयतां' किं तत् ? 'चेतः' क्रोधमानमायालोभाद्याविष्टं चित्तं कुर्वतामित्यर्थः । कैः कृत्वेत्याह—'आरंभेत्यादि' आरंभश्च कृष्यादिः संगश्च परिग्रहः तयोः प्रतिपादनं वार्तानीतौ विधीयते । 'कृषिः पशुपाल्यं वाणिज्यं च वार्ता' इत्यभिधानात्, साहसं चात्यद्भुतं कर्म वीरकथायां प्रतिपाद्यते, मिथ्यात्वं चाद्वैतक्षणिकमित्यादि, प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकशास्त्रेण क्रियते, द्वेषश्च विद्वेषीकरणादिशास्त्रेणाभिधीयते

દુઃશ્રુતિ અનર્થદંડનું સ્વરૂપ

શ્લોક ૭૯

અન્વયાર્થ:—[आरंभसङ्गसाहसमिथ्यात्वद्वेषरागमदमदनैः] આરંભ, સંગ (પરિગ્રહ), સાહસ, મિથ્યાત્વ, દ્વેષ, રાગ, મદ અને વિષયભોગો દ્વારા [चेतः] ચિત્તને [कलुषयताम्] કલુષિત કરનાર, [अवधीनाम्] શાસ્ત્રોનું [श्रुतिः] શ્રવણ કરવું તે [दुःश्रुतिः] દુઃશ્રુતિ નામનો અનર્થદંડ [भवति] છે.

रागस्य वशीकरणादिशास्त्रेण विधीयते, मदस्य 'ज्ञानं [illegible] [illegible]यते, मदनस्य 'रतिगुणविलासपताकादि[illegible] [illegible] कलुषयतां शास्त्राणां श्रुतिर्दुःश्रुतिर्भवति ॥ ७९ ॥

अधुना प्रमादचर्यास्वरूपं निरूपयन्नाह—

क्षितिसलिलदहनपवनारम्भं विफलं [illegible]

सरणं सारणमपि च प्रमादचर्यां [illegible]

'प्रमापन्ते' प्रतिपादयन्ति । कां ? 'प्रमादचर्यां । किं तदित्याह—'क्षितीत्यादि' । क्षितिश्च सलिलं च दहनश्च पवनश्च तेषामारम्भं क्षितिखननसलिलप्रक्षेपणदहनप्रज्वलन-पवनकरणलक्षणं । किंविशिष्टं ? 'विफलं' निष्प्रयोजनं । तथा 'वनस्पतिच्छेदं' विफलं । न केवलमेतदेव किन्तु 'सरणं सारणमपि च' सरणं स्वयं निष्प्रयोजनं पर्यटनं सारण-मन्यस्य निष्प्रयोजनं गमनप्रेरणं ॥ ८० ॥

एवमनर्थदण्डविरतिव्रतं प्रतिपाद्येदानीं तस्यातीचारानाह—

पवनारम्भम्] क्षिति-आरंभ (जमीन खोदवी), सलिल-आरंभ (पाणी वहेवडाववुं-ढोळवुं) दहन-आरंभ (अग्नि सळगाववो), पवन-आरंभ (पवन नाखवो), [वनस्पतिच्छेदम्] वनस्पतिनो छेद करवो, [सरणम्] स्वयं घूमवुं, [सारणम्] बीजाओने घूमाववुं-तेने [प्रमादचर्याम्] प्रमादचर्या (अनर्थदंड) [प्रमापन्ते] कहे छे.

कन्दर्पं कौत्कुच्यं मौखर्यमतिप्रसाधनं पञ्च ।
असमीक्ष्य चाधिकरणं व्यतीतयोऽनर्थदण्डकृद्विरतेः ॥ ८१ ॥

'व्यतीतयो'ऽतीचारा भवन्ति । कस्य ? 'अनर्थदण्डकृद्विरतेः' [illegible] दोषं कुर्वन्तीत्यनर्थदण्डकृत: [illegible] पञ्चेत्याह—'कन्दर्पमित्यादि', [illegible] कन्दर्पः, प्रहासो [illegible] बहुप्रलापित्वं मौखर्यं, यावतार्थेनोपभोगपरिभोगौ [illegible] एतानि चत्वारि, असमीक्ष्याधिकरणं पंचमं [illegible] कार्यस्य करणमसमीक्ष्याधिकरणं ॥ ८१ ॥

साम्प्रतं भोगोपभोगपरिमाणलक्षणं गुणव्रतमाख्यातुमाह—

अक्षार्थानां परिसंख्यानं भोगोपभोगपरिमाणम् ।
अर्थवतामप्यवधौ रागरतीनां तनूकृतये ॥ ८२ ॥

'भोगोपभोगपरिमाणं' भवति । किं तत् ? 'यत्परिसंख्यानं' परिगणनं । केषां ? 'अक्षार्थाना'मिन्द्रियविषयाणां । कथंभूतानामपि तेषां ? 'अर्थवतामपि' सुखादिलक्षण-प्रयोजनसंपादकानामपि अथवाऽर्थवतां सग्रन्थानामपि श्रावकाणां । तेषां परिसंख्यानं ।

ભાવાર્થ:—અનર્થદંડવ્રતના પાંચ અતિચારો છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. કંદર્પ—રાગની પ્રબલતાથી હાસ્યમિશ્રિત અશિષ્ટ (ભૂંડા) વચન બોલવાં.

૨. કૌત્કુચ્ય—હાસ્ય અને ખોટાં વચન સહિત કાયથી કુત્સિત ચેષ્ટા કરવી.

૩. મૌખર્ય—ધૃષ્ટતાથી બહુ બકવાદ કરવો.

૪. અતિપ્રસાધન—આવશ્યકતા કરતાં ભોગોપભોગની સામગ્રી વધુ એકઠી કરવી.

૫. અસમીક્ષ્ય-અધિકરણ—પ્રયોજન વિચાર્યા વિના કાર્ય કરવું અથવા કોઈ વસ્તુ પર અધિકાર કરી લેવો. ૮૧.

હવે ભોગોપભોગપરિમાણરૂપ ગુણવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતનું સ્વરૂપ

पंचेन्द्रियाणामयं 'पाञ्चेन्द्रियो विषयः' । 'भुक्त्वा' 'परिहातव्य' स्त्याज्यः स 'भोगो'ऽशनपुष्पगंधविलेपनप्रभृतिः । यः पूर्वं भुक्त्वा पुनश्च भोक्तव्यः स 'उपभोगो' वसनाभरणप्रभृतिः वसनं वस्त्रम् ॥ ८३ ॥

'मद्यादिर्भोगरूपोऽपि त्रसजन्तुवधहेतुत्वादणुव्रतधारिभिस्त्याज्य इत्याह—

त्रसहतिपरिहरणार्थं क्षौद्रं पिशितं प्रमादपरिहृतये ।
मद्यं च वर्जनीयं जिनचरणौ शरणमुपयातैः ॥ ८४ ॥

ટીકાઃ—'पाञ्चेन्द्रियः विषयः' પાંચ ઇન્દ્રિયો સંબંધી વિષયો, 'भुक्त्वा परिहातव्यस्त्याज्यः' ભોગવીને જે છોડવા યોગ્ય છે, તે 'भोगः' ભોગ છે. જેમકે 'अशनप्रभृति' ભોજન, પુષ્પ, ગંધ, વિલેપન વગેરે. જે (વિષયો) પહેલાં 'भुक्त्वा' ભોગવીને 'पुनश्च भोक्तव्यः' ફરીથી ભોગવવા યોગ્ય છે તે 'उपभोगः' ઉપભોગ છે, જેમકે 'वसनप्रभृतिः' (વસ્ત્ર) આભૂષણ વગેરે.

ભાવાર્થ:—જે પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિષય (પદાર્થ) એકવાર ભોગવ્યા પછી ફરીથી ભોગવવા યોગ્ય રહે નહિ તેને ભોગ કહે છે; જેમકે ભોજન, ગંધ, માલા વગેરે અને જે પદાર્થ વારંવાર ભોગવવામાં આવે છે તેને ઉપભોગ કહે છે; જેમકે વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે.

'वर्जनीयं। किं तत्? 'क्रीडं' सह [illegible] तथा '[illegible]'? किमर्थं? '[illegible]' अमीषां क्रीडादीनां [illegible]। तथा '[illegible]' [illegible]। [illegible] 'प्रमादप्रतिपत्तये' माता भवति विवेकाभावः प्रमादस्य [illegible] [illegible] [illegible]कैर्वर्जनीयं? 'महामुमुक्षुभिः' महामुमुक्षुभिः। [illegible] '[illegible]' [illegible]इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

[1]अल्पफलबहुविघातान्मूलकमार्द्राणि शृङ्गवेराणि ।
नवनीतनिम्बकुसुमं कैतकमित्येवमवहेयम् ॥ ८५ ॥

'अवहेयं' त्याज्यं । किं तत् ? 'मूलकं' । तथा 'शृङ्गवेराणि' आर्द्रकाणि । किं विशिष्टानि ? 'आर्द्राणि' अशुष्काणि[2] । तथा नवनीतं च । निम्बकुसुममित्युपलक्षणं सकलकुसुमविशेषाणां तेषां । तथा कैतकं केतक्या इदं कैतकं गुधरा इत्येवं, इत्यादि सर्वमवहेयं । कस्मात् 'अल्पफलबहुविघातात्' । अल्पं फलं यस्यासावल्पफलः, बहूनां त्रसजीवानां विघातो विनाशो बहुविघातः अल्पफलश्चासौ बहुविघातश्च तस्मात् ॥ ८५ ॥

ભોગોપભોગ વ્રતધારીને સર્વથા ત્યાગવા યોગ્ય અન્ય વસ્તુઓ

શ્લોક ૮૫

અન્વયાર્થ:—(ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં) [अल्पफलबहुविघातात्] ફળ થોડું અને સ્થાવર જીવોની હિંસા અધિક હોવાથી [आर्द्राणि] સચિત્ત [शृंगवेराणि] આદરક [मूलम्] કંદમૂળ [नवनीतनिम्बकुसुमम्] માખણ, લીમડાનો મોર, [कैतकम्] કેતકીનાં ફૂલ [इति] અને [एवम्] એવા પ્રકારની અન્ય વસ્તુઓનો [अवहेयं] ત્યાગ કરવો જોઈએ.

प्रासुकमपि यद्विविधं [illegible]
यदनिष्टं [illegible]
अभिमन्निवृत्ता [illegible]

... સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. [illegible]
... જીવનપર્યંત તેમનો ત્યાગ જ હોય.

સાધારણ વનસ્પતિ અને કંદમૂળાદિમાં અનંત [illegible] છે. માટે [illegible]
થી બહુ સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે. [illegible]

જે વનસ્પતિના પાનમાં [illegible]
... હોય અને જે તોડવાથી [illegible]
... જીવરહિત પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે. [illegible]
... હોય અને જે તોડવાથી [illegible]

પ્રત્યેક વનસ્પતિને આશ્રયે [illegible]
આશ્રયે અનંત નિગોદિયા સ્થાવર [illegible] સર્વથા ત્યાગ [illegible]
... માટે તેવી વનસ્પતિનો [illegible]
... પંચેન્દ્રિય [illegible]
... પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય [illegible]

આહાર હોવા છતાં [illegible]
... પણ ત્યાગ [illegible]

આ ઉપરાંત નીચેની બાવીસ અભક્ષ્ય ચીજો જેમાં ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારની ચીજોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેનો પણ વ્રતીએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઓલા, ઘોરવડા, નિશિભોજન, બહુબીજા, રીંગણા, અથાણાં, વડ, પીપળ, ઉમર, અનાનસ (કઠ), અંજીર (પાકરફળ), અજાણ્યા ફળ તથા કંદમૂળ, માટી, વિષ, આમિષ (માંસ-ઈંડા), મધુ, માખણ, મદિરાપાન, અતિ તુચ્છ ફળ, તુષાર, ચલિત-રસ—એ જિનમતમાં બાવીસ અભક્ષ્ય કહ્યા છે.

૧. ઓલા (બરફ)—જે વગર ગાળેલા પાણીનો જમાવવાથી થાય છે. તેમાં અસંખ્યાત ત્રસ જીવોનો ઘાત થાય છે.

૨. ઘોરવડા (દહીંવડા)—અડદ કે મગની દાળનાં વડાં દહીં કે છાશમાં નાખી ખાવાથી અસંખ્યાત ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૩. રાત્રિભોજન—તેમાં રાગની ઉત્કૃષ્ટતા અને અસંખ્યાત જીવોની હિંસા રહેલી છે. રાત્રે બરોબર ન દેખાવાથી હિંસાના પાપ સિવાય આરોગ્યતાને પણ નુકસાન થાય છે. માખી ખાવામાં આવે તો ઊલટી થાય, કીડી ખાવામાં આવે તો પેશાબમાં બળતરા થાય, વાળ આવામાં આવે તો સ્વરભંગ થાય, જૂ ખાવામાં આવે તો જલોદર થાય અને મકડી (કરોળીયો) ખાવામાં આવે તો કોઢ થાય વગેરે.

૪. બહુબીજા—જેમાં બીજોનું અલગ અલગ ઘટ ન હોય, જેમકે અફીણના ડોડા, પપૈયા જેમાં બહુ બી હોય છે તે વગેરે.

૫. રીંગણા—તે ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે.

૬. સંધાન (અથાણું)—અગાર, કેરી, લીંબુ વગેરે રાઈ, મીઠું આદિ મસાલા સાથે તેલમાં યા વિના તેલમાં કેટલાક દિવસ રાખવાથી તેમાં ત્રસ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચોવીસ કલાક પછી અથાણું અભક્ષ્ય છે.

૭ થી ૧૧. વડફળ (ટેટા), પીપળ ફળ (પેપડી), ઉમર ફળ, કઠુમર, અંજીર અથવા પાકર ફળ—એ પાંચ ઉદુમ્બર ફળ સાક્ષાત્ ત્રસ જીવોનું ઘર છે.

૧૨-૧૩. અજાણ્યાં ફળ અને કંદમૂળ જે અનંત સ્થાવર જીવોની રાશિ છે.

૧૪. ખાણ કે ખેતરની માટી—તેમાં અસંખ્યાત ત્રસ જીવો હોય છે.

तत्र को नियमः कश्च यम इत्याह—'नियमः परिमितकालो' वक्ष्यमाणः परिमितः कालो यस्य भोगोपभोगसंहारस्य स नियमः। 'यमश्च यावज्जीवं ध्रियते' ॥ ८७ ॥

तत्र परिमितकाले तत्संहारलक्षणनियमं दर्शयन्नाह—

भोजनवाहनशयनस्नानपवित्राङ्गरागकुसुमेषु ।
ताम्बूलवसनभूषणमन्मथसंगीतगीतेषु ॥ ८८ ॥
अद्य दिवा रजनी वा पक्षो मासस्तथर्त्तुरयनं वा ।
इति कालपरिच्छित्त्या प्रत्याख्यानं भवेन्नियमः ॥ ८९ ॥

યમ શું? તે કહે છે—'नियमः परिमितकालो' ધારેલા નિયત કાલ સુધી ભોગોપભોગનું પરિમાણ કરવામાં આવે છે તે નિયમ છે અને જીવનપર્યન્ત ભોગોપભોગનું પરિમાણ ધારણ કરવામાં આવે છે તે યમ છે.

ભાવાર્થ:—ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં નિયમ અને યમ-એમ બે પ્રકારના ત્યાગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે જે ત્યાગ ઘડી, કલાક આદિ નિયત સમયની મર્યાદાથી કરવામાં આવે છે તે નિયમ કહેવાય છે અને જે ત્યાગ જીવનપર્યંત કરવામાં આવે છે તે યમ કહેવાય છે.

વ્રતીને ભક્ષ્ય વસ્તુઓનો નિયમરૂપ ત્યાગ હોય છે અને અભક્ષ્ય વસ્તુઓનો યમરૂપ ત્યાગ હોય છે. (વધુ માટે જુઓ શ્લોક ૮૮-૮૯ નો ભાવાર્થ અને વિશેષ). ૮૭.

તેમાં નિયત કાલના વિષયમાં, તેનો (ભોગોપભોગનો) ત્યાગરૂપ નિયમ દર્શાવીને કહે છે—

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતમાં નિયમની વિધિ

શ્લોક ૮૮-૮૯

અન્વયાર્થ:—[भोजनवाहनशयनस्नानपवित्राङ्गरागकुसुमेषु] ભોજન, વાહન, શયન (પથારી), સ્નાન, પવિત્ર અંગ વિલેપન, પુષ્પો [ताम्बूलवसनभूषणमन्मथसंगीतगीतेषु] પાન, વસ્ત્ર, અલંકાર, કામભોગ, સંગીત અને ગીતના વિષયમાં, [अद्य] આજ, [दिवा] એક દિવસ, [रजनी] એક રાત, [पक्षः] એક પખવાડિયું, [मासः] એક માસ [ऋतुः] બે માસ [वा] અથવા [अयनं] છ માસ [इति] એ પ્રમાણે

(પુષ્પમાળા વગેરે), તામ્બૂલ (પાન-સોપારી, ઇલાયચી આદિ મુખવાસની વસ્તુઓ), વસન (વસ્ત્ર, ધોતી, ચાદર, પગરખાં, ટોપી, કોટ, ખમીસ વગેરે), ભૂષણ (અંગદ, બાજૂબંધ, કંકણ, કુંડલ, મુકુટ, હાર, વીંટી વગેરે), મન્મથ (સ્ત્રીભોગ), સંગીત (નૃત્ય, વાદ્ય, ગાયન સહિત રાગોનું સાંભળવું, નાટકાદિનું જોવું), ગીત (સ્ત્રીઓનાં ગીત-વસંત રાગ વગેરે)—એ ભોજનાદિ બાર ભોગ-ઉપભોગની વસ્તુઓનો ઘડી, પ્રહર, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ (બે માસ) અને અયન (છ માસ), આદિ કાલની મર્યાદાપૂર્વક ત્યાગ કરવો તે નિયમ છે.

વિશેષ

અયોગ્ય (અભક્ષ્ય) ભોગોપભોગની ચીજોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ અને યોગ્ય (ભક્ષ્ય) ભોગોપભોગની વસ્તુઓનું પ્રમાણ કરવું જોઈએ. તેના માટે નીચેના ૧૭ નિયમો નિત્ય કરવા જોઈએ—

> भोजने षट्रसे पाने कुंकुमादि विलेपने ।
> पुष्प ताम्बूल गीतेषु नृतादौ ब्रह्मचर्यके ॥
> स्नान भूषण वस्त्रादौ वाहने शयनासने ।
> सचित्तवस्तु संख्यादौ प्रमाणं भज प्रत्यहम् ॥

૧. આજે અમુક વાર ભોજન કરીશ.

૨. છ રસો—દૂધ, ઘી, દહીં, સાકર-ગોળ, મીઠું, તેલમાંથી અમુક રસનો ત્યાગ કરીશ.

૩. શરબત, ચા, જલપાન અમુક વાર કરીશ.

૪. ચંદન, કેશર, તેલ યા કુંકુમાદિનું વિલેપન અમુક વાર કરીશ.

૫. અમુક પ્રકારના પુષ્પોનો અમુક વાર ઉપયોગ કરીશ.

૬. પાન-સોપારી, ઇલાયચી આદિ સ્વાદ્ય ચીજો અમુક વાર ખાઈશ.

૭. આજે ગીત સાંભળીશ કે નહિ.

૮. આજે નાચ દેખીશ કે નહિ.

૯. આજે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીશ કે નહિ.

विषयविषतोऽनुपेक्षानुस्मृतिरतिलौल्यमतितृषाऽनुभवौ ।
भोगोपभोगपरिमाव्यतिक्रमाः पञ्च कथ्यन्ते ॥ ९० ॥

भोगोपभोगपरिमाणं तस्य व्यतिक्रमा अतीचाराः पंच कथ्यन्ते । के ते इत्याह विषयेत्यादि— विषय एव विषं प्राणिनां दाहसंतापादिविधायित्वात् तेषु ततोऽनुपेक्षा उपेक्षायास्त्यागस्याभावोऽनुपेक्षा आदर इत्यर्थः । विषयवेदनाप्रतिकारार्थो हि विषयानुभवस्तस्मात्तत्प्रतीकारे जातेऽपि पुनर्यत्संभाषणालिंगनाद्यादरः सोऽत्यासक्तिजनकत्वादतीचारः । अनुस्मृतिस्तदनुभवात्प्रतीकारे जातेऽपि पुनर्विषयाणां सौंदर्य-

---

ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૯૦

इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां
तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

---

૧. સચિત્તાહાર—જીવ સહિત પુષ્પ-ફળાદિનો આહાર કરવો.

૨. સચિત્તસંબંધાહાર—સચિત્ત વસ્તુઓથી સ્પર્શેલા પદાર્થોનો આહાર કરવો.

૩. સચિત્તસંમિશ્રાહાર—સચિત્ત પદાર્થો સાથે મિશ્ર થયેલા પદાર્થોનો આહાર કરવો.

૪. અભિષવ—પુષ્ટિકારક પદાર્થોનો આહાર કરવો.

૫. દુઃપક્વાહાર—સારી રીતે નહિ પકવેલા પદાર્થોનો આહાર કરવો તથા જે પદાર્થો મહા મુશ્કેલીથી લાંબા સમય પછી પચે તેનો આહાર કરવો. ૯૦.

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્ર સ્વામી વિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની
શ્રી પ્રભાચંદ્રવિરચિત ટીકામાં તૃતીય પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

देशावकाशिकमित्यादिचतुःप्रकारसद्भावात् । वाशब्दोऽत्र [1]परस्परप्रकारसमुच्चये । देशावकाशिकादीनां लक्षणं स्वयमेवाग्रे ग्रन्थकारः करिष्यति ॥ ९१ ॥

तत्र देशावकाशिकस्य तावल्लक्षणं—

देशावकाशिकं स्यात्कालपरिच्छेदनेन देशस्य ।
प्रत्यहमणुव्रतानां प्रतिसंहारो विशालस्य ॥ ९२ ॥

देशावकाशिकं देशे मर्यादीकृतदेशमध्येऽपि स्तोकप्रदेशेऽवकाशो नियतकालमवस्थानं सोऽस्यास्तीति देशावकाशिकं शिक्षाव्रतं स्यात् । कोऽसौ ? प्रतिसंहारो व्यावृत्तिः । कस्य ? देशस्य । कथंभूतस्य ? विशालस्य वहोः । केन ? कालपरिच्छेदनेन

અહીં 'वा' શબ્દ પરસ્પર પ્રકારના સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. દેશાવકાશિક આદિનું લક્ષણ ગ્રંથકાર સ્વયં આગળ કરશે.

ભાવાર્થઃ—જેનાથી મુનિવ્રત પાળવાની શિક્ષા મળે તેને શિક્ષાવ્રત કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે—

૧. દેશાવકાશિક, ૨. સામાયિક, ૩. પ્રોષધોપવાસ અને ૪. વૈયાવૃત્ય. ૯૧.

તેમાં પ્રથમ દેશાવકાશિક (શિક્ષાવ્રત)નું લક્ષણ કહે છે—

દેશાવકાશિક શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૯૨

सीम्नामित्यत्र "'स्मृत्यर्थदयीशां कर्म" इत्यनेन षष्ठी । केषां सीमाभूतानां? गृहहारिग्रामाणां हारिः कटकं । तथा क्षेत्रनदी दावयोजनानां च दावो वनं । कस्य तेषां सीमाभूतानां? देशावकाशिकस्य देशनिवृत्तिव्रतस्य ॥ ९३ ॥

एवं द्रव्यावधिं योजनावधिं चास्य प्रतिपाद्य कालावधिं प्रतिपादयन्नाह—

संवत्सरमृतुमयनं मासचतुर्मासपक्षमृक्षं च ।
देशावकाशिकस्य प्राहुः कालावधिं प्राज्ञाः ॥ ९४ ॥

મર્યાદા કહે છે. અહીં 'सीम्नाम्' શબ્દ 'स्मृ, अर्थ्, दय्, અને ईश्'—એ ધાતુઓના કર્માર્થે છઠ્ઠી વિભક્તિમાં છે. કઈ મર્યાદાભૂત (વસ્તુઓને)? 'गृहहारिग्रामाणाम्' ઘર, હારિ (કટક-મથક-સેનાની છાવણી) અને ગામને તથા 'क्षेत्रनदी दावयोजनानां च' ક્ષેત્ર, નદી, વન અને યોજનને (આટલા યોજન સુધી). કોની તે મર્યાદાઓ છે? 'देशावकाशिकस्य' દેશાવકાશિક વ્રતની–દેશવિરતી વ્રતની.

ભાવાર્થ:—દેશાવકાશિક વ્રતમાં આવાગમનાદિના ક્ષેત્રની મર્યાદા, કાલ વિભાગથી, કોઈ પ્રસિદ્ધ ઘર, ગલી (છાવણી), ગામ, ક્ષેત્ર, નદી, વન અને અમુક યોજન (સુધી) દ્વારા કરવામાં આવે છે—એમ ગણધરદેવાદિ કહે છે. આ મર્યાદાઓ પોતાની આવશ્યકતાનુસાર પ્રતિદિન યથાશક્તિ કરવામાં આવે છે.

દિગ્વ્રતમાં મર્યાદિત ક્ષેત્ર વિશાળ હોય છે અને તે ક્ષેત્રની બહાર મન-વચન-કાયાદિની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ જીવનપર્યંત હોય છે, જ્યારે દેશવ્રતમાં મર્યાદિત કરેલું ક્ષેત્ર બહુ નાનું હોય છે અને તે નાના ક્ષેત્રની બહાર આવાગમનાદિ તથા મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અમુક દિવસ, મહિનાદિ કાળ-વિભાગથી કરવામાં આવે છે. દિગ્વ્રત કરતાં દેશવ્રતમાં પાપવિરતિનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ હોય છે. દિગ્વ્રતમાં હિંસાદિ પાપની વિરતિ જીવનપર્યંત હોય છે, જ્યારે દેશવ્રતમાં પાપની વિરતિ (ત્યાગ) અમુક કાળમર્યાદાથી હોય છે, આટલો બંનેમાં તફાવત હોય છે. ૯૩.

એ પ્રમાણે તેની (દેશાવકાશિક વ્રતની) દ્રવ્યાવધિ અને યોજનાવધિનું પ્રતિપાદન કરીને (હવે) કાળાવધિનું પ્રતિપાદન કરી કહે છે—

प्रसाध्यन्ते व्यवस्थाप्यन्ते । कानि ? महाव्रतानि । केन ? देशावकाशिकेन च न केवलं दिग्विरत्यापितु देशावकाशिकेनापि । कुतः ? स्थूलेतरपंचपापसंत्यागात् स्थूलेतराणि च तानि हिंसादिलक्षणपंचपापानि च तेषां सम्यक् त्यागात् । क्व ? सीमान्तानां परतः देशावकाशिकव्रतस्य सीमाभूता ये 'अन्ताधर्मा' गृहादयः संवत्सरादिविशेषाः तेषां वा अन्ताः पर्यन्तास्तेषां परतः परस्मिन् भागे ॥ ९५ ॥

[परतः] બહાર [स्थूलेतरपञ्चपापसंत्यागात्] સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-બંને પ્રકારનાં પાપોનો ત્યાગ હોવાથી [देशावकाशिकेन] દેશાવકાશિક વ્રત દ્વારા [महाव्रतानि] મહાવ્રત [प्रसाध्यन्ते] (ઉપચારથી) સિદ્ધ થાય છે.

ટીકાઃ—'प्रसाध्यन्ते' સાધવામાં આવે છે-સ્થાપવામાં આવે છે. શું? 'महाव्रतानि' મહાવ્રત. કોની દ્વારા? 'देशावकाशिकेन च' દેશાવકાશિકવ્રત દ્વારા અર્થાત્ ન કેવલ દિગ્વિરતિવ્રત દ્વારા પરંતુ દેશાવકાશિકવ્રત દ્વારા પણ. શાથી? 'स्थूलेतरपञ्चपापसंत्यागात्' સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ હિંસાદિરૂપ પાંચ પાપોના સમ્યક્ ત્યાગથી. કયા (ત્યાગ)? 'सीमान्तानां परतः' દેશાવકાશિકવ્રતની સીમા (મર્યાદા)રૂપ ગૃહાદિ અંત (અંતિમ હદ-રેખા) સુધી તથા સંવત્સરાદિ કાળ-વિશેષના અંત સુધી, (દેશાવકાશિકવ્રતમાં કરેલી) મર્યાદાની બહારના ભાગમાં (ક્ષેત્રમાં) હિંસાદિ પાપોના ત્યાગથી ઉપચારથી મહાવ્રત સાબિત થાય છે.

एवं देशावकाशिकरूपं शिक्षाव्रतं व्याख्यायेदानीं सामायिकरूपं तद्व्याख्यातुमाह—

आसमयमुक्ति मुक्तं पञ्चाघानामशेषभावेन ।
सर्वत्र च सामायिकाः सामायिकं नाम शंसन्ति ॥ ९७ ॥

---

૧. પ્રેષણ—'આ કરો' એમ કહીને કોઈને મર્યાદાની બહાર મોકલવો.

૨. શબ્દ—મર્યાદાની બહાર કામ કરતા નોકર વગેરેને તાલી, ખાંસી આદિનો શબ્દ કરી ઇશારો કરવો.

૩. આનયન—'આ લાવો'-એમ કહી મર્યાદાની બહારથી કોઈ વસ્તુ મંગાવવી.

૪. રૂપાભિવ્યક્તિ—મર્યાદાની બહાર કામ કરતા માણસોને પોતાનું શરીર આદિ બતાવી સૂચના કરવી.

૫. પુદ્‌ગલક્ષેપ—મર્યાદાની બહાર કામ કરતા માણસોને ઇશારો કરવા માટે કંકર, પત્થર આદિ ફેંકવા.

પોતે મર્યાદાની અંદર ઊભો રહે પરંતુ મર્યાદા બહાર કામ કરતા માણસો પ્રતિ આવા ઇશારા કરે તે યા તેમની સાથે આવી રીતે સંબંધ રાખે તે અતિચાર છે, અર્થાત્ વ્રતનો એકદેશ ભંગ છે.

એ પ્રમાણે દેશાવકાશિકરૂપ શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે સામાયિકરૂપ શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

સામાયિક શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

आसमयमुक्तीत्यत्र यः समयशब्दः प्रतिपादितस्तदर्थं व्याख्यातुमाह—

मूर्धरुहमुष्टिवासोबन्धं पर्यङ्कबन्धनं चापि ।
स्थानमुपवेशनं वा समयं जानन्ति समयज्ञाः ॥ ९८ ॥

समयज्ञा आगमज्ञाः। समयं जानन्ति। किं तत्? मूर्धरुहमुष्टिवासोबन्धं, बन्धशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते मूर्धरुहाणां केशानां बन्धं बन्धकालं समयं जानन्ति।

समता सर्वभूतेषु संयमे शुभभावना ।
आर्त्तरौद्रपरित्यागस्तद्धि सामायिकं व्रतम् ॥

સર્વ પ્રાણીઓ તરફ સમતાભાવ, સંયમ (ઇન્દ્રિય-સંયમ અને પ્રાણી-સંયમ) માટે શુભ ભાવના અને આર્ત્ત તથા રૌદ્ર પરિણામનો ત્યાગ–તે સામાયિક વ્રત છે.

"રાગ-દ્વેષના ત્યાગથી બધા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોમાં સામ્યભાવને અંગીકાર કરીને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનું મૂળકારણ સામાયિક છે તે વારંવાર કરવું તેને સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહે છે."

"'સમ્' એટલે એકરૂપ અને 'અય' એટલે આત્માના સ્વરૂપમાં ગમન–તે 'સમય' થયું. એવો 'સમય' જેનું પ્રયોજન છે તેને સામાયિક કહે છે. આ સામાયિક સમતાભાવ વિના થઈ શકે નહિ."[1] ૯૭.

'આસમયમુક્તિઃ' અહીં જે સમય શબ્દ કહ્યો છે તેના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાને કહે છે—

સમય શબ્દનો અર્થ

तथा मुष्टिबन्धं वासोबन्धं वस्त्रग्रन्थिं पर्यङ्कबन्धनं चापि उपविष्टकायोत्सर्गमपि च स्थानमूर्ध्वकायोत्सर्गं उपवेशनं वा सामान्येनोपविष्टावस्थानमपि समयं जानन्ति ॥ ९८ ॥

एवंविधे[1] समये भवत् यत्सामायिकं पंचप्रकारपापात् साकल्येन व्यावृत्तिस्वरूपं तस्योत्तरोत्तरा वृद्धिः कर्तव्येत्याह—

एकान्ते सामयिकं निर्व्याक्षेपे वनेषु वास्तुषु च ।
चैत्यालयेषु वापि च परिचेतव्यं प्रसन्नधिया ॥ ९९ ॥

परिचेतव्यं वृद्धिं नेतव्यं । किं तत् ? सामायिकं । क्व ? एकान्ते [2]स्त्रीपशुपाण्डु-

છે. 'मूर्धरुहबंध' કેશોના બંધને-બંધનકાળને સમય કહે છે, તથા 'मुष्टिबन्धं' મૂઠી-બંધનના કાળને (અર્થાત્ મૂઠી બંધ રહે ત્યાં સુધીના કાળને), 'वासोबन्धं' વસ્ત્ર-બંધનના કાળને (અર્થાત્ વસ્ત્રમાં ગાંઠ રહે ત્યાંસુધીના કાળને), 'पर्यंकबन्धनं' પદ્માસનના કાળને અર્થાત્ ઉપવિષ્ટ કાયોત્સર્ગના કાળને, 'स्थानम्' ઊર્ધ્વ કાયોત્સર્ગના કાળને અને 'उपवेशनम्' સામાન્યતઃ ઉપવિષ્ટ આસનના કાળને પણ સમય કહે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યાંસુધી ચોટલીમાં ગાંઠ (બંધન) રહે, મૂઠી બાંધેલી રહે, વસ્ત્રમાં ગાંઠ રહે, પર્યંકાસન-પદ્માસન રહે અને ખડ્ગાસન રહે ત્યાં સુધીના કાળને જ્ઞાની પુરુષો સામાયિક માટેનો સમય કહે છે. ૯૮.

એવા પ્રકારના સમયમાં, પાંચ પ્રકારનાં પાપોથી સર્વથા વ્યાવૃત્તિરૂપ જે સામાયિક થાય તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ એમ કહે છે—

સામાયિકની વૃદ્ધિયોગ્ય સ્થાન

શ્લોક ૯૯

અન્વયાર્થઃ—[निर्व्याक्षेपे] ઉપદ્રવ રહિત [एकान्ते] એકાન્ત સ્થળમાં, [वनेषु] વનમાં, [वास्तुषु] એકાન્ત ઘર યા ધર્મશાળાઓમાં [च] અને [चैत्यालयेषु] ચૈત્યાલયોમાં, [अपि च] તથા પર્વતની ગુફા આદિમાં પણ, [प्रसन्नधिया] પ્રસન્ન ચિત્તથી [सामयिकं] સામાયિકની [परिचेतव्यम्] વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

ટીકાઃ—'परिचेतव्यम्' વધારવી જોઈએ. શું તે ? 'सामायिकम्' સામાયિક.

1. एवंविधसमये च ।
2. 'षाण्ढाग्निदोषात् वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातकपाण्डुकिः सः' इति पाण्डुकिलक्षणम् ।

किविवर्जिते प्रदेशे। कथंभूते? निर्व्याक्षेपे चित्तव्याकुलतारहिते शीतवातदंशमशकादि-बाधावर्जित इत्यर्थः इत्थंभूते एकान्ते। क्व? वनेषु अटवीषु, वास्तुषु च गृहेषु, चैत्यालयेषु च अपिशब्दाद्गिरिगह्वरादिपरिग्रहः। केन चेतव्यं? प्रसन्नधिया प्रसन्ना अविक्षिप्ता धीर्यस्यात्मनस्तेन अथवा प्रसन्नासौ धीश्च तया कृत्वा आत्मना परिचेतव्य-मिति ॥९९॥

इत्थंभूतेषु स्थानेषु कथं तत्परिचेतव्यमित्याह—

> व्यापारवैमनस्याद्विनिवृत्त्यामन्तरात्मविनिवृत्त्या।
> सामयिकं बध्नीयादुपवासे [1]चैकभुक्ते वा ॥१००॥

ક્યાં? 'एकान्ते' સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકથી રહિત પ્રદેશમાં. કેવા (પ્રદેશમાં)? 'निर्व्याक्षेपे' ચિત્તની વ્યાકુળતા રહિત (પ્રદેશમાં), શીત, વાત, ડાંસ, મચ્છર આદિની બાધા (ઉપદ્રવ) રહિત (પ્રદેશમાં)–એવો અર્થ છે. આવા એકાન્તમાં. ક્યાં? 'वनेषु' વનમાં–જંગલમાં, 'वास्तुषु' (નિર્જન) ઘરોમાં, 'चैत्यालयेषु च' ચૈત્યાલયોમાં 'अपि च' અને 'अपि' શબ્દથી ગિરિગુફા આદિમાં સમજવું. શા વડે વધારવું જોઈએ? 'प्रसन्नधिया' પ્રસન્નચિત્તવાળા આત્માએ અથવા પ્રસન્નચિત્તથી આત્માએ (સામાયિક) વધારવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:—ડાંસ-મચ્છર આદિ પરિષહના ઉપદ્રવરહિત સ્થાનમાં, સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકાદિથી રહિત એકાન્તમાં, વનમાં, એકાન્ત ઘરમાં યા ધર્મશાળામાં, ચૈત્યાલયોમાં અને પર્વતની ગુફા આદિમાં પ્રસન્ન (એકાગ્ર) ચિત્તથી સામાયિક કરવી જોઈએ અને સદા તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. ૯૯.

આવા પ્રકારનાં સ્થાનોમાં સામાયિકને કઈ રીતે વધારવી તે કહે છે—

સામાયિકની વૃદ્ધિ કરવાની રીત

શ્લોક ૧૦૦

અન્વયાર્થ:—[व्यापारवैमनस्यात्] શરીરાદિની ચેષ્ટા અને મનોવ્યગ્રતાથી [विनिवृत्त्याम्] નિવૃત્ત થતાં [अन्तरात्मविनिवृत्त्या] માનસિક વિકલ્પોની નિવૃત્તિ કરીને [उपवासे] ઉપવાસના દિને [च] અને [एकभुक्ते] એકાશનના દિને [सामयिकं] સામાયિક [बध्नीयात्] કરવું (વધારવું) જોઈએ.

---

1. चैकभक्ते वा घ।

बध्नीयादनुतिष्ठेत् । किं तत्? सामयिकं । कस्यां सत्यां? विनिवृत्त्यां । कस्मात्? व्यापारवैमनस्यात् व्यापारः कायादिचेष्टा वैमनस्यं मनोऽव्यग्रता चित्त-कालुष्यं वा तस्माद्विनिवृत्यामपि सत्यां अन्तरात्मविनिवृत्या कृत्वा तद्बध्नीयात् अन्त-रात्मनो मनोविकल्पस्य विशेषेण निवृत्या। कस्मिन् सति तस्यां तया तद्बध्नीयात्? उपवासे चैकभुक्ते वा ॥ १०० ॥

इत्थंभूतं तत्किं कदाचित्परिचेतव्यमन्यथा चेत्यत्राह—

सामयिकं प्रतिदिवसं यथावदप्यनलसेन चेतव्यं ।
व्रतपञ्चकपरिपूरणकारणमवधानयुक्तेन ॥ १०१ ॥

ટીકાઃ—'बध्नीयात्' કરવું જોઈએ. શું તે? 'सामयिकं' સામાયિક. શું થતાં? 'विनिवृत्याम्' નિવૃત્ત થતાં. કોનાથી? 'व्यापारवैमनस्यात्' વ્યાપારઃ કાયાદિની ચેષ્ટા, 'वैमनस्यं' મનની વ્યગ્રતા-ચિત્તની કલુષતા-તેમનાથી (કાયચેષ્ટા અને મનો-વ્યગ્રતાથી) નિવૃત્તિ હોવા છતાં 'अंतरात्मविनिवृत्या' ખાસ કરીને (માનસિક) વિકલ્પોની નિવૃત્તિ કરીને તે (સામાયિક) કરવું જોઈએ. તે નિવૃત્તિ થતાં ક્યારે તે કરવું જોઈએ (વધારવું જોઈએ)? 'उपवासे चैकभुक्ते वा' ઉપવાસના દિવસે અથવા એકાશનના દિવસે.

ભાવાર્થઃ—મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ અને મનની વ્યગ્રતાથી નિવૃત્ત થતાં, મનના વિકલ્પોને રોકી ઉપવાસ યા એકાશનના દિવસે વિશેષ રીતિથી સામાયિક કરવું જોઈએ, જેથી તેની વૃદ્ધિ થાય.

"તે સામાયિક રાત્રિ અને દિવસના અંતે એકાગ્રતાપૂર્વક અવશ્ય કરવું જોઈએ અને જો અન્ય સમયે કરવામાં આવે તો તે સામાયિક કાર્ય દોષનો હેતુ નથી, પણ તે ગુણને માટે જ હોય છે."[1] ૧૦૦.

આવા પ્રકારનું સામાયિક શું ક્યારેક કરવું જોઈએ કે અન્ય રીતે? તે અહીં કહે છે—

પ્રતિદિન સામાયિક કરવાનો ઉપદેશ

શ્લોક ૧૦૧

અન્વયાર્થઃ—[अनलसेन] આલસ્યરહિત અને [अवधानयुक्तेन] ચિત્તની

---

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૪૯.

चेतव्यं वृद्धिं नेतव्यं । किं ? सामायिकं । कदा ? प्रतिदिवसमपि न पुनः कदाचित् पर्वदिवस एव । कथं ? यथावदपि प्रतिपादितस्वरूपानतिक्रमेणैव । कथंभूतेन ? अनलसेनाऽऽलस्यरहितेन उद्यतेनेत्यर्थः । तथाऽवधानयुक्तेनैकाग्रचेतसा । कुतस्तदित्थं परिचेतव्यं ? व्रतपंचकपरिपूरणकारणं यतः व्रतानां हिंसाविरत्यादीनां पंचकं तस्य परिपूरणत्वं महाव्रतरूपत्वं तस्य कारणं । यथोक्तसामायिकानुष्ठानकाले हि अणुव्रतान्यपि महाव्रतत्वं प्रतिपद्यन्तेऽतस्तत्कारणं ॥ १०१ ॥

એકાગ્રતાથી યુક્ત શ્રાવકે [व्रतपंचकपरिपूरणकारणं] જે પાંચ વ્રતોની પૂર્તિના કારણ છે એવું [सामयिकम्] સામાયિક [प्रतिदिवसं अपि] દરરોજ પણ [यथावद् अपि] યોગ્યવિધિ અનુસાર જ [परिचेतव्यम्] કરવું જોઈએ.

ટીકા:—'चेतव्यं' વધારવું જોઈએ. કોને? 'सामायिकं' સામાયિકને. ક્યારે? 'प्रतिदिवसमपि' કદાચિત્ અર્થાત્ પર્વના દિવસે જ ફક્ત નહિ, પરંતુ દરરોજ (તેની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ). કઈ રીતે? 'यथावदपि' શાસ્ત્રોક્ત સામાયિકના સ્વરૂપનું (વિધિનું) ઉલ્લંઘન કર્યા વગર જ (અર્થાત્ વિધિ પ્રમાણે). કેવાં થઈને? 'अनलसेन' આલસ્ય (આળસ) રહિત-તત્પર થઈને એવો અર્થ છે, તથા 'अवधानयुक्तेन' ચિત્તની એકાગ્રતાથી મગ્ન થઈને. શ્રાવકે શા માટે આવા સામાયિકને વધારવું જોઈએ? 'व्रतपञ्चकपरिपूरणकारणम्' કારણ કે તે સામાયિક હિંસાવિરતિ આદિ પાંચ વ્રતોની પરિપૂર્ણતાનું-મહાવ્રતપણાનું કારણ છે. યથોક્ત સામાયિકના અનુષ્ઠાન (આચરણ) કાલે અણુવ્રતો પણ મહાવ્રતપણાને પામે છે. તેથી તે (સામાયિક) તેનું (મહાવ્રતનું) કારણ છે.

ભાવાર્થ:—આળસરહિત એકાગ્રચિત્તથી શ્રાવકે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર દરરોજ સામાયિક કરવું જોઈએ, કારણ કે વિધિપૂર્વક કરેલા સામાયિકના કાળે અણુવ્રતો પણ મહાવ્રતપણાને પામે છે-અર્થાત્ અણુવ્રતો પણ ઉપચારથી મહાવ્રત થઈ જાય છે. એમ સામાયિક મહાવ્રતનું કારણ છે.

સામાયિક કાળે અણુવ્રતીને હિંસાદિ પાંચે પાપોનો, મુનિવત્ સર્વથા ત્યાગ હોય છે. તેથી તેનું અણુવ્રત મહાવ્રત સદૃશ છે, પરંતુ સાક્ષાત્ મહાવ્રત નથી, કારણ કે મહાવ્રતના ઘાતક પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય હજુ વિદ્યમાન છે.

સામાયિક કરવાની સ્થૂળ વિધિ

શ્રાવકે બંને સમયે (સવાર-સાંજ) અથવા ત્રણ સમય (સવાર, બપોર અને સાંજ), બે ઘડી, ચાર ઘડી કે છ ઘડી સુધી પાંચે પાપોનો તથા આરંભ-પરિગ્રહનો

एतदेव समर्थयमानः प्राह—

सामयिके सारम्भाः परिग्रहा नैव सन्ति सर्वेऽपि ।
चेलोपसृष्टमुनिरिव गृही तदा याति यतिभावं ॥ १०२ ॥

सामयिके सामायिकावस्थायां । नैव सन्ति न विद्यन्ते । के ? परिग्रहाः सङ्गाः । कथंभूताः ? सारम्भाः कृष्याद्यारम्भसहिताः । कति ? सर्वेऽपि बाह्याभ्यन्तराश्चेतनेतरादिरूपा वा । यत एवं ततो याति प्रतिपद्यते । कं ? यतिभावं यतित्वं । कोऽसौ ?

ત્યાગ કરીને એકાન્ત સ્થાનમાં શુદ્ધ મન કરીને પહેલાં પૂર્વ દિશામાં નમસ્કાર કરવા; પછી નવ વાર નમસ્કાર મંત્રનો જાપ કરવો, પછી ત્રણ આવર્તન કરવા, એક શિરોનતિ કરવી આ રીતે ચારે દિશાઓમાં કરીને ખડ્ગાસન અથવા પદ્માસન કરીને સામાયિક કરવું અને જ્યારે સામાયિક પૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે અંતે પણ શરુઆતની પેઠે નવ વાર નમસ્કાર મંત્રનો જાપ, ત્રણ-ત્રણ આવર્તન અને એક-એક શિરોનતિ એ જ પ્રમાણે કરવી....''[1]

(સામાયિકની વિધિ માટે જુઓ-શ્લોક ૧૩૯ ની ટીકા)

એનું જ (સામાયિક કાળમાં અણુવ્રત મહાવ્રતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે એનું જ) સમર્થન કરીને કહે છે—

સામાયિક વ્રતધારી મુનિ તુલ્ય છે
શ્લોક ૧૦૨

અન્વયાર્થ:—[सामयिके] સામાયિકના સમયમાં [सारम्भाः] કૃષિ આદિ આરંભ સહિત [सर्वेऽपि] બધાય અંતરંગ અને બહિરંગ [परिग्रहाः] પરિગ્રહો [न एव सन्ति] હોતા જ નથી, તેથી [तदा] તે સમયે [गृही] ગૃહસ્થ, [चेलोपसृष्टमुनिः इव] વસ્ત્ર ઓઢેલા (ઉપસર્ગગ્રસ્ત) મુનિ સમાન [यतिभावम्] મુનિભાવને (મુનિપણાને) [याति] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા:—'सामयिके' સામાયિકની અવસ્થામાં (સામાયિક કાળે) 'नैव सन्ति' હોતા જ નથી. શું (હોતા નથી)? 'परिग्रहाः' પરિગ્રહો. કેવા? 'सारम्भाः' કૃષિ આદિ આરંભ સહિત. કેટલા? 'सर्वेऽपि' બધાય અર્થાં [illegible] પ આદિ અને અભ્યન્તર (પરિગ્રહો). તેથી 'याति' પ્રાપ્ત કરે [illegible] મુનિપણાને.

---

૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉ[illegible]ની આવૃત્તિ, શ્લો[illegible]

गृही श्रावकः । कदा ? सामायिकावस्थायां । क इव ? चेलोपसृष्टमुनिरिव चेलेन वस्त्रेण उपसृष्टः उपसर्गवशाद्वेष्टितः स चासौ मुनिश्च स इव तद्वत् ॥ १०२ ॥

तथा सामायिकं स्वीकृतवन्तो ये तेऽपरमपि किं कुर्वन्तीत्याह—

शीतोष्णदंशमशकपरीषहमुपसर्गमपि च मौनधराः ।
सामयिकं प्रतिपन्ना अधिकुर्वीरन्नचलयोगाः ॥ १०३ ॥

કોણ તે? 'गृही' શ્રાવક. ક્યારે? 'सामायिके' સામાયિકની અવસ્થામાં. કોની જેમ? 'चेलोपसृष्टमुनिः इव' ઉપસર્ગના કારણે વસ્ત્રથી વેષ્ટિત (ઓઢાડેલા) મુનિની જેમ.

ભાવાર્થ:—સામાયિકના સમયે સામાયિક વ્રતધારી શ્રાવકને સર્વ પ્રકારના આરંભ અને અંતરંગ તથા બહિરંગ પરિગ્રહોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ઉપસર્ગના કારણે વસ્ત્રવેષ્ટિત મુનિ સમાન મુનિપણાને તે પ્રાપ્ત કરે છે.

પરિમિત વસ્ત્રધારી અણુવ્રતી શ્રાવકને, સામાયિક વખતે સર્વ આરંભ અને પરિગ્રહનો ભાવથી ત્યાગ હોય છે. તે સમયે તેનું ચિત્ત ધર્મધ્યાનનાં સાધનોમાં મગ્ન હોય છે. પહેરેલાં વસ્ત્રો ઉપર તેને મૂર્ચ્છા હોતી નથી. આથી ઉપસર્ગ વખતે વસ્ત્ર ઓઢેલા મુનિ સમાન તે છે. કારણ કે બાહ્યમાં બંને વસ્ત્રસહિત છે, પણ મમત્વહીન છે અને અંતરંગમાં બંને આરંભ અને પરિગ્રહ ભાવથી રહિત છે.

"શ્રાવક જે વખતે સામાયિક કરી રહ્યો છે, ત્યારે ખરી રીતે તેની તે વખતની અવસ્થા મુનિ સમાન જ છે. તેના પરિણામોમાં અને મુનિના પરિણામોમાં વિશેષ અંતર નથી. ફેર ફક્ત એટલો જ છે કે મુનિ દિગંબર છે અને શ્રાવક વસ્ત્ર સહિત છે. મુનિ મહારાજે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને શ્રાવકે હજી સુધી તે કષાયનો ત્યાગ કર્યો નથી."[1] ૧૦૨.

તથા સામાયિકને સ્વીકૃત કરવાવાળા જે ગૃહસ્થ છે તેઓ બીજું શું કરે છે તે કહે છે—

[illegible] પરિષહ અને ઉપસર્ગ સહન કરવાનો ઉપદેશ

શ્લોક ૧૦૩

અન્વયાર્થ:—[सामयिकं] સામાયિકને [प्रतिपन्नाः] ધારણ કરનારાઓએ

---

૧. [illegible] ગુજરાતી આવૃત્તિ, શ્લોક ૧૫૮નો ભાવાર્થ.

अधिकुर्वीरन् सहेरन्नित्यर्थः। के ते? सामयिकं प्रतिपन्नाः सामायिकं स्वीकृतवन्तः। किंविशिष्टाः सन्तः? अचलयोगाः स्थिरसमाधयः प्रतिज्ञातानुष्ठानापरित्यागिनो वा। तथा मौनधरास्तत्पीडायां सत्यामपि क्लीबादिवचनानुच्चारकाः दैन्यादिवचनानुच्चारकाः। कमधिकुर्वीरन्नित्याह—शीतेत्यादि—शीतोष्णदंशमशकानां पीडाकारिणां तत्परिसमन्तात् सहनं तत्परीषहस्तं, न केवलं तमेव अपि तु उपसर्गमपि च देवमनुष्यतिर्यक्कृतं ॥ १०३ ॥

तं चाधिकुर्वाणाः सामायिके स्थिता एवंविधं संसारमोक्षयोः स्वरूपं चिन्तयेयुरित्याह—

[मौनधराः] મૌન ધરીને તથા [अचलयोगाः] યોગોની પ્રવૃત્તિને અચળ (સ્થિર) કરીને [शीतोष्णदंशमशकपरीषहम्] શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર આદિ પરિષહોને [च] અને [उपसर्गम्] ઉપસર્ગને [अपि] પણ [अधिकुर्वीरन्] સહન કરવાં જોઈએ.

ટીકાઃ—'अधिकुर्वीरन्' સહન કરવાં જોઈએ એવો અર્થ છે. કોણ તે? 'सामायिकं प्रतिपन्नाः' સામાયિકનો જેમણે સ્વીકાર કર્યો છે તેઓએ. કેવા પ્રકારના વર્તતા તેઓ? 'अचलयोगाः' સ્થિર સમાધિવાળા આ (સામાયિકના) અનુષ્ઠાનની પ્રતિજ્ઞાનો પરિત્યાગ નહિ કરતા થકા તથા 'मौनधराः' તેની પીડા હોવા છતાં નામર્દ આદિનાં વચનો નહિ બોલતા અર્થાત્ દીન વચનોનું ઉચ્ચારણ નહિ કરતા (તેઓ). શું સહન કરવું જોઈએ, તે કહે છે–'शीतोष्णेत्यादि' પીડાકારી શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર આદિને સર્વ પ્રકારે સહન કરવાં તે પરિષહ–તેને; કેવલ તેને જ નહિ પરંતુ 'उपसर्गमपि च' દેવ–મનુષ્ય–તિર્યંચ કૃત ઉપસર્ગને પણ (સહન કરવો જોઈએ).

ભાવાર્થઃ—સામાયિક કરનાર શ્રાવકે મૌન ધારણ કરી તથા મન–વચન–કાયની પ્રવૃત્તિને રોકી–સ્થિર કરી શીત-ઉષ્ણ-ડાંસ-મચ્છરાદિ બાવીસ પરિષહોને તથા દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ કૃત ઉપસર્ગોને પણ સહન કરવા, અર્થાત્ પરિષહો અને ઉપસર્ગ સંબંધી પીડા હોવા છતાં મૌન સેવી તેને સહન કરવી; પરંતુ સ્વીકારેલી સામાયિકની પ્રતિજ્ઞાને છોડવી નહિ તેમ જ નમાલાં યા દીન વચનો બોલવાં નહિ. ૧૦૩.

તેને (પરિષહ અને ઉપસર્ગને) સહન કરતાં, સામાયિકમાં સ્થિત (શ્રાવકોએ) આ પ્રકારનું સંસાર–મોક્ષનું સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ એમ કહે છે –

अशरणमशुभमनित्यं दुःखमनात्मानमावसामि भवम् ।
मोक्षस्तद्विपरीतात्मेति ध्यायन्तु सामयिके ॥ १०४ ॥

तथा सामायिके स्थिता ध्यायन्तु । कं ? भवं स्वोपात्तकर्मवशाच्चतुर्गतिपर्यटनं। कथंभूतं ? अशरणं न विद्यते शरणमपायपरिरक्षकं यत्र। अशुभमशुभकारणप्रभवत्वादशुभकार्यकारित्वाच्चाशुभं। तथाऽनित्यं चतसृष्वपि गतिषु पर्यटनस्य नियतकालतयाऽनित्यत्वादनित्यं। तथा दुःखहेतुत्वाद्दुःखं। तथानात्मानमात्मस्वरूपं न भवति। एवंविधं भवमावसामि एवंविधे भवे तिष्ठामीत्यर्थः। यद्येवंविधः संसारस्तर्हि मोक्षः कीदृश इत्याह—मोक्षस्तद्विपरीतात्मा तस्मादुक्तभवस्वरूपाद्विपरीतस्वरूपतः शरण-

---

સામાયિક વખતે સંસાર-મોક્ષના સ્વરૂપનું ચિંતવન

શ્લોક ૧૦૪

અન્વયાર્થ:—હું [भवम् आवसामि] એવા પ્રકારના સંસારમાં વસું છું કે જે સંસાર [अशरणं] અશરણ છે, [अशुभम्] અશુભ છે, [अनित्यम्] અનિત્ય છે, [दुःखम्] દુઃખમય છે અને [अनात्मनम्] અનાત્મરૂપ (પરરૂપ) છે અને [मोक्षः तद्विपरीतात्मा] અને તેનાથી વિપરીત એવું મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. (મોક્ષ તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો છે) [इति]—એ રીતે [सामयिके] સામાયિકમાં સ્થિત જીવોએ [ध्यायन्तु] વિચાર કરવો.

ટીકા:—'सामायि ध्यायन्तुके' સામાયિકમાં સ્થિત જીવોએ આમ વિચારવું. 'भवम्' સ્વોપાર્જિત કર્મવશાત્ ચતુર્ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું તે ભવ છે-સંસાર છે. કેવો (સંસાર)? 'अशरणम्' જ્યાં મૃત્યુથી બચાવનાર કોઈ નથી તેવો અશરણરૂપ, 'अशुभम्' અશુભ કારણથી ઉત્પન્ન થવાથી તથા અશુભ કાર્ય કરનાર હોવાથી અશુભરૂપ, 'अनित्यं' ચારે ગતિઓમાં પરિભ્રમણનો કાળ નિયત (નિશ્ચિત) હોવાથી અનિત્યપણું હોઈ અનિત્યરૂપ, 'दुःखम्' દુઃખનું કારણ હોવાથી દુઃખરૂપ, તથા 'अनात्मानम्' જે આત્મસ્વરૂપ નથી એવા પ્રકારના સંસારમાં હું વસું છું. એવા પ્રકારના સંસારમાં હું વસું છું—રહું છું. જો એ સંસાર આવા પ્રકારનો હોય તો મોક્ષ કેવા પ્રકારનો છે તે કહે છે—'मोक्षस्तद्विपरीतात्मा' ઉક્ત સંસારના સ્વરૂપથી તેનું સ્વરૂપ વિપરીત હોવાથી તે (મોક્ષ) શરણ, શુભ (સારું, પવિત્ર, શુદ્ધ આદિ)

शुभादिस्वरूपः इत्येवं ध्यायन्तु चिन्तयन्तु सामायिके स्थिताः ॥ १०४॥

साम्प्रतं सामायिकस्यातीचारानाह—

> वाक्कायमानसानां दुःप्रणिधानान्यनादरास्मरणे ।
> सामयिकस्यातिगमा व्यज्यन्ते पञ्च भावेन ॥ १०५॥

व्यज्यन्ते कथ्यन्ते । के ते ? अतिगमा अतिचाराः । कस्य ? सामयिकस्य । कति ? पंच । कथं ? भावेन परमार्थेन । तथा हि । वाक्कायमानसानां दुष्प्रणिधान-

---

સ્વરૂપ છે. એમ સામાયિકમાં સ્થિત જીવોએ વિચારવું-ચિન્તવન કરવું.

ભાવાર્થઃ—વ્રતી જનોએ સામાયિક કરતી વખતે એવું વિચારવું કે હું જે સંસારમાં રહું છું તે અશરણ, અશુદ્ધ, અનિત્ય (પર્યાય અપેક્ષાએ), દુઃખરૂપ અને પરરૂપ છે અને મોક્ષ તેનાથી વિપરીત સ્વભાવરૂપ છે, અર્થાત્ તે શરણરૂપ, શુદ્ધ, નિત્ય, સુખરૂપ અને આત્મસ્વરૂપ છે—એમ ભેદજ્ઞાન કરવું. ૧૦૪.

હવે સામાયિકના અતિચારો કહે છે—

સામાયિક શિક્ષાવ્રતના અતિચાર
શ્લોક ૧૦૫

અન્વયાર્થઃ—[वाक्कायमानसानाम्] વચન, કાય અને મનની (યોગની) [दुःप्रणिधानानि] ખોટી પ્રવૃત્તિ કરવી, (વાગ્દુઃપ્રણિધાન, કાયદુઃપ્રણિધાન, મનોદુઃપ્રણિધાન) [अनादरास्मरणे] અનાદર કરવા અને સામાયિક-પાઠ ભૂલી જવો-એ [पञ्च] પાંચ [भावेन] પરમાર્થથી [सामायिकस्य] સામાયિકના [अतिगमाः] અતિચારો [व्यज्यन्ते] કહ્યા છે.

ટીકાઃ—'व्यज्यन्ते' કહેવામાં આવ્યા છે. શું તે? 'अतिगमाः' અતિચારો. કોના? 'सामायिकस्य' સામાયિકના. કેટલા? 'पञ्च' પાંચ. કઈ રીતે? 'भावेन' પરમાર્થથી (ખરેખર)-તે આ પ્રમાણે છે 'वाक्कायमानसानां दुःप्रणिधानानि'-वाग्दुःप्रणिधानम् વચનની ખોટી પ્રવૃત્તિ કરવી. (અર્થાત્ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અશુદ્ધ પાઠ કરવો). 'कायदुःप्रणिधानम्' શરીરને સંયમરહિત અસ્થિર રાખવું (અર્થાત્ શરીરથી ખરાબ ચેષ્ટા કરવી). 'मनोदुःप्रणिधानम्' મનને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનથી મલિન કરવું (અર્થાત્ મનમાં ખરાબ વિચાર કરવા).—એ ત્રણ અને 'अनादरास्मरणे' સામાયિકનો અનાદર

मित्येतानि त्रीणि । अनादरोऽनुत्साहः । अस्मरणमनैकाग्र्यम् ॥ १०५ ॥

अथेदानीं प्रोषधोपवासलक्षणं शिक्षाव्रतं व्याचक्षाणः प्राह—

पर्वण्यष्टम्यां च ज्ञातव्यः प्रोषधोपवासस्तु[1] ।
चतुरभ्यवहार्य्याणां प्रत्याख्यानं सदेच्छाभिः ॥ १०६ ॥

કરવો એટલે તેમાં ઉત્સાહ કરવો નહિ અને સામાયિકના પાઠને ભૂલી જવો અર્થાત્ સામાયિકમાં એકાગ્ર ન થવું (એ બે અતિચાર-આ મળી કુલ પાંચ અતિચાર છે.)

ભાવાર્થ:—સામાયિક શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર—

૧. વાક્દુઃપ્રણિધાન—વચનને ચલાયમાન કરવું.

૨. કાયદુઃપ્રણિધાન—કાયને-શરીરને અસ્થિર રાખવું-ચલાયમાન કરવું.

૩. મનદુઃપ્રણિધાન—મનને અન્યથા ચંચળ રાખવું-ચલાયમાન કરવું.

૪. અનાદર—સામાયિકમાં આદર ન કરવો-ઉત્સાહ ન રાખવો.

૫. વિસ્મરણ—એકાગ્રતાના અભાવમાં ચિત્તની વ્યગ્રતાથી સામાયિકનો પાઠ ભૂલી જવો તે સ્મૃત્યનુપસ્થાન અતિચાર છે.[2] ૧૦૫.

હવે પ્રોષધોપવાસરૂપ શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરીને કહે છે—

પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૦૬

प्रोषधोपवासः पुनर्ज्ञातव्यः। कदा? पर्वणि चतुर्दश्यां। न केवलं पर्वणि, अष्टम्यां च। किं पुनः प्रोषधोपवासशब्दाभिधेयं? प्रत्याख्यानं। केषां? चतुरभ्यवहार्याणां चत्वारि अशनपानखाद्यलेह्यलक्षणानि तानि चाभ्यवहार्याणि च भक्षणीयानि तेषां। किं कस्यांचिदेवाष्टम्यां चतुर्दश्यां च तेषां प्रत्याख्यानमित्याह—सदा सर्वकालं। काभिः इच्छाभिर्व्रतविधानवाञ्छाभिस्तेषां प्रत्याख्यानं न [1]पुनर्व्यवहारकृतधरणकादिभिः ॥ १०६ ॥

ટીકા:—'प्रोषधोपवासः ज्ञातव्यः' પ્રોષધોપવાસ જાણવો જોઈએ. ક્યારે? 'पर्वणि' ચતુર્દશીના દિવસે; કેવળ ચતુર્દશીના દિવસે નહિ પરંતુ 'अष्टम्यां च' અષ્ટમીના દિવસોએ પણ; વળી 'પ્રોષધોપવાસ' શબ્દથી શું કહેવા યોગ્ય છે? 'प्रत्याख्यानम्' ત્યાગ. કોનો (ત્યાગ)? 'चतुरभ्यवहार्याणाम्' ચાર-અશન, પાન, ખાદ્ય અને લેહ્યરૂપ ખાવા યોગ્ય આહારોનો. શું કોઈ અષ્ટમી ને ચતુર્દશીના દિવસે જ તેમનો ત્યાગ કરવો? તે કહે છે—'सदा' સર્વકાલ (હંમેશાં તેમનો ત્યાગ કરવો). શા વડે? 'इच्छाभिः' વ્રતવિધાનની ભાવનાઓથી તેમનો ત્યાગ કરવો, નહિ કે વ્યવહારે કરેલી ધારણા આદિથી.

ભાવાર્થ:—પ્રત્યેક ચતુર્દશી અને અષ્ટમીના દિવસે ખાદ્ય (રોટલી, દાળ, ભાત વગેરે), સ્વાદ્ય (લાડુ, પેંડા, બરફી આદિ), લેહ્ય (રાબડી, કેરીનો રસ આદિ) અને પેય (દૂધ, પાણી, છાશ આદિ)—એ ચાર પ્રકારના આહારોનો, વ્રત ધારણ કરવાની આંતરિક ઇચ્છાથી ત્યાગ કરવો તેને પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રત કહે છે.

આ પ્રોષધોપવાસ આઠમ-ચૌદશ સિવાય અન્ય દિવસોમાં પણ વ્રત-વિધાનમાં ઇચ્છાથી કરવો જોઈએ. સામાયિકના સંસ્કારને સ્થિર કરવા માટે પણ તેની જરૂર છે.

વિશેષ

પ્રોષધોપવાસ કરવાની વિધિ[2]—

૧. અષ્ટમી કે ચતુર્દશીના પૂર્વ દિવસે બપોરે (બે પહોર બાદ) ભોજન કરી, ૧૬ પ્રહર (૪૮ કલાક)ના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા કરી. સર્વ આરંભનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં ધર્મધ્યાનપૂર્વક તે દિવસ વ્યતીત કરવો.

૨. પર્વનો (અષ્ટમી-ચતુર્દશીનો) આખો દિવસ અને રાત ધાર્મિક કાર્યોમાં પસાર કરવાં.

---

१. न पुनर्व्यवहारे कृतधारणादिभिः (?) घ ।

૨. પ્રોષધોપવાસની વિધિ માટે જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય [illegible]

उपवासदिने चोपोपितेन किं कर्तव्यमित्याह—

पञ्चानां पापानामलंक्रियारम्भगन्धपुष्पाणाम् ।
स्नानाञ्जननस्यानामुपवासे परिहृतिं कुर्यात् ॥ १०७ ॥

उपवासदिने परिहृतिं परित्यागं कुर्यात् । केषां ?, पंचानां हिंसादीनां । तथा अलंक्रियारंभगंधपुष्पाणां अलंक्रिया मण्डनं आरंभो वाणिज्यादिव्यापारः गन्धपुष्पाणामित्युपलक्षणं रागहेतूनां गीतनृत्यादीनां । तथा स्नानाञ्जननस्यानां स्नानं च अञ्जनं

---

૩. પર્વના પછીના દિવસે (નવમી યા પૂનમ કે અમાવાસ્યાના દિવસે) પૂજા, ભક્તિ, સ્વાધ્યાય આદિ આવશ્યક ધાર્મિક કાર્યો કરીને અતિથિજનોને વિધિપૂર્વક યોગ્ય આહાર આપીને એકાશન કરે.

શ્રી અમિતગતિ આચાર્યે અમિતગતિ કૃત શ્રાવકાચાર અધ્યાય ૬ શ્લોક ૯૨ માં કહ્યું છે કે વ્રતપ્રતિમા (બીજી પ્રતિમા) ધારી શ્રાવકને શક્તિ ન હોય તો પર્વના દિવસે એકવાર જલ માત્ર ગ્રહણ કરી અનુપવાસ યા એકવાર અન્ન-જલ ગ્રહણ કરી એકાશન પણ કરી શકે, પરંતુ પ્રોષધપ્રતિમામાં (ચોથી પ્રતિમામાં) તો ૧૬ પ્રહરનો જ અન્નજળનો ત્યાગ બતાવ્યો છે. ૧૦૬.

ઉપવાસ કરનારે ઉપવાસના દિને શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

ઉપવાસના દિને શું કરવું જોઈએ?

च नस्यञ्च तेषाम् ॥ १०७॥

સ્નાન, અંજન અને નસ્યનો (અર્થાત્ નાકે સૂંઘવાની વસ્તુઓ આદિનો) પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—ઉપવાસના દિવસે હિંસાદિ પાંચ પાપોનો, શૃંગાર, વ્યાપારાદિ આરંભ, ગંધ, પુષ્પમાલા, ગીત, નૃત્યાદિ, સ્નાન, અંજન અને સૂંઘવાની વસ્તુ આદિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

'સુભાષિત રત્નસંદોહ'માં ઉપવાસનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે—

कषायविषयाहारत्यागो यत्र विधीयते ।
उपवासः स विज्ञेयः शेषं लंघनकं विदुः ॥

જ્યાં કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ઉપવાસ જાણવો, બાકીનાને લાંઘણ કહે છે.

કેવલ આહારનો ત્યાગ કરે પણ કષાયનો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફના રાગભાવનો ત્યાગ ન કરે તો તે ઉપવાસ નથી પણ લાંઘણ છે.

પ્રોષધોપવાસધારી શ્રાવકને ઉપચારથી પાંચ મહાવ્રતનું પાલન થાય છે—અહિંસા આદિની પુષ્ટિ થાય છે.

શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૫૮-૧૫૯-૧૬૦ની ટીકા અને ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે—

"નિશ્ચયથી દેશવ્રતી શ્રાવકને ભોગોપભોગના પદાર્થો સંબંધી સ્થાવર હિંસા અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા થાય છે. પરંતુ ત્રસ હિંસાનો પૂર્ણ ત્યાગી જ છે. જ્યારે તે ઉપવાસમાં સમસ્ત આરંભ-પરિગ્રહ અને પાંચે પાપનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દે છે ત્યારે તેને ઉપવાસમાં સ્થાવર હિંસા પણ થતી નથી. આ કારણે પણ તેને અહિંસા મહાવ્રતનું પાલન થાય છે." (શ્લોક ૧૫૮ ટીકા).

"ઉપવાસધારી પુરુષને વચનગુપ્તિ પાળવાથી સત્ય મહાવ્રતનું પાલન થાય છે. દીધા વિનાની સમસ્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ હોવાથી અચૌર્ય મહાવ્રતનું પાલન થાય છે. સંપૂર્ણ મૈથુન કર્મનો ત્યાગ હોવાથી બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતનું પાલન થાય છે અને શરીરમાં જ મમત્વ-પરિણામ ન હોવાથી પરિગ્રહત્યાગ મહાવ્રતનું પાલન થાય છે. એ રીતે ઉપચારથી પાંચે મહાવ્રત તે પાળી શકે છે." (શ્લોક ૧૫૯ની ટીકા).

एतेषां परिहारं कृत्वा किं तद्दिनेऽनुष्ठातव्यमित्याह—

धर्मामृतं सतृष्णः श्रवणाभ्यां पिबतु पाययेद्वान्यान् ।
ज्ञानध्यानपरो वा भवतूपवसन्नतन्द्रालुः ॥ १०८ ॥

उपवसन्नुपवासं कुर्वन् । धर्मामृतं पिबतु धर्म एवामृतं सकलप्राणिनामाप्यायकत्वात् तत् पिबतु । काभ्यां ? श्रवणाभ्यां । कथंभूतः ? सतृष्णः साभिलाषः पिबन् न पुनरुपरोधादिवशात् । पाययेद् वान्यान् स्वयमवगतधर्मस्वरूपस्तु अन्यतो धर्मामृतं पिबतु

શ્રાવકના મહાવ્રતમાં અને મુનિઓના મહાવ્રતમાં ફેર છે કારણ કે—

"વાસ્તવમાં જેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભનો અભાવ થઈ ગયો છે તે જ મહાવ્રતી સંયમી કહેવાય છે, પણ જેને તે કષાયોનો અભાવ થયો નથી પણ તેને દ્રવ્યરૂપ પાંચે પાપોનો અભાવ થઈ ગયો હોય તો તેને ઉપચારથી મહાવ્રત છે, ખરી રીતે મહાવ્રત નથી, કેમકે પૂર્ણ સંયમ (છઠ્ઠા) પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમાં જ શરૂ થાય છે અને પ્રમત્ત ગુણસ્થાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના અભાવ વિના થતું નથી......" (શ્લોક ૬૦ નો ભાવાર્થ).

તેમનો પરિહાર (ત્યાગ) કરીને ઉપવાસના દિવસે શું કરવું જોઈએ તે કહે છે—

ઉપવાસના દિવસે કર્તવ્ય

अन्यानविदिततत्स्वरूपान् पाययेत् तत् । ज्ञानध्यानपरो भवतु, ज्ञानपरो द्वादशानुप्रेक्षाद्युपयोगनिष्ठः ।

अध्रुवाशरणे चैव भव एकत्वमेव च ।
अन्यत्वमशुचित्वं च तथैवास्रवसंवरौ ॥ १ ॥
निर्जरा च तथा लोकबोधदुर्लभधर्मता ।
द्वादशैता अनुप्रेक्षा भाषिता जिनपुंगवैः ॥ २ ॥

ध्यानपरः आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयलक्षणधर्मध्याननिष्ठो वा भवतु । किंविशिष्टः ? अतन्द्रालुः निद्रालस्यरहितः ॥ १०८ ॥

જાણ્યું હોય તો જેમણે ધર્મનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી એવા બીજાઓને ધર્મામૃતનું પાન કરાવો. 'ज्ञानध्यानपरो भवतु' જ્ઞાનપરાયણ એટલે બાર અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) આદિના ઉપયોગમાં તત્પર રહો.

બાર [1]અનુપ્રેક્ષાનાં નામ—

૧. અધ્રુવ (અનિત્ય), ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિ, ૭. આસ્રવ, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. લોક, ૧૧. બોધિદુર્લભ અને ૧૨. ધર્મભાવના. જિનેશ્વરે એ બાર અનુપ્રેક્ષાઓ (ભાવનાઓ) કહી છે. (તેમાં તત્પર રહો).

ધ્યાનપરાયણ એટલે કે આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય— એ ચાર પ્રકારનાં ધર્મધ્યાનમાં તત્પર રહો[2]. કેવા થઈને? 'अतन्द्रालु' નિદ્રા અને આલસ્ય રહિત થઈને.

ભાવાર્થઃ—ઉપવાસ કરનાર વ્યક્તિ આલસ્ય રહિત અને નિદ્રા રહિત થઈને ધર્મરૂપી અમૃતનું સ્વયં પાન કરે અને બીજાઓને તેનું પાન કરાવે તથા જ્ઞાન અને ધર્મધ્યાનમાં લવલીન રહે. ૧૦૮.

---

૧. अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः । (तत्त्वार्थसूत्र अ. ९ सू. ७)
ધર્મના સ્વરૂપનું વારંવાર ચિંતવન કરવું તેને અનુપ્રેક્ષા કહે છે.
૨. ધર્મધ્યાનના આ ચાર પ્રકાર સંબંધી વિશેષ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૯ [illegible]

अधुना प्रोषधोपवासस्य लक्षणं कुर्वन्नाह—

चतुराहारविसर्जनमुपवासः प्रोषधः सकृद्भुक्तिः ।
स प्रोषधोपवासो यदुपोष्यारम्भमाचरति ॥ १०९ ॥

चत्वारश्च ते आहाराश्चाशनपानखाद्यलेह्यलक्षणाः । अशनं हि भक्तमुद्गादि, पानं हि पेयमथितादि, खाद्यं मोदकादि, लेह्यं रब्रादि, तेषां विसर्जनं परित्यजनमुपवासोऽभिधीयते । प्रोषधः पुनः सकृद्भुक्तिर्धारणकदिने एकभक्तविधानं । यत्पुनरुपोष्य उपवासं कृत्वा पारणकदिने आरम्भंसकृद्भुक्तिमाचरत्यनुतिष्ठति स प्रोषधोपवासोऽभिधीयते इति ॥१०९॥

હવે પ્રોષધોપવાસને તેનું લક્ષણ કરીને કહે છે—

પ્રોષધોપવાસનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૦૯

અન્વયાર્થ:—[चतुराहारविसर्जनम्] ચાર પ્રકારના આહારનો (અશન, ખાદ્ય, લેહ્ય અને પેયનો) સર્વથા ત્યાગ કરવો તે [उपवासः] ઉપવાસ છે અને [सकृद्भुक्तिः] એકવાર ભોજન કરવું તે [प्रोषधः] પ્રોષધ છે (એકાશન છે). અને [यद्] જે [उपोष्य] ઉપવાસ કર્યા પછી [आरंभम्] પારણાને દિવસે એકવાર ભોજન [आचरति] કરે છે [सः] તે [प्रोषधोपवासः] પ્રોષધોપવાસ છે.

ટીકા:—'चतुराहारविसर्जनम्' અશન, ખાદ્ય, પાન અને લેહ્યના ભેદથી ચાર પ્રકારનો આહાર છે. અશન એટલે રોટલી, દાળ, ભાત આદિ, ખાદ્ય એટલે લાડુ વગેરે, પાન એટલે દૂધ, પાણી વગેરે અને લેહ્ય એટલે રાબડી વગેરે. તે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તેને 'उपवासः' ઉપવાસ કહે છે. 'प्रोषधः' એકવાર ભોજન કરવું તેને પ્રોષધ કહે છે અને ધારણાના દિવસે (ઉપવાસના પહેલાંના દિવસે) એકવાર ભોજન કરીને 'उपोष्य' પર્વના દિવસે ઉપવાસ કરીને જે પારણાને દિવસે 'आरंभम्' એકવાર ભોજન 'आचरति' કરે છે 'स प्रोषधोपवासः' તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે.

ભાવાર્થ:—અશન, ખાદ્ય, લેહ્ય અને પેય—એ ચાર પ્રકારના આહારનો બાર પહોર સુધી ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ છે અને દિવસે એકવાર ભોજન કરવું તે પ્રોષધ કે એકાશન છે. ધારણા અને પારણાના દિવસે એકાશન અને બંનેના વચ્ચેના દિવસે

अथ केऽस्यातीचारा इत्याह—

ग्रहणविसर्गास्तरणान्यदृष्टमृष्टान्यनादरास्मरणे ।
यत्प्रोषधोपवासव्यतिलङ्घनपञ्चकं तदिदम् ॥ ११० ॥

प्रोषधोपवासस्य व्यतिलंघनपंचकमतिचारपंचकं । तदिदं पूर्वार्धप्रतिपादितप्रकारं । तथा हि । ग्रहणविसर्गास्तरणानि त्रीणि । कथंभूतानि ? अदृष्टमृष्टानि दृष्टं दर्शनं जन्तवः सन्ति न सन्तीति वा चक्षुषावलोकनं मृष्टं मृदुनोपकरणेन प्रमार्जनं तदुभौ न विद्येते येषु ग्रहणादिषु तानि तथोक्तानि । तत्र बुभुक्षापीडितस्यादृष्टमृष्टस्यार्हदादिपूजोप-

---

ઉપવાસ કરવો અર્થાત્ સોળ પહર સુધી ચારે આહારોનો ત્યાગ કરવો તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે. ૧૦૯.

હવે તેના (પ્રોષધોપવાસના) કયા અતિચારો છે તે કહે છે—

પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૧૧૦

અન્વયાર્થઃ—[यत्] જે [अदृष्टमृष्टानि] જોયા વિના તથા સંમાર્જન કર્યા વગર (સાફ કર્યા વગર) [ग्रहणविसर्गास्तरणानि] (પૂજનનાં ઉપકરણો) ગ્રહણ કરવાં, મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો અને બિસ્તરો પાથરવો તથા [अनादरास्मरणे] આવશ્યક આદિમાં અનાદર કરવો અને યોગ્ય ક્રિયાઓ ભૂલી જવી [तद् इदम्] તે આ [प्रोषधोप-वासव्यतिलङ्घनपंचकम्] પ્રોષધોપવાસ (શિક્ષાવ્રત)ના પાંચ અતિચાર છે.

ટીકાઃ—'प्रोषधोपवास व्यतिलङ्घनपञ्चकम्' પ્રોષધોપવાસના પાંચ અતિચારો-તેના પ્રકારો આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે—'ग्रहणविसर्गास्तरणानि' ગ્રહણ, ત્યાગ અને આસ્તરણ (પથારી પાથરવી)—એ ત્રણ (અતિચારો). તે કેવા છે? 'अदृष्टमृष्टानि' दृष्टं જોવેલા-જંતુઓ છે કે નહિ તે આંખથી અવલોકવું (બારીકાઈથી તપાસવું) અને 'मृष्टं' સાફ કરેલા-કોમળ ઉપકરણથી (પીંછી આદિથી) સાફ કરવું; જે ગ્રહણાદિમાં તે બંને (દૃષ્ટ અને મૃષ્ટરૂપ ક્રિયાઓ) ન હોય તેને અદૃષ્ટમૃષ્ટ કહે છે. (અદૃષ્ટમૃષ્ટનો સંબંધ ગ્રહણ, વિસર્ગ અને આસ્તરણ એ ત્રણેયની સાથે છે તેથી અદૃષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ, અદૃષ્ટમૃષ્ટવિસર્ગ અને અદૃષ્ટમૃષ્ટ-આસ્તરણ—એ ત્રણ અતિચાર થાય છે.) તેમાં અદૃષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ અતિચારમાં ભૂખથી

अधुना प्रोषधोपवासस्य लक्षणं कुर्वन्नाह—

चतुराहारविसर्जनमुपवासः प्रोषधः सकृद्भुक्तिः ।
स प्रोषधोपवासो यदुपोष्यारम्भमाचरति ॥ १०९ ॥

चत्वारश्च ते आहाराश्चाशनपानखाद्यलेह्यलक्षणाः । अशनं हि भक्तमुद्गादि, पानं हि पेयमथितादि, खाद्यं मोदकादि, लेह्यं रब्रादि, तेषां विसर्जनं परित्यजनमुपवासोऽभिधीयते । प्रोषधः पुनः सकृद्भुक्तिर्धारणकदिने एकभक्तविधानं । यत्पुनरुपोष्य उपवासं कृत्वा पारणकदिने आरम्भंसकृद्भुक्तिमाचरत्यनुतिष्ठति स प्रोषधोपवासोऽभिधीयते इति ॥१०९॥

હવે પ્રોષધોપવાસને તેનું લક્ષણ કરીને કહે છે—

પ્રોષધોપવાસનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૦૯

અન્વયાર્થ:—[चतुराहारविसर्जनम्] ચાર પ્રકારના આહારનો (અશન, ખાદ્ય, લેહ્ય અને પેયનો) સર્વથા ત્યાગ કરવો તે [उपवासः] ઉપવાસ છે અને [सकृद्भुक्तिः] એકવાર ભોજન કરવું તે [प्रोषधः] પ્રોષધ છે (એકાશન છે). અને [यद्] જે [उपोष्य] ઉપવાસ કર્યા પછી [आरंभम्] પારણાને દિવસે એકવાર ભોજન [आचरति] કરે છે [सः] તે [प्रोषधोपवासः] પ્રોષધોપવાસ છે.

ટીકા:—'चतुराहारविसर्जनम्' અશન, ખાદ્ય, પાન અને લેહ્યના ભેદથી ચાર પ્રકારનો આહાર છે. અશન એટલે રોટલી, દાળ, ભાત આદિ, ખાદ્ય એટલે લાડુ વગેરે, પાન એટલે દૂધ, પાણી વગેરે અને લેહ્ય એટલે રાબડી વગેરે. તે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તેને 'उपवासः' ઉપવાસ કહે છે. 'प्रोषधः' એકવાર ભોજન કરવું તેને પ્રોષધ કહે છે અને ધારણાના દિવસે (ઉપવાસના પહેલાંના દિવસે) એકવાર ભોજન કરીને 'उपोष्य' પર્વના દિવસે ઉપવાસ કરીને જે પારણાને દિવસે 'आरंभम्' એકવાર ભોજન 'आचरति' કરે છે 'स प्रोषधोपवासः' તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે.

ભાવાર્થ:—અશન, ખાદ્ય, લેહ્ય અને પેય—એ ચાર પ્રકારના આહારનો ચાર [illegible] ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ છે અને દિવસે એકવાર ભોજન કરવું તે પ્રોષધ [illegible] છે. ધારણા અને પારણાના દિવસે એકાશન અને બંનેના વચ્ચેના દિવસે

अथ केऽस्यातीचारा इत्याह—

ग्रहणविसर्गास्तरणान्यदृष्टमृष्टान्यनादरास्मरणे ।
यत्प्रोषधोपवासव्यतिलङ्घनपञ्चकं तदिदम् ॥ ११० ॥

प्रोषधोपवासस्य व्यतिलंघनपंचकमतिचारपंचकं । तदिदं पूर्वार्धप्रतिपादितप्रकारं । तथा हि । ग्रहणविसर्गास्तरणानि त्रीणि । कथंभूतानि ? अदृष्टमृष्टानि दृष्टं दर्शनं जन्तवः सन्ति न सन्तीति वा चक्षुषावलोकनं मृष्टं मृदुनोपकरणेन प्रमार्जनं तदुभौ न विद्येते येषु ग्रहणादिषु तानि तथोक्तानि । तत्र बुभुक्षापीडितस्यादृष्टमृष्टस्यार्हदादिपूजोप-

---

ઉપવાસ કરવો અર્થાત્ સોળ પ્રહર સુધી ચારે આહારોનો ત્યાગ કરવો તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે. ૧૦૯.

હવે તેના (પ્રોષધોપવાસના) કયા અતિચારો છે તે કહે છે—

પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના અતિચાર

શ્લોક ૧૧૦

અન્વયાર્થઃ—[यत्] જે [अदृष्टमृष्टानि] જોયા વિના તથા સંમાર્જન કર્યા વગર (સાફ કર્યા વગર) [ग्रहणविसर्गास्तरणानि] (પૂજાનાં ઉપકરણો) ગ્રહણ કરવાં, મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો અને બિસ્તરો પાથરવો તથા [अनादरास्मरणे] આવશ્યક આદિમાં અનાદર કરવો અને યોગ્ય ક્રિયાઓ ભૂલી જવી [तद् इदम्] તે આ [प्रोषधोपवासव्यतिलङ्घनपंचकम्] પ્રોષધોપવાસ (શિક્ષાવ્રત)ના પાંચ અતિચાર છે.

ટીકાઃ—'प्रोषधोपवास व्यतिलङ्घनपञ्चकम्' પ્રોષધોપવાસના પાંચ અતિચારો—તેના પ્રકારો આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે—'ग्रहणविसर्गास्तरणानि' ગ્રહણ, ત્યાગ અને આસ્તરણ (પથારી પાથરવી)—એ ત્રણ (અતિચારો). તે કેવા છે? 'अदृष्टमृष्टानि' दृष्टं એટલે—જંતુઓ છે કે નહિ તે આંખથી અવલોકવું (બારીકાઈથી તપાસવું) અને 'मृष्टं' સાફ કરેલા—કોમળ ઉપકરણથી (પીંછી આદિથી) સાફ કરવું; જે ગ્રહણાદિમાં તે બંને (દૃષ્ટ અને મૃષ્ટરૂપ ક્રિયાઓ) ન હોય તેને અદૃષ્ટમૃષ્ટ કહે છે. (અદૃષ્ટમૃષ્ટનો સંબંધ ગ્રહણ, વિસર્ગ અને આસ્તરણ એ ત્રણેયની સાથે છે તેથી અદૃષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ, અદૃષ્ટમૃષ્ટવિસર્ગ અને અદૃષ્ટમૃષ્ટ-આસ્તરણ—એ ત્રણ અતિચાર થાય છે.) તેમાં અદૃષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ અતિચારમાં ભૂખથી

अधुना प्रोषधोपवासस्य लक्षणं कुर्वन्नाह—

चतुराहारविसर्जनमुपवासः प्रोषधः सकृद्भुक्तिः ।
स प्रोषधोपवासो यदुपोष्यारम्भमाचरति ॥ १०९ ॥

चत्वारश्च ते आहाराश्चाशनपानखाद्यलेह्यलक्षणाः । अशनं हि भक्तमुद्गादि, पानं हि पेयमथितादि, खाद्यं मोदकादि, लेह्यं रब्रादि, तेषां विसर्जनं परित्यजनमुपवासोऽभिधीयते । प्रोषधः पुनः सकृद्भुक्तिर्धारणकदिने एकभक्तविधानं । यत्पुनरुपोष्य उपवासं कृत्वा पारणकदिने आरम्भंसकृद्भुक्तिमाचरत्यनुतिष्ठति स प्रोषधोपवासोऽभिधीयते इति ॥१०९॥

હવે પ્રોષધોપવાસને તેનું લક્ષણ કરીને કહે છે—

પ્રોષધોપવાસનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૦૯

અન્વયાર્થ:—[चतुराहारविसर्जनम्] ચાર પ્રકારના આહારનો (અશન, ખાદ્ય, લેહ્ય અને પેયનો) સર્વથા ત્યાગ કરવો તે [उपवासः] ઉપવાસ છે અને [सकृद्भुक्तिः] એકવાર ભોજન કરવું તે [प्रोषधः] પ્રોષધ છે (એકાશન છે). અને [यद्] જે [उपोष्य] ઉપવાસ કર્યા પછી [आरंभम्] પારણાને દિવસે એકવાર ભોજન [आचरति] કરે છે [सः] તે [प्रोषधोपवासः] પ્રોષધોપવાસ છે.

ટીકા:—'चतुराहारविसर्जनम्' અશન, ખાદ્ય, પાન અને લેહ્યના ભેદથી ચાર પ્રકારનો આહાર છે. અશન એટલે રોટલી, દાળ, ભાત આદિ, ખાદ્ય એટલે લાડુ વગેરે, પાન એટલે દૂધ, પાણી વગેરે અને લેહ્ય એટલે રાબડી વગેરે. તે ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો તેને 'उपवासः' ઉપવાસ કહે છે. 'प्रोषधः' એકવાર ભોજન કરવું તેને પ્રોષધ કહે છે અને ધારણાના દિવસે (ઉપવાસના પહેલાંના દિવસે) એકવાર ભોજન કરીને 'उपोष्य' પર્વના દિવસે ઉપવાસ કરીને જે પારણાને દિવસે 'आरंभम्' એકવાર ભોજન 'आचरति' કરે છે 'स प्रोषधोपवासः' તેને પ્રોષધોપવાસ કહે છે.

ભાવાર્થ:—અશન, ખાદ્ય, લેહ્ય અને પેય—એ ચાર પ્રકારના આહારનો ચાર [illegible] ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ છે અને દિવસે એકવાર ભોજન કરવું તે પ્રોષધ છે (એકાશન છે). ધારણા અને પારણાના દિવસે એકાશન અને બંનેના વચ્ચેના દિવસે

करणस्यात्मपरिधानाद्यर्थस्य च ग्रहणं भवति। तथा अदृष्टमृष्टायां भूमौ मूत्रपुरीषादेरुत्सर्गो भवति। तथा अदृष्टमृष्टे प्रदेशे आस्तरणं संस्तरोपक्रमो भवतीत्येतानि त्रीणि। अनादरास्मरणे च द्वे। तथा आवश्यकादौ हि बुभुक्षापीडितत्वादनादरोऽनैकाग्रतालक्षणमस्मरणं च भवति ॥११०॥

પીડાતા માણસને અર્હન્તાદિની પૂજાનાં ઉપકરણો (સાધનો) તથા પોતાને પહેરવાનાં કપડાં આદિ વસ્તુઓનું દેખ્યા વિના અને સાફ કર્યા વિના ગ્રહણ હોય છે. અદૃષ્ટમૃષ્ટ-વિસર્ગ અતિચારમાં ભૂખથી પીડાતા માણસને દેખ્યા વિનાની અને સાફ કર્યા વિનાની ભૂમિ ઉપર મળ મૂત્રાદિનો ત્યાગ હોય છે અને અદૃષ્ટમૃષ્ટઆસ્તરણ અતિચારમાં ભૂખથી પીડાતા માણસને દેખ્યા વિનાના તથા સાફ કર્યા વિનાના સ્થાનમાં બિસ્તરો પાથરવાનો હોય છે—એવા ત્રણ (અતિચારો હોય છે).

'अनादरास्मरणे' અનાદર અને અસ્મરણ (વિસ્મરણ)—એ બે (અતિચારો) ક્ષુધાની પીડાના કારણે (તેને) આવશ્યકાદિ કાર્યોમાં (અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં) અનાદર (અનુત્સાહ)—ઉપેક્ષાભાવ હોય છે અને એકાગ્રતા ન હોવારૂપ વિસ્મરણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—પ્રોષધોપવાસ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર[1]—

૧. અદૃષ્ટમૃષ્ટગ્રહણ—(અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત આદાન)—જોયા વિના અને સાફ કર્યા વિના અરહંતાદિની પૂજાનાં ઉપકરણો ગ્રહણ કરવાં વા વસ્ત્ર-પાત્રાદિને જોયા વિના—યત્નાચાર વિના ઘસેડીને લેવાં.

૨. અદૃષ્ટમૃષ્ટવિસર્ગ—(અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગ)—જમીન ઉપર જીવ-જંતુઓ છે કે નહિ તે નેત્રો વડે જોયા વગર તથા કોમલ ઉપકરણથી (પીંછી આદિથી) ભૂમિનું સંમાર્જન (સાફ) કર્યા વગર મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો.

૩. અદૃષ્ટમૃષ્ટઆસ્તરણ—(અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત સંસ્તરોપક્રમણ)—જોયા વિનાની અને સાફ કર્યા વિનાની જમીન ઉપર શયન કે આસન માટે બિસ્તરો યા વસ્ત્ર પાથરવું.

૪. અનાદર—ક્ષુધા-તૃષાની પીડાથી આવશ્યક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં અનાદર યા નિરુત્સાહથી પ્રવર્તવું.

---

1. अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥
[તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૭/૩૪]

इदानीं वैयावृत्यलक्षणशिक्षाव्रतस्य स्वरूपं प्ररूपयन्नाह—

दानं वैयावृत्यं धर्माय तपोधनाय गुणनिधये ।
अनपेक्षितोपचारोपक्रियमगृहाय विभवेन ॥ १११ ॥

भोजनादिदानमपि वैयावृत्यमुच्यते । कस्मै दानं ? तपोधनाय तप एव धनं यस्य तस्मै । किंविशिष्टाय ? गुणनिधये गुणानां सम्यग्दर्शनादीनां निधिराश्रयस्तस्मै । तथाऽगृहाय भावद्रव्यागाररहिताय । किमर्थं ? धर्माय धर्मनिमित्तं । किंविशिष्टं तद्दानं ?

---

૫. અસ્મરણ—(સ્મૃત્યનુપસ્થાન) પ્રોષધોપવાસના દિવસે કરવા યોગ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓનું વિસ્મરણ થવું-ભૂલી જવું.

ક્ષુધા-તૃષાદિથી પીડાતી વ્યક્તિ પ્રમાદથી જોયા વિના અને સાફસૂફી કર્યા વિના, ભગવાનની પૂજા આદિનાં ઉપકરણો તથા પોતાનાં વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરે છે, જમીન ઉપર મળ-મૂત્ર ફેંકે છે અને પોતાનો બિસ્તરો વગેરે પાથરે છે; આવશ્યક ધર્મક્રિયાઓમાં આદર કરતો નથી તથા તે ક્રિયાઓ ભૂલી જાય છે. આમ કરવાથી તેના પ્રોષધોપવાસ વ્રતમાં દોષ (અતિચાર) લાગે છે. ૧૧૦.

હવે વૈયાવૃત્યરૂપ શિક્ષાવ્રતના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

વૈયાવૃત્ય (અતિથિસંવિભાગ) શિક્ષાવ્રત [illegible]

શ્લોક ૧૧૧

અન્વયાર્થ:—[गुणनिधये] સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણના ભંડાર તથા [अगृहाय] ગૃહત્યાગી [तपोधनाय] તપરૂપ ધનથી યુક્ત એવા મુનિને [विभवेन] વિધિ, દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિના અનુસારે [अनपेक्षितोपचारोपक्रियं] પ્રતિદાન અને [illegible] આદિ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના [धर्माय] રત્નત્રયરૂપ ધર્મની વૃદ્ધિ માટે [दानम्] જે આહારાદિનું દાન દેવામાં આવે છે તે [वैयावृत्यम्] વૈયાવૃત્ય શિક્ષાવ્રત છે.

ટીકા:—'दानं वैयावृत्यं' ભોજનાદિના દાનને પણ વૈયાવૃત્ય કહે છે. કોને દાન? 'तपोधनाय' તપ જેનું ધન છે તેને-મુનિને. કેવા પ્રકારના (મુનિ)? 'गुणनिधये' સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોનો નિધિ છે-આશ્રય છે એવા તથા 'अगृहाय' ભાવ અને દ્રવ્ય ગૃહથી જે રહિત છે એવા (અર્થાત્ જે ભાવલિંગી અને દ્રવ્યલિંગી [illegible]). શા માટે (દાન આપવું)? 'धर्माय' ધર્મના કારણે. કેવા પ્રકારનું તે દાન? 'अन-

अनपेक्षितोपचारोपक्रियं उपचारः प्रतिदानं उपक्रिया मंत्रतंत्रादिना प्रत्युपकरणं ते न अपेक्षिते येन। कथं तद्दानं? विभवेन विधिद्रव्यादिसम्पदा ॥ १११ ॥

न केवलं दानमेव वैयावृत्यमुच्यतेऽपि तु—

पेक्षितोपचारोपक्रियम् उपचार' એટલે પ્રતિદાન (બદલામાં કોઈ વસ્તુનું દાન દેવું) અને उपक्रिया એટલે મંત્ર-તંત્રાદિ દ્વારા પ્રત્યુપકાર કરવો-તે બંનેની જેમાં અપેક્ષા નથી તેવું દાન (અર્થાત્ પ્રતિદાન અને પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના દાન દેવું). કઈ રીતે તે દાન (દેવું)? 'विभवेन' વિધિ અને દ્રવ્યાદિની સમ્પદાપૂર્વક.

ભાવાર્થઃ—સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો સહિત ગૃહત્યાગી મુનિને, સ્વ-પરના ધર્મની વૃદ્ધિ માટે કોઈ બદલાની (પ્રતિદાનની) તથા મંત્ર-તંત્રાદિ દ્વારા પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વિના પોતાની શક્તિ અનુસાર વિધિપૂર્વક ચાર પ્રકારનું દાન આપવું તેને વૈયાવૃત્ય શિક્ષાવ્રત કહે છે. તેને અતિથિસંવિભાગ વ્રત પણ કહે છે.

મોક્ષ માટે ઉદ્યમી, સંયમી અને અંતરંગ-બહિરંગમાં જે શુદ્ધ હોય છે તેવા યતી પુરુષોને અતિથિ પુરુષો કહે છે. તેમને શુદ્ધ મનથી આહાર, ઔષધિ, ઉપકરણ અને વસ્તિકાનું (વિશ્રાન્તિસ્થાનનું) દાન કરવું તે [1]અતિથિસંવિભાગ છે.

શ્રી ઉમાસ્વામીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દાનનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ અધ્યાય ૭/૩૮

પોતાના અને પરના ઉપકાર માટે ધનાદિકનો વા સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો તે દાન છે.

દાનથી પુણ્યબંધ થાય તે તો પોતાનો ઉપકાર છે અને જો તેનાથી પાત્રના સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તો તે પરનો ઉપકાર છે. ૧૧૧.

કેવળ દાન જ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે એટલું જ નહિ પણ સંયમી જનોની સેવા પણ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે એમ કહે છે—

---

[1] [illegible] ભોજનમાંથી યા પોતાને માટે રાખેલી વસ્તુઓમાંથી, અતિથિને ([illegible]) માટે સંવિભાગ અર્થાત્ ઉચિત આહારાદિનો ભાગ-હિસ્સો આપવો તે અતિથિસંવિભાગ છે.

व्यापत्तिव्यपनोदः पदयोः संवाहनं च गुणरागात् ।
वैयावृत्यं यावानुपग्रहोऽन्योऽपि संयमिनाम् ॥ ११२ ॥

व्यापत्तयो विविधा व्याध्यादिजनिता आपदस्तासां व्यपनोदो विशेषेणापनोदः स्फेटनं यत्तद्वैयावृत्यमेव । तथा पदयोः संवाहनं पादयोर्मर्दनं । कस्मात् ? गुणरागात् भक्तिवशादित्यर्थः—न पुनर्व्यवहारात् दृष्टफलापेक्षणाद्वा । न केवलमेतावदेव वैयावृत्यं किन्तु अन्योऽपि संयमिनां [1]देशसकलव्रतानां सम्बन्धी यावान् यत्परिमाण उपग्रह उपकारः स सर्वो वैयावृत्यमेवोच्यते ॥ ११२ ॥

अथ किं दानमुच्यत इत्यत आह—

વૈયાવૃત્યનું અન્ય સ્વરૂપ

શ્લોક ૧૧૨

અન્વયાર્થ:—[गुणरागात्] ગુણોના અનુરાગને લીધે-ભક્તિના કારણે [संयमिनाम्] વ્રતીઓની [व्यापत्तिव्यपनोदः] આપત્તિ (દુઃખ) દૂર કરવી [पदयोः संवाहनं] તેમનાં ચરણ દાબવા [च] અને [अन्यः अपि] તે સિવાય અન્ય પણ [यावान्] જેટલો [उपग्रहः] ઉપકાર કરવો-તે સર્વ [वैयावृत्यं] વૈયાવૃત્ય છે.

ટીકાઃ—'व्यापत्तिव्यपनोदः' વ્યાધિ આદિ જનિત વિવિધ આપત્તિઓને વિશેષ કરીને દૂર કરવી તે વૈયાવૃત્ય છે, તથા 'पदयोः संवाहनं' ચરણ દાબવા (તે પણ વૈયાવૃત્ય છે). શા કારણથી? 'गुणरागात्' ગુણાનુરાગથી-ભક્તિવશાત એવો અર્થ છે. પણ નહિ કે વ્યવહારથી અથવા કોઈ દૃષ્ટ ફળની અપેક્ષાથી (આશાથી) કેવળ આટલું જ વૈયાવૃત્ય છે એમ નથી, કિન્તુ 'अन्यः अपि' અન્ય પણ 'संयमिनाम्' દેશસંયમી અને સકલસંયમીઓ સંબંધી 'यावान् उपग्रहः' જેટલો ઉપકાર તે સર્વ વૈયાવૃત્ય જ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ગુણાનુરાગથી વ્રતી જનોનું દુઃખ દૂર કરવું, [illegible] દૂર કરવા માટે તેમના પગ દાબવા અને અન્ય જેટલો તેમનો ઉપકાર કરવો તે સર્વ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે. ૧૧૨.

હવે દાન કોને કહે છે તે કહે છે—

---

1. देशसकलव्रतीनां घ ।

नवपुण्यैः प्रतिपत्तिः सप्तगुणसमाहितेन शुद्धेन ।
अपसूनारम्भाणामार्याणामिष्यते दानम् ॥ ११३ ॥

दानमिष्यते । कासौ ? प्रतिपत्तिः गौरवं आदरस्वरूपा । केषां ? आर्याणां सद्दर्शनादिगुणोपेतमुनीनां । किंविशिष्टानां ? अपसूनारम्भाणां सूनाः पंचजीवघातस्थानानि । तदुक्तम्—

खंडनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भः प्रमार्जनी ।
पंचसूना गृहस्थस्य तेन मोक्षं न गच्छति ॥ १३ ॥

खंडनी उलूखलं, पेषणी घरट्टः, चुल्ली चुल्लकः, उदकुम्भः उदकघटः, प्रमार्जनी बोहारिका । सूनाश्चारंभाश्च कृष्यादयस्तेऽपगता येषां तेषां । केन प्रतिपत्तिः कर्तव्या ?

દાનનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૧૩

અન્વયાર્થ:—[सप्तगुणसमाहितेन] સાત ગુણ સહિત [शुद्धेन] કૌલિક, આગારિક તથા શારીરિક શુદ્ધિ સહિત [दात्रा] શ્રાવક દ્વારા [अपसूनारम्भाणां] પાંચ સૂના અને આરંભ રહિત, [आर्याणाम्] સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણો સહિત મુનિઓના [नवपुण्यैः] નવધા ભક્તિપૂર્વક જે [प्रतिपत्तिः] આહારાદિક દ્વારા ગૌરવ (આદર) કરવામાં આવે છે તે [दानम्] દાન [इष्यते] કહેવાય છે.

ટીકા:—'दानम् इष्यते' દાન કહેવાય છે. શું તે? 'प्रतिपत्तिः' ગૌરવ કરવું-આદરપૂર્વક દાન આપવું. કોને? 'आर्याणाम्' સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો સહિત મુનિઓને. કેવા (મુનિઓ)? 'अपसूनारम्भाणाम्' પાંચ સૂના અને આરંભ રહિત એવા (મુનિઓ).

સૂના અર્થાત્ પાંચ જીવઘાતનાં સ્થાનો તે નીચે કહ્યાં છે—

પાંચ સૂના

खंडनी पेषणी चुल्ली, उदकुम्भः प्रमार्जनी ।
पंचसूना गृहस्थस्य, तेन मोक्षं न गच्छति ॥

ખાંડણીમાં ખાંડવું, ચક્કીમાં (ઘંટીમાં) દળવું, ચૂલો યા સગડી સળગાવવી, પાણી ભરવું અને ઝાડુ કાઢવું (કચરો વાળવો)-એ પાંચ સૂના છે.

સૂના અને કૃષિ આદિ આરંભથી જે રહિત છે તેમને (મુનિઓને) દાની દ્વારા

सप्तगुणसमाहितेन । तदुक्तं—

[1]श्रद्धा तुष्टिर्भक्तिर्विज्ञानमलुब्धता क्षमा सत्यं ।
यस्यैते सप्तगुणास्तं दातारं प्रशंसन्ति ॥

इत्येतैः सप्तभिर्गुणैः समाहितेन सहितेन तु दात्रा[2] दानं दातव्यं । कैः कृत्वा ? नवपुण्यैः । तदुक्तं—

[3]पडिगहमुच्चट्ठाणं पादोदयमच्चणं च पणमं च ।
मणवयणकायसुद्धी एसणसुद्धी य णवविहं पुण्णं ॥

પ્રતિપત્તિ (દાન) કરવું જોઈએ ? 'सप्तगुणसमाहितेन' સાત ગુણ સહિત (દાતાર દ્વારા).

દાતારના સાત ગુણ[4]

श्रद्धा तुष्टिर्भक्तिर्विज्ञानमलुब्धता क्षमा सत्यम् ।
यस्यैते सप्तगुणास्तं दातारं प्रशंसन्ति ॥

શ્રદ્ધા, સંતોષ, ભક્તિ, જ્ઞાન, નિર્લોભતા, ક્ષમા અને સત્ય-એ સાત ગુણો જેને હોય તેને દાતાર કહે છે.

આ સાત ગુણો સહિત દાતારે દાન આપવું જોઈએ. શું કરીને ? 'नवपुण्यैः' નવધાભક્તિ કરીને.

નવધાભક્તિ

पडिगहमुच्चट्ठाणं पादोदयमच्चणं च पणमं च ।
मणवयणकायसुद्धी एसणसुद्धी य णवविहं पुण्णं ।

---

१. श्रद्धाशक्तिरलुब्धत्वं भक्तिर्ज्ञानं दया क्षमा ।
इति श्रद्धादयः सप्त गुणाः स्युर्गृहमेधिनाम् ॥　　　　इति 'घ' पुस्तके पाठः ।

२. सदात्रा घ० ।

३. 'घ' पुस्तके आद्य श्लोकस्य स्थाने निम्नांकितः श्लोको वर्तते—
'प्रतिग्रहोच्चस्थानं च पादक्षालनमर्चनम् ।
प्रणामो योगशुद्धिश्च भिक्षाशुद्धिश्च नवधा ॥

૪. દાતારના સાત ગુણ, નવધાભક્તિ, [illegible]
જુઓ 'પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય' શ્લોક [illegible]

एतैर्नवभिः पुण्यैः पुण्योपार्जनहेतुभिः ॥ ११३ ॥

પડગાહવું, ઉચ્ચસ્થાન આપવું, ચરણ-પ્રક્ષાલન, પૂજન, પ્રણામ, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ અને એષણા (ભોજન) શુદ્ધિ—એ નવ પ્રકારની ભક્તિ છે.

પુણ્યોપાર્જનના હેતુથી એ નવ પ્રકારની ભક્તિથી (દાતારે પાત્રને દાન આપવું જોઈએ).

ભાવાર્થઃ—સાત ગુણો સહિત શ્રાવક, ભદ્રપરિણામથી પાંચ સૂના અને આરંભ રહિત મુનિને, નવધાભક્તિપૂર્વક શુદ્ધ આહારાદિ આપે તેને દાન કહે છે.

વિશેષ

દાનને પાત્ર કોણ?

"મોક્ષના કારણરૂપ ગુણોનો અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ ગુણોનો સંયોગ જેમાં હોય તેને પાત્ર કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. જઘન્ય પાત્ર (વ્રતરહિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ),

૨. મધ્યમ પાત્ર (દેશવ્રતી શ્રાવક) અને

૩. ઉત્તમ પાત્ર (મહાવ્રતી મુનિ)."[1]

જે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે જ દાનને પાત્ર છે. ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના પાત્રો સુપાત્ર છે. સમ્યક્ત્વરહિત બાહ્યવ્રત પાળનાર તે કુપાત્ર છે અને જેને સમ્યગ્દર્શન નથી તેમ જ બાહ્યવ્રત-ચારિત્ર પણ નથી તે અપાત્ર છે.

"અપાત્ર જીવોને દુઃખથી પીડિત દેખીને તેમના ઉપર દયાભાવ વડે તેમનું દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના ગૃહસ્થ અવશ્ય કરે, પણ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ ન કરે, કેમ કે તેના પ્રત્યે ભક્તિભાવ કરવો તે તેમના પાપની અનુમોદના છે. કુપાત્રને યોગ્ય રીતે (કરુણાબુદ્ધિ વડે) આહારાદિ દાન દેવું જોઈએ."[2]

"અહીં જ્યારે આપણો અંતરંગ કષાય જે લોભ છે તેનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ આત્માના પરિણામ બાહ્ય વસ્તુમાં વિતરણ કરવાના થાય છે. તેથી લોભ કષાયનો ત્યાગ જ ખરું દાન છે અને લોભ કષાય ભાવહિંસાનો એક ભેદ છે; તેથી જે સત્પુરુષ દાન કરે છે તે જ ખરી રીતે અહિંસાવ્રત પાળે છે."

---

૧. [illegible]

૨. [illegible]

इत्थं दीयमानस्य फलं दर्शयन्नाह—

गृहकर्मणापि निचितं कर्म विमार्ष्टि खलु गृहविमुक्तानाम् ।
अतिथीनां प्रतिपूजा रुधिरमलं धावते वारि ॥ ११४ ॥

विमार्ष्टि स्फेटयति । खलु स्फुटं । किं तत् ? कर्म पापरूपं । कथंभूतं ? निचितमपि उपार्जितमपि पुष्टमपि वा । केन ? गृहकर्मणा सावद्यव्यापारेण । कोऽसौ कर्त्री ? प्रतिपूजा दानं । केषां ? अतिथीनां न विद्यते तिथिर्येषां तेषां । किंविशिष्टानां ?

"પોતાને માટે બનાવેલું ભોજન 'હું મુનિમહારાજને આપું છું' એમ ત્યાગ-ભાવનાનો સ્વીકાર કરી તથા શોક અને વિષાદનો ત્યાગ કરી જેનો લોભ શિથિલ (મંદ) થયો છે એવા શ્રાવકને અવશ્ય અહિંસા હોય છે."

"આ અતિથિસંવિભાગ-વૈયાવૃત્ય શિક્ષાવ્રતમાં દ્રવ્યઅહિંસા તો પ્રગટ છે જ, કેમ કે દાન દેવાથી બીજાની ક્ષુધા-તૃષાની પીડા મટે છે તથા દાતા લોભનો ત્યાગ કરે છે. તેથી ભાવઅહિંસા પણ થાય છે અર્થાત્ દાન દેનાર અહિંસા વ્રતનું પાલન કરે છે."[1] ૧૧૩.

આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલા દાનનું ફળ દર્શાવીને કહે છે—

गृहविमुक्तानां गृहरहितानां। अस्यैवार्थस्य समर्थनार्थं दृष्टान्तमाह—रुधिरमलं धावते वारि। अलं शब्दो यथार्थे। अयमर्थो रुधिरं यथा मलिनमपवित्रं च वारि कर्तृ निर्मलं पवित्रं च धावते प्रक्षालयति तथा दानं पापं विमार्ष्टि ॥ ११४ ॥

साम्प्रतं नवप्रकारेषु प्रतिग्रहादिषु क्रियमाणेषु कस्मात् किं फलं सम्पद्यत इत्याह—

उच्चैर्गोत्रं प्रणतेर्भोगो दानादुपासनात्पूजा।
भक्तेः सुन्दररूपं स्तवनात्कीर्तिस्तपोनिधिषु ॥ ११५ ॥

तपोनिधिषु यतिषु। प्रणतेः प्रणामकरणादुच्चैर्गोत्रं भवति। तथा दानादशन-

---

તેવા અતિથિજનોને. કેવા પ્રકારના (અતિથિઓને)? 'गृहविमुक्तानाम्' ગૃહરહિત (ગૃહત્યાગી). આ જ અર્થનું સમર્થન કરવા માટે દૃષ્ટાન્ત કહે છે—'रुधिरमलं धावते वारि' 'अलं' શબ્દ યથાર્થના અર્થમાં છે. અર્થ આ છે—જેમ મલિન-અપવિત્ર રુધિરને નિર્મળ-પવિત્ર પાણી (કર્તા) ધૂએ છે-સારી રીતે સાફ કરે છે (અર્થાત્ જેમ પાણી રુધિરરૂપી મલને સાફ કરે છે), તેમ દાન પાપને ધોઈ નાખે છે-દૂર કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેમ જલ રુધિરને (લોહીને) પૂરતી રીતે સાફ કરે છે, તેમ ગૃહત્યાગી અતિથિજનોને આપેલું આહારાદિનું દાન, પાપમય ગૃહકાર્યોથી સંચિત (ઉપાર્જિત) કરેલાં પાપને પણ નક્કી નાશ કરે છે. ૧૧૪.

હવે પ્રતિગ્રહણ આદિ નવ પ્રકારનાં પુણ્યકાર્યો કરતાં શેનાથી શું શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે—

નવધા ભક્તિનું ફળ

શ્લોક ૧૧૫

અન્વયાર્થ:—[तपोनिधिषु] તપસ્વી મુનિઓને [प्रणतेः] પ્રણામ કરવાથી [उच्चैर्गोत्रं] ઉચ્ચ ગોત્ર, [दानात्] દાન દેવાથી [भोगः] ભોગ, [उपासनात्] (તેમની) ઉપાસનાથી [पूजा] પ્રતિષ્ઠા-માન્યતા, [भक्तेः] (તેમની) ભક્તિથી [सुन्दररूपं] સુંદર રૂપ અને [स्तवनात्] (તેમની) સ્તુતિ કરવાથી [कीर्तिः] કીર્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે.)

ટીકા:—'तपोनिधिषु' તપના નિધાનરૂપ યતિઓ પ્રત્યે 'प्रणतेः' પ્રણામ કરવાથી 'उच्चैः गोत्रं' ઉચ્ચ ગોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે તથા 'दानात्' ભોજનશુદ્ધિરૂપ

शुद्धिलक्षणाद्भोगो भवति। उपासनात् प्रतिग्रहणादिरूपात् सर्वत्र पूजा भवति। भक्तेर्गुणानुरागजनितान्तःश्रद्धाविशेषलक्षणायाः सुन्दररूपं भवति। स्तवनात् श्रुतजलधीत्यादिस्तुतिविधानात् सर्वत्र कीर्तिर्भवति ॥ ११५ ॥

नन्वेवंविधं विशिष्टं फलं स्वल्पं दानं कथं सम्पादयतीत्याशंकाऽपनोदार्थमाह—

દાનથી ભોગની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. 'उपासनात्' પ્રતિગ્રહાદિરૂપ ઉપાસનાથી 'पूजा' સર્વત્ર પૂજા-સન્માન પ્રાપ્ત થાય છે. 'भक्तेः' ગુણાનુરાગથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા-વિશેષરૂપ ભક્તિથી 'सुन्दररूपं' સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (ગુણોના અનુરાગથી અંતરંગમાં જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ભક્તિ કહે છે.) મુનિઓની એવી ભક્તિ કરવાથી સુંદર રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને 'स्तवनात्' સ્તવનથી અર્થાત્ 'આપ શ્રુત-સાગર છો' ઇત્યાદિ સ્તુતિ કરવાથી 'कीर्तिः' સર્વત્ર કીર્તિ (યશ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—વીતરાગ મુનિરાજને નમસ્કાર કરવાથી ઉચ્ચગોત્ર અર્થાત્ ઉચ્ચકુળ, દાન દેવાથી ભોગોપભોગની સામગ્રી, નવધા ભક્તિથી (ઉપાસનાથી) સર્વમાન્ય ઉચ્ચ પદ, ભક્તિ (શ્રદ્ધા)થી સુંદર રૂપ અને સ્તુતિ કરવાથી સર્વત્ર કીર્તિ મળે છે.

ઉત્તમ પાત્રને દાન દેવાથી ઉત્તમ ભોગભૂમિ, મધ્યમ પાત્રને દાન દેવાથી મધ્યમ ભોગભૂમિ અને જઘન્ય પાત્રને દાન દેવાથી જઘન્ય ભોગભૂમિ તથા કુપાત્રને દાન દેવાથી કુભોગભૂમિ મળે છે.

क्षितिगतमिव वटबीजं पात्रगतं दानमल्पमपि काले ।
फलति च्छायाविभवं बहुफलमिष्टं शरीरभृताम् ॥ ११६ ॥

अल्पमपि दानमुचितकाले। पात्रगतं सत्पात्रे दत्तं। शरीरभृतां संसारिणां। इष्टं फलं बह्वनेकप्रकारं सुन्दररूपभोगोपभोगादिलक्षणं फलति। कथंभूतं? छायाविभवं छाया माहात्म्यं विभवः सम्पत् तौ विद्येते यत्र। अस्यैवार्थस्य समर्थनार्थं क्षितीत्यादिदृष्टान्तमाह। क्षितिगतं सुक्षेत्रे निक्षिप्तं यथा अल्पमपि वटबीजं बहुफलं फलति। कथं? छायाविभवं छाया आतपनिरोधिनी तस्या विभवः प्राचुर्यं यथा भवत्येवं फलति ॥११६॥

અલ્પદાનથી મહાફળની પ્રાપ્તિ

શ્લોક ૧૧૬

અન્વયાર્થ:—જેવી રીતે [काले] ઉચિત કાલે-સમયે [क्षितिगतम्] (ફળદ્રુપ) જમીનમાં વાવેલું [वटबीजं इव] વડલાનું બીજ [छायाविभवं] (મોટી) છાયાના વૈભવને અને [बहुफलम्] બહુ ફળોરૂપે [फलति] ફળ આપે છે-ફળે છે (પ્રાપ્ત કરે છે), તેવી રીતે [काले] ઉચિત સમયે [पात्रगतम्] પાત્રને આપેલું [अल्पंमपि] થોડું પણ [दानं] દાન [शरीरभृतां] જીવોને [छायाविभवं] ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને વિભૂતિયુક્ત [इष्टम्] ઇચ્છિત [बहुफलम्] ભોગોપભોગાદિરૂપ અનેક ફળોરૂપે [फलति] ફળે છે.

ટીકા:—'काले' ઉચિત કાળે 'पात्रगतं' સત્પાત્રને આપેલું 'अल्पमपि दानं' થોડું પણ દાન 'शरीरभृताम्' સંસારી જીવોને 'इष्टं' ઇચ્છિત 'बहुफलं' ભોગોપભોગાદિરૂપ અનેક પ્રકારનાં સુંદર ફળરૂપે 'फलति' ફળે છે. કેવાં (ફળરૂપે)? 'छायाविभवं' છાયા એટલે માહાત્મ્ય અને વિભવ એટલે સંપત્—બંને જ્યાં હોય તેવાં (અર્થાત્ મહા ઐશ્વર્ય અને વિભૂતિયુક્ત). આ જ અર્થના સમર્થન માટે 'क्षिति' ઇત્યાદિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે—'क्षितिगतम्' સુક્ષેત્રે વાવેલું 'काले' યોગ્ય સમયે 'अल्पमपि वटबीजमिव' નાનું પણ વડલાનું બીજ જેમ 'बहुफलं फलति' બહુ ફળરૂપે ફળે છે; કેવું (ફળે છે)? 'छायाविभवं' તડકાને રોકનારી છાયા—તેના વિભવરૂપે અર્થાત્ વિશાળતારૂપે (પ્રચુરતારૂપે) ફળે છે તેમ.

ભાવાર્થ:—જેમ ફળદ્રુપ જમીનમાં વાવેલું નાનું વડલાનું બીજ, યોગ્યકાળે [illegible] અનેક ફળોરૂપે ફળે છે, તેમ યોગ્ય પાત્રને દીધેલું અલ્પ દાન પણ

तच्चैवंविधफलसम्पादकं दानं चतुर्भेदं भवतीत्याह—

आहारौषधयोरप्युपकरणावासयोश्च दानेन ।
वैयावृत्यं ब्रुवते चतुरात्मत्वेन चतुरस्राः ॥ ११७ ॥

યોગ્ય સમયે જીવને (દાતારને) વિશાળ ઐશ્વર્ય, સંપત્તિ અને ઇચ્છાનુસાર અનેક ભોગોપભોગાદિ ફળરૂપે ફળે છે.

વિશેષ

રયણસારમાં કહ્યું છે કે—

> सप्पुरिसाणं दाणं कप्पतरूणं फलाण सोहं वा ।
> लोहीणं दाणं जइ विमाण सोहा सवस्स जाणेह ।

સત્પુરુષોને દાન કલ્પતરુઓનાં ફળની શોભા જેવું છે અને લોભી-પાપી પુરુષોને આપેલું દાન મડદાની ઠાઠડીની શોભા જેવું છે—એમ [illegible].

દાનમાં વિશેષતા

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—વિધિદ્રવ્યદાતૃપાત્રવિશેષાત્તદ્વિશેષઃ [illegible]

વિધિવિશેષ, દ્રવ્યવિશેષ, દાતૃવિશેષ અને પાત્રવિશેષથી દાનમાં વિશેષતા હોય છે.

૧. વિધિવિશેષ—નવધાભક્તિના ક્રમને વિધિવિશેષ કહે છે.

૨. દ્રવ્યવિશેષ—તપ, સ્વાધ્યાય, વગેરેની વૃદ્ધિમાં કારણ એવા આહારાદિને દ્રવ્યવિશેષ કહે છે.

૩. દાતૃવિશેષ—જે દાતાર શ્રદ્ધા વગેરે સાત ગુણો સહિત હોય તેને દાતૃવિશેષ કહે છે.

૪. પાત્રવિશેષ—જે સમ્યક્ચારિત્ર વગેરે ગુણો સહિત હોય [illegible] પાત્રવિશેષ કહે છે. ૧૧૬.

આવા પ્રકારનાં ફળને પ્રાપ્ત કરનાર દાનના ચાર ભેદ છે તે કહે છે—

वैयावृत्यं दानं ब्रुवते प्रतिपादयंति। कथं? चतुरात्मत्वेन चतुःप्रकारत्वेन। के ते? चतुरस्राः पण्डिताः। तानेव चतुष्प्रकारान् दर्शयन्नाहारेत्याद्याह—आहारश्च भक्तपानादिः औषधं च व्याधिस्फेटकं द्रव्यं तयोर्द्वयोरपि दानेन। न केवलं तयोरेव अपि तु उपकरणावासयोश्च उपकरणं ज्ञानोपकरणादिः आवासो वसतिकादिः ॥ ११७॥

तच्चतुष्प्रकारं दानं किं केन दत्तमित्याह—

श्रीषेणवृषभसेने कौण्डेशः सूकरश्च दृष्टान्ताः।
वैयावृत्यस्यैते चतुर्विकल्पस्य मन्तव्याः ॥ ११८॥

चतुर्विकल्पस्य चतुर्विधवैयावृत्यस्य दानस्यैते श्रीषेणादयो दृष्टान्ता मन्तव्याः।

[उपकरणावासयोः] જ્ઞાનનાં સાધન શાસ્ત્રાદિ ઉપકરણ તથા આવાસ (વસતિકા, સ્થાન) [चतुरात्मत्वेन दानेन] એ ચાર પ્રકારનાં દાને કરીને [चतुरस्राः] ચાર જ્ઞાનના ધારક ગણધર દેવો [वैयावृत्यम्] વૈયાવૃત્યને ચાર પ્રકારના ભેદ રૂપે [ब्रुवते] કહે છે.

ટીકાઃ—'चतुरस्राः चतुरात्मत्वेन वैयावृत्यं ब्रुवते' પંડિતો દાનને ચાર પ્રકારે કહે છે. તે જ ચાર પ્રકારો દર્શાવીને કહે છે–'आहारेत्यादि' ભોજન, પાનાદિને આહાર કહે છે. વ્યાધિનાશક દ્રવ્યને ઔષધ કહે છે. તે બંનેના દાનથી, કેવળ તે બંનેના દાનથી નહિ પણ 'उपकरणावासयोश्च' જ્ઞાનનાં ઉપકરણ આદિ અને વસતિકાદિ (–એ બંનેના દાનથી પણ) વૈયાવૃત્ય-દાન ચાર પ્રકારે છે.

ભાવાર્થઃ—વૈયાવૃત્ય (દાન) ના ચાર પ્રકાર છે –(૧) આહારદાન, (૨) ઔષધદાન, (૩) ઉપકરણદાન, (૪) આવાસદાન. ૧૧૭.

આ ચાર પ્રકારનું કયું દાન કોણે આપ્યું તે કહે છે—

દાન દેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાંનાં નામ

શ્લોક ૧૧૮

અન્વયાર્થઃ—[श्रीषेणवृषभसेने] શ્રીષેણ રાજા, (એક શેઠની સુપુત્રી) વૃષભસેના, [कौण्डेशः] કૌંડેશ (નામનો કોટવાળ) [च] અને [सूकरः] શૂકર [एते] એ (ક્રમથી) [चतुर्विकल्पस्य] ચાર પ્રકારનાં [वैयावृत्यस्य] વૈયાવૃત્યનાં [दृष्टान्ताः] દૃષ્ટાંતો [मन्तव्याः] માનવા યોગ્ય છે.

ટીકાઃ—'चतुर्विकल्पस्य' ચાર પ્રકારનાં 'वैयावृत्यस्य' વૈયાવૃત્ય-દાનનાં

तत्राहारदाने श्रीषेणो दृष्टान्तः । अस्य कथा—

मलयदेशे रत्नसंचयपुरे राजा श्रीषेणो राज्ञी सिंहनन्दिता द्वितीया अनिन्दिता च । पुत्रौ क्रमेण तयोरिन्द्रोपेन्द्रौ । तत्रैव ब्राह्मणः सात्यकिनामा, ब्राह्मणी जम्बू, पुत्री सत्यभामा । पाटलिपुत्रनगरे ब्राह्मणो रुद्रभट्टो बटुकान् वेदं पाठयति । तदीयचेटिकापुत्रश्च कपिलनामा तीक्ष्णमतित्वात् [1]छद्मना वेदं शृण्वन् तत्पारगो जातो । रुद्रभट्टेन च कुपितेन पाटलिपुत्रान्निर्घाटितः । [2]सोत्तरीयं यज्ञोपवीतं परिधाय ब्राह्मणो भूत्वा रत्नसंचयपुरे गतः । सात्यकिना च तं वेदपारगं सुरूपं च दृष्ट्वा सत्यभामाया योग्योऽयमिति मत्वा सा तस्मै दत्ता । सत्यभामा च रतिसमये विटचेष्टां तस्य दृष्ट्वा कुलजोऽयं न भविष्यतीति सा सम्प्रधार्य चित्ते विषादं वहन्ती तिष्ठति । एतस्मिन् प्रस्तावे रुद्रभट्टस्तीर्थयात्रां

'एते' એ 'श्रीषेण' શ્રીષેણ આદિ 'दृष्टान्ताः' દૃષ્ટાન્તો 'ज्ञातव्याः' જાણવાં. (શ્રીષેણ રાજા આહારદાનનું, વૃષભસેના ઔષધદાનનું, કૌંડેશ ઉપકરણદાનનું અને સૂવર આવાસદાનનું દૃષ્ટાન્ત છે.)

આહારદાનમાં શ્રીષેણ દૃષ્ટાંત રૂપ છે.

શ્રીષેણ રાજાની કથા–૧

મલયદેશમાં રત્નસંચય નગરમાં શ્રીષેણ રાજા હતો. તેને એક સિંહનંદિતા અને બીજી અનિન્દિતા નામની રાણીઓ હતી. તે બંનેને અનુક્રમે ઇંદ્ર અને ઉપેંદ્ર નામના બે પુત્રો હતા. ત્યાં જ એક સાત્યકી નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ જંબુ અને પુત્રીનું નામ સત્યભામા હતું.

नरपतेः शिरसि पुत्रीस्नानजलं क्षिप्यते? धनपतिनोक्तं यदि पृच्छति राजा जलस्वभावं तदा सत्यं कथ्यते न दोषः। एवं भणिते रूपवत्या तेन जलेन नीरोगीकृत उग्रसेनः। ततो नीरोगेण राज्ञा पृष्टा रूपवती जलस्य माहात्म्यम्। तया च सत्यमेव कथितं। ततो राज्ञा व्याहूतः श्रेष्ठी, स च भीतः राज्ञः समीपमायातः। राजा च गौरवं कृत्वा वृषभसेनां परिणेतुं स याचितः। ततः श्रेष्ठिना भणितं देव! यद्यष्टाह्निकां पूजां जिनप्रतिमानां करोषि तथा पंजरस्थान् पक्षिगणान् मुञ्चसि तथा गुप्तिषु सर्वमनुष्यांश्च मुञ्चसि तदा ददामि। उग्रसेनेन च तत् सर्वं कृत्वा परिणीता वृषभसेना पट्टरानी च कृता। अतिवल्लभया तयैव च सह विमुच्यान्यकार्यं क्रीडां करोति। एतस्मिन् प्रस्तावे यो वाराणस्याः पृथिवीचन्द्रो नाम राजा धृत आस्ते सोऽतिप्रचण्डत्वात्तद्विवाहकालेऽपि न मुक्तः। ततस्तस्य या राज्ञी नारायणदत्ता तया मंत्रिभिः सह

ધનશ્રીએ મંત્રીને (શેઠને) કહ્યું, "અરે શેઠ! રાજાના મસ્તક ઉપર પુત્રીનું સ્નાન-જળ કેવી રીતે નખાય?"

ધનપતિએ કહ્યું, "જો રાજા જળના સ્વભાવ સંબંધી પૂછે તો સત્ય કહેવું, તેમાં દોષ નથી."

એમ કહેવામાં આવતાં રૂપવતીએ તે જળથી ઉગ્રસેન રાજાને નીરોગી કર્યો. પછી નીરોગી થયેલા રાજાએ રૂપવતીને જળના મહિમા વિષે પૂછ્યું અને તેણે સાચું જ કહ્યું.

પછી રાજાએ શેઠને બોલાવ્યો અને તે (શેઠ) ડરતાં ડરતાં રાજાની સમીપ આવ્યો. રાજાએ તેનું બહુમાન કરી, વૃષભસેનાને પરણવાની (તેની પાસે) માગણી કરી. પછી શેઠે કહ્યું, "દેવ! જો તમે જિનપ્રતિમાઓની અષ્ટાહ્નિકા પૂજા કરો, પાંજરામાં પૂરેલાં સમસ્ત પક્ષીઓને છોડી મૂકો અને જેલમાં રાખેલા સર્વ મનુષ્યોને મુક્ત કરો તો હું તેને (વૃષભસેનાને) આપું."

રાજા ઉગ્રસેને તે બધું કર્યું અને વૃષભસેનાને પરણ્યો તથા તેને પટરાણી બનાવી. રાજા અન્ય બધાં કાર્યો છોડીને તે પ્રિય રાણી સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યો.

તે દરમિયાન જે વારાણસીનો પૃથિવીચંદ્ર નામનો રાજા પકડાયો હતો, તે અતિ પ્રચંડ (ક્રૂર) હોવાથી વિવાહના સમયે પણ તેને છોડવામાં આવ્યો ન હતો. પછી તેની રાણી જે નારાયણદત્તા હતી તેણે મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કરીને પૃથિવીચંદ્રને છોડાવવા

मंत्रयित्वा पृथिवीचन्द्रमोचनार्थं वाराणस्यां सर्वत्रावारितसत्काराः वृषभसेनाराज्ञीनाम्ना कारितास्तेषु भोजनं कृत्वा कावेरीपत्तनं ये गतास्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यस्तं वृत्तान्तमाकर्ण्य रुष्टया रूपवत्या भणिता वृषभसेने ! त्वं मामपृच्छन्ती वाराणस्यां कथं सत्कारान् कारयसि ? तया भणितमहं न कारयामि किन्तु मम नाम्ना केनचित्कारणेन केनापि कारिताः। तेषां शुद्धिं कुरु त्वमिति चरपुरुषैः कृत्वा यथार्थं ज्ञात्वा तया वृषभसेनायाः सर्वं कथितम्। तया च राजानं विज्ञाप्य मोचितः पृथ्वीचन्द्रः। तेन च चित्रफलके वृषभसेनोग्रसेनयो रूपे कारिते। तयोरधो निजरूपं सप्रणामं कारितम्। स फलकस्तयोर्दर्शितः भणिता च वृषभसेना राज्ञी—देवि ! त्वं मम मातासि त्वत्प्रसादादिदं जन्म सफलं मे जातं। तत उग्रसेनः सन्मानं दत्वा भणितवान्—त्वया मेघपिंगलस्योपरि गंतव्यमित्युक्त्वा स च ताभ्यां वाराणस्यां प्रेषितः। मेघपिंगलोऽप्येतदा-

---

માટે વારાણસીમાં વૃષભસેના રાણીના નામે એવું ભોજનગૃહ ખોલાવ્યું છે કે તેમાં કોઈને માટે પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ ન હતો. તેમાં ભોજન કરીને કેટલાક કાવેરી નગરે ગયા હતા તે બ્રાહ્મણો આદિ પાસેથી તે વૃત્તાંત સાંભળીને રૂપવતી રાણીએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું, "હે વૃષભસેના! મને પૂછ્યા વગર તેં વારાણસીમાં ભોજનગૃહ કેમ કરાવ્યું છે?"

તેણે કહ્યું, "મેં ભોજનગૃહ કરાવ્યું નથી. પરંતુ મારા નામે કોઈએ કોઈ કારણથી તે કરાવેલ છે, તમે તેનો પત્તો મેળવો."

છૂપા પુરુષો દ્વારા યથાર્થ જાણીને તેણે (રૂપવતીએ) વૃષભસેનાને સર્વ કહ્યું અને તેણે રાજાને વિજ્ઞાપના (વિનતી) કરી પૃથ્વીચંદ્રને છોડાવ્યો.

कर्ण्य ममायं पृथ्वीचन्द्रो मर्मभेदीति पर्यालोच्यागत्य चोग्रसेनस्यातिप्रसादितः सामन्तो जातः। उग्रसेनेन चास्थानस्थितस्य यन्मे प्राभृतमागच्छति तस्यार्धं मेघपिंगलस्य दास्यामि अर्धं च वृषभसेनाया इति व्यवस्था कृता। एवमेकदा रत्नकंबलद्वयमागतमेकैकं सनामाङ्कं कृत्वा तयोर्दत्तं। एकदा मेघपिंगलस्य राज्ञी विजयाख्या मेघपिंगलकम्बलं प्रावृत्य प्रयोजनेन रूपवतीपार्श्वे गता। तत्र कम्बलपरिवर्तो जातः। एकदा वृषभसेनाकम्बलं प्रावृत्य मेघपिंगलः सेवायामुग्रसेनसभायामागतः राजा च तमालोक्यातिकोपाद्रक्ताक्षो बभूव। मेघपिंगलश्च तं तथाभूतमालोक्य ममोपरि कुपितोऽयं राजेति ज्ञात्वा दूरं नष्टः। वृषभसेना च रुष्टेनोग्रसेनेन मारणार्थं समुद्रजले निक्षिप्ता। तया च प्रतिज्ञा गृहीता यदि एतस्मादुपसर्गादुद्धरिष्यामि तदा तपः करिष्यामीति। ततो व्रतमाहात्म्याज्जलदेवतया तस्याः सिंहासनादिप्रातिहार्यं कृतम्। तच्छ्रुत्वा पश्चात्तापं कृत्वा राजा तमानेतुं गतः। आगच्छता वनमध्ये गुणधरनामाऽवधिज्ञानी मुनिर्दृष्टः। स च वृषभसेनया प्रणम्य निजपूर्वभवचेष्टितं पृष्टः। कथितं

"આ પૃથિવીચંદ્ર મારો મર્મભેદી છે." એવો વિચાર કરીને આવ્યો અને રાજા ઉગ્રસેનની બહુ મહેરબાનીથી તેનો સામન્ત થયો.

"આ સ્થાને બેઠેલા એવા મારી પાસે જે પ્રાભૃત (ભેટ) આવશે તેનો અર્ધો ભાગ મેઘપિંગળને અને અર્ધો ભાગ હું વૃષભસેનાને આપીશ." એવી ઉગ્રસેને વ્યવસ્થા કરી.

એક દિવસ બે રત્નકંબલ આવી. નામાંકિત કરીને એક એક કંબલ તે બંનેને આપી. એક દિવસ મેઘપિંગળની વિજયા નામની રાણી મેઘપિંગળની કંબલ ઓઢીને પ્રયોજનવશાત્ રૂપવતી પાસે ગઈ, ત્યાં કંબલની અદલાબદલી થઈ ગઈ. એક દિવસ વૃષભસેનાની કંબલ ઓઢીને મેઘપિંગળ, રાજા ઉગ્રસેનની સભામાં તેની સેવામાં આવ્યો. તેને જોઈને અતિકોપથી રાજાની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. મેઘપિંગળ તેને તેવો જોઈને, "આ રાજા મારા ઉપર ગુસ્સે થયો છે"—એમ જાણીને દૂર ભાગ્યો. ગુસ્સે થયેલા ઉગ્રસેને વૃષભસેનાને મારવા માટે સમુદ્રના પાણીમાં ફેંકી. તેણે (વૃષભસેનાએ) પ્રતિજ્ઞા કરી કે, "જો હું આ ઉપસર્ગમાંથી બચીશ તો તપ કરીશ."

ત્યારે વ્રતના માહાત્મ્યથી, જળદેવતાએ તેનું સિંહાસનાદિ પ્રાતિહાર્ય કર્યું. તે સાંભળીને રાજાને પશ્ચાત્તાપ થયો અને તે તેને લેવાને ગયો. પાછા આવતાં રાજાએ વનની મધ્યમાં ગુણધર નામના અવધિજ્ઞાની મુનિ દીઠા; તેમને પ્રણામ કરી વૃષભસેનાએ પોતાના પૂર્વભવની ચેષ્ટા પૂછી.

च भगवता। यथा—पूर्वभवे त्वमत्रैव ब्राह्मणपुत्री नागश्री नामा जातासि। राजकीयदेवकुले सम्मार्जनं करोषि तत्र देवकुले चैकदाऽपराह्णे प्राकाराभ्यन्तरे निर्वातगर्तायां मुनिःदत्तनामा मुनिः पर्यङ्ककायोत्सर्गेण स्थितः। त्वया च रुष्टया भणितः कटकाद्राजा समायातोऽत्रागमिष्यतीत्युत्तिष्ठोत्तिष्ठ सम्मार्जनं करोमि लग्नेति ब्रुवाणायास्तत्र मुनिः कायोत्सर्गं विधाय मौनेन स्थितः। ततस्त्वया कचवारेण पूरयित्वोपरि सम्मार्जनं कृतम्। प्रभाते तत्रागतेन राज्ञा तत्प्रदेशे क्रीडता उच्छ्वसितनिःश्वसितप्रदेशं दृष्ट्वा उत्खन्य निःसारितश्च स मुनिः। ततस्त्वयात्मनिन्दां कृत्वा धर्मे रुचिः कृता। परमादरेण च तस्य मुनेस्त्वया तत्पीडोपशमनार्थं चिकित्सौषधदानं वैयावृत्त्यं च कृतम्। ततो निदानेन मृत्वेह धनपतिधनश्रियोः पुत्री वृषभसेना नाम जातासि। औषधदानफलात् सर्वौषधर्द्धिफलं जातम्। कचवारपूरणात् कलङ्किता च। इति श्रुत्वासौ राजानं मोचयित्वा वृषभसेना तत्समीपे आर्यिका जाता। औषधदानस्य फलम्।

श्रुतदाने कौण्डेशो दृष्टान्तः। अस्य कथा—

[1]कुरुमणिग्रामे गोपालो गोविन्दनामा। तेन च कोटरादुद्धृत्य चिरन्तन-पुस्तकं प्रपूज्य भक्त्या पद्मनन्दिमुनये दत्तम्। तेन पुस्तकेन तत्राटव्यां पूर्वभट्टारकाः केचित् किल पूजां कृत्वा कारयित्वा च व्याख्यानं कृतवन्तः कोटरे धृत्वा च गतवन्तश्च। गोविन्देन च बाल्यात्प्रभृति तं दृष्ट्वा नित्यमेव पूजा करता वृक्षकोटरे[2]-स्यापि। एष स गोविन्दो निदानेन मृत्वा तत्रैव ग्रामकूटस्य पुत्रोऽभूत्। तमेव पद्मनन्दिमुनिमालोक्य जातिस्मरो जातः। तपो गृहीत्वा कौण्डेशनामा महामुनिः श्रुत-धरोऽभूत्। इति श्रुतदानस्य फलम्।

वसतिदाने सूकरो दृष्टान्तः। अस्य कथा—

मालवदेशे घटग्रामे कुम्भकारो देविलनामा[3] नापितश्च धमिल्लनामा। ताभ्यां

શ્રુતના ઉપકરણના દાનમાં કૌંડેશ દૃષ્ટાન્ત છે.

કૌંડેશની કથા-૩

કુરુમણિ ગામમાં ગોવિન્દ નામનો ગોવાળિઓ હતો. તેણે પુરાતન પુસ્તકનો કોટરમાંથી (બખોલમાંથી) ઉદ્ધાર કરીને તથા ભક્તિથી તેનું પૂજન કરીને પદ્મનંદિ મુનિને તે આપ્યું. તે પુસ્તક દ્વારા તે જંગલમાં કોઈ પૂર્વ ભટ્ટારકોએ તેની પૂજા કરી તથા કરાવીને, વ્યાખ્યાન કર્યું હતું અને તેને તે કોટરમાં (બખોલમાં) મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા. ગોવિન્દ બાળપણથી તે શાસ્ત્ર જોઈને નિત્ય તેની પૂજા કરતો. ફરીથી તેનાં દર્શન થાય તે માટે તેણે તેને વૃક્ષના કોટરમાં સ્થાપિત કર્યું. તે ગોવિન્દ નિદાનથી મરીને તે ગામમાં જ ગ્રામકૂટનો પુત્ર થયો. તે જ પદ્મનંદિ મુનિને જોઈને તેને જાતિ-સ્મરણ થયું. તપ ધારણ કરીને તે કૌંડેશ નામનો શ્રુતધર મહામુનિ થયો.

એ પ્રમાણે શ્રુતદાનનું-શ્રુતના ઉપકરણના દાનનું ફળ છે. ૩.

વસતિના દાનમાં સૂકર દૃષ્ટાન્ત છે.

સૂકરની કથા-૪

માળવ દેશમાં ઘટ ગામમાં દેવિલ નામનો કુંભાર અને ધમિલ્લ નામનો હજામ

---

१. कुरुमरि इति ग, घ० कुमार म।

२. ... इति ख० । पूजां कृत्वा वृक्षकोटरे स्थापितं इति ख०। ३. देवलनामा।

पथिकजनानां वसतिनिमित्तं देवकुलं कारितम्। एकदा देविलेन मुनये तत्र प्रथमं वसतिर्दत्ता धमिल्लेन च पश्चात् परिव्राजकस्तत्रानीय धृतः। ताभ्यां च धमिल्लपरिव्राजकाभ्यां निःसारितः स मुनिर्वृक्षमूले रात्रौ दंशमशकशीतादिकं सहमानः स्थितः। प्रभाते देविलधमिल्लौ तत्कारणेन परस्परं युद्धं कृत्वा मृत्वा विन्ध्ये क्रमेण सूकरव्याघ्रौ प्रौढौ जातौ। यत्र च गुहायां स सूकरस्तिष्ठति तत्रैव च गुहायामेकदा समाधिगुप्तत्रिगुप्तमुनि आगत्य स्थितौ। तौ च दृष्ट्वा जातिस्मरो भूत्वा देविलचरसूकरो धर्ममाकर्ण्य व्रतं गृहीतवान्। तत्प्रस्तावे मनुष्यगन्धमाघ्राय मुनिभक्षणार्थं स व्याघ्रोऽपि तत्रायातः। सूकरश्च तयो रक्षानिमित्तं गुहाद्वारे स्थितः। तत्रापि तौ परस्परं युध्वा मृतौ। सूकरो मुनिरक्षणाभिप्रायेण शुभाभिसन्धित्वात् मृत्वा सौधर्मे महर्द्धिको देवो जातः। व्याघ्रस्तु मुनिभक्षणाभिप्रायेणातिरौद्राभिसन्धित्वान्मृत्वा नरकं गतः। वसतिदानस्य फलम् ॥ ११८ ॥

દેવો. ને બંનેએ મુસાફરોને રહેવા માટે દેવકુલ કરાવ્યું.

यथा वैयावृत्यं विदधता चतुर्विधं दानं दातव्यं तथा पूजाविधानमपि कर्तव्यमित्याह—

देवाधिदेवचरणे परिचरणं सर्वदुःखनिर्हरणम् ।
कामदुहि कामदाहिनि परिचिनुयादादृतो नित्यम् ॥ ११९ ॥

आदृतः आदरयुक्तः नित्यं परिचिनुयात् पुष्टं कुर्यात् । किं ? परिचरणं पूजां । किंविशिष्टं ? सर्वदुःखनिर्हरणं निःशेषदुःखविनाशकं । क्व ? देवाधिदेवचरणे देवानामिन्द्रादीनामधिको वन्द्यो देवो देवाधिदेवस्तस्य चरणः पादः तस्मिन् । कथंभूते ? कामदुहि वाञ्छितप्रदे । तथा कामदाहिनि कामविध्वंसके ॥ ११९ ॥

ખાસ કરીને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ૧૧૮.

જેમ વૈયાવૃત્ય કરનારે ચાર પ્રકારનું દાન કરવું જોઈએ, તેમ પૂજાવિધાન પણ કરવું જોઈએ-એમ કહે છે—

અર્હંતપૂજાનું વિધાન

શ્લોક ૧૧૯

અન્વયાર્થ:—[कामदुहि] ઇચ્છિત ફળ દેનાર [कामदाहिनि] અને વિષયવાસનાની ઇચ્છાનો નાશ કરનાર [देवाधिदेवचरणे] દેવોના દેવ-અરહંતદેવનાં ચરણમાં [सर्वदुःखनिर्हरणम्] સર્વ દુઃખોને નાશ કરનારી [परिचरणम्] પૂજા [आदृत] આદરયુક્ત-ભક્તિયુક્ત થઈને [नित्यम्] હંમેશા-પ્રતિદિન [परिचिनुयात्] કરવી જોઈએ.

ટીકા:—'आदृत' આદરયુક્ત થઈને, 'नित्यं परिचिनुयात्' નિત્ય પુષ્ટ કરવી જોઈએ. શું? 'परिचरणं' પૂજા. કેવા પ્રકારની (પૂજા)? 'सर्वदुःखनिर्हरणम्' સર્વ દુઃખોનો વિનાશ કરનાર. ક્યાં (પૂજા)? 'देवाधिदेवचरणे' દેવોના ઇન્દ્રોને અધિક વંદ્ય દેવ-તે દેવાધિદેવ, તેમનાં ચરણ-પાદ, તેમાં; કેવાં (ચરણમાં)? 'कामदुहि' વાંછિત (ફળ) દેનાર તથા 'कामदाहिनि' વિષયવાસનાનો વિધ્વંસ (નાશ) કરનાર (ચરણમાં).

ભાવાર્થ:—ભગવાનની પૂજા સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનારી છે, માટે ભક્તિભાવ યુક્ત થઈને શ્રાવકે, અર્હંત દેવના વાંછિત ફળ આપનાર તથા વિષયવાસનાને દૂર કરનાર ચરણમાં નિત્ય પૂજા કરવી જોઈએ. ૧૧૯.

पूजामाहात्म्यं किं क्वापि केन प्रकटितमित्याशंक्याह—

अर्हच्चरणसपर्यामहानुभावं महात्मनामवदत् ।
भेकः प्रमोदमत्तः कुसुमेनैकेन राजगृहे ॥१२०॥

भेको मण्डूकः। प्रमोदमत्तो विशिष्टधर्मानुरागेण हृष्टः। अवदत् कथितवान्। किमित्याह—अर्हदित्यादि। अर्हतश्चरणौ अर्हच्चरणौ तयोः सपर्या पूजा तस्याः महानुभावं विशिष्टं माहात्म्यं। केषामवदत्? महात्मनां भव्यजीवानां। केन कृत्वा? कुसुमेनैकेन। क्व? राजगृहे।

अस्य कथा

मगधदेशे राजगृहनगरे राजा श्रेणिकः, श्रेष्ठी नागदत्तः, श्रेष्ठिनी भवदत्ता। स

શા કારણે, ક્યાં અને કોણે પૂજાનું માહાત્મ્ય [illegible]—
દર્શીને કહે છે—

नागदत्तः श्रेष्ठी सर्वदा मायायुक्तत्वान्मृत्वा निजप्राङ्गणवाप्यां भेको जातः। तत्र चागतामेकदा भवदत्ताश्रेष्ठिनीमालोक्य जातिस्मरो भूत्वा तस्याः समीपे आगत्य उपर्युत्प्लुत्य चटितः। तया च पुनः पुनर्निर्घाटितो रटति, पुनरागत्य चटति च। ततस्तया कोऽप्ययं मदीयो इष्टो भविष्यतीति सम्प्रधार्यावधिज्ञानी सुव्रतमुनिः पृष्टः। तेन च तद्वृत्तान्ते कथिते गृहे नीत्वा परमगौरवेणासौ धृतः। श्रेणिकमहाराजश्चैकदा वर्धमानस्वामिनं वैभारपर्वते समागतमाकर्ण्य आनन्दभेरीं दापयित्वा महता विभवेन तं वन्दितुं गतः। श्रेष्ठिन्यादौ च गृहजने वन्दनाभक्त्यर्थं गते स भेकः प्रांगणवापीकमलं पूजानिमित्तं गृहीत्वा गच्छन् हस्तिनः पादेन चूर्णयित्वा मृतः। पूजानुरागवशेनोपार्जितपुण्यप्रभावात् सौधर्मे महर्द्धिकदेवो जातः। अवधिज्ञानेन पूर्वभववृत्तान्तं ज्ञात्वा निजमुकुटाग्रे भेकचिह्नं कृत्वा समागत्य वर्धमानस्वामिनं वन्दमानः श्रेणिकेन दृष्टः। ततस्तेन गौतमस्वामी भेकचिह्नेऽस्य किं कारणमिति पृष्टः तेन च

હતાં. તે નાગદત્ત શેઠ સર્વદા માયાચારી હોવાથી મરીને પોતાના આંગણાની વાવમાં દેડકો થયો. ત્યાં એક દિવસ ભવદત્તા શેઠાણીને આવેલી જોઈને તેને જાતિસ્મરણ થયું અને તેની સમીપે આવીને-કૂદીને તેના ઉપર પડ્યો. તે (શેઠાણી) તેને વારંવાર પાછો હટાવતી અને તે ટર્ર-ટર્ર શબ્દ કરતો ફરીથી આવીને તેને ચાટતો હતો. પછી આ કોઈ મારો પ્રિય હશે એમ ધારીને તેણે અવધિજ્ઞાની સુવ્રતમુનિને પૂછ્યું.

જ્યારે તેમણે તેનું વૃત્તાન્ત કહ્યું ત્યારે તેને ઘેર લઈ જઈને પરમ ગૌરવથી (માનથી) રાખવામાં આવ્યો.

એક દિવસ શ્રેણિક મહારાજ, વર્ધમાનસ્વામીને વૈભાર પર્વત પર આવેલા સાંભળીને આનંદભેરી વગડાવી મહાવૈભવથી (ઠાઠમાઠથી) તેમને વંદના કરવા ગયા. શેઠાણી આદિ ઘરનાં માણસો જ્યારે વંદના-ભક્તિ માટે ગયાં ત્યારે તે દેડકો આંગણાની વાવમાંનું કમળ પૂજાનિમિત્તે ગ્રહણ કરીને (વંદના માટે) જતાં, હાથીના પગ તળે ચગદાઈને મરી ગયો. પૂજાના અનુરાગના કારણે ઉપાર્જિત પુણ્યના પ્રભાવથી તે સૌધર્મ સ્વર્ગમાં મહાઋદ્ધિધારી દેવ થયો.

અવધિજ્ઞાનથી પૂર્વભવનું વૃત્તાન્ત જાણીને પોતાના મુગટના અગ્રભાગમાં દેડકાનું ચિહ્ન કરીને આવ્યો અને શ્રેણિકે તેને વર્ધમાનસ્વામીને વંદના કરતો જોયો. પછી તેણે (શ્રેણિકે), તેને દેડકાનું ચિહ્ન કેમ છે તેનું કારણ ગૌતમસ્વામીને પૂછ્યું અને તેમણે

पूर्ववृत्तान्तः कथितः। तच्छ्रुत्वा सर्वे जनाः पूजातिशयविधाने उद्यताः संजाता इति ॥ १२० ॥

इदानीमुक्तप्रकारस्य वैयावृत्यस्यातीचारानाह—

> हरितपिधाननिधाने ह्यनादरास्मरणमत्सरत्वानि ।
> वैयावृत्यस्यैते व्यतिक्रमाः पञ्च कथ्यन्ते ॥ १२१ ॥

पञ्चैते आर्यापूर्वार्धकथिता। वैयावृत्त्यस्य व्यतिक्रमाः कथ्यन्ते। तथाहि। हरितपिधाननिधाने हरितेन पद्मपत्रादिना पिधानं झम्पनमाहारस्य। तथा हरिते तस्मिन् निधानं स्थापनं। तस्य अनादरः प्रयच्छतोऽप्यादराभावः। अस्मरणमाहारादि-दानमेतस्यां वेलायामेवंविधपात्राय दातव्यमिति [illegible]

તેનો પૂર્વવૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને બધા [illegible] વિધાનમાં ઉદ્યમશીલ (તત્પર) થયા. ૧૨૦.

હવે ઉક્ત પ્રકારના વૈયાવૃત્યના અતિચાર કહે છે—

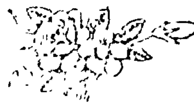
स्मृतेरभावः। मत्सरत्वमन्यदातृदानगुणासहिष्णुत्वमिति[1] ॥ १२१ ॥

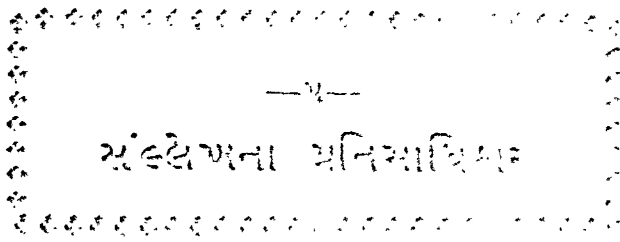
इति प्रभाचन्द्रविरचितायां समन्तभद्रस्वामिविरचितोपासकाध्ययनटीकायां चतुर्थः परिच्छेदः।

અને મત્સરત્વ અર્થાત્ અન્ય દાતારના દાન-ગુણોને સહન નહિ કરવા—એ પાંચ વૈયાવૃત્યના અતિચારો છે.

ભાવાર્થ:—૧. આપવાની વસ્તુને કમળપત્રાદિ હરિત (સચિત્ત) વસ્તુથી ઢાંકવી, ૨. આપવાની વસ્તુને સચિત્ત વસ્તુમાં મૂકવી, ૩. દાન દેવામાં અનાદર કરવો, ૪. દાન દેવાની વિધિ, સમય અને પાત્રાદિનું ભૂલી જવું અને ૫. બીજાના દાનગુણની ઈર્ષાબુદ્ધિ કરવી—એ પાંચ વૈયાવૃત્યના (અતિથિસંવિભાગના) અતિચાર છે.[2]

એ પ્રમાણે શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામી વિરચિત ઉપાસકાધ્યયનની
શ્રી પ્રભાચંદ્રવિરચિત સંસ્કૃત ટીકામાં ચોથો પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. ૪.

अथ सागारेणाणुव्रतादिवत् संल्लेखनाप्यनुष्ठातव्या । [illegible]
शानुष्ठातव्येत्याह—

उपसर्गे दुर्भिक्षे जरसि [illegible]
धर्माय तनुविमोचनमाहुः [illegible]

आर्या गणधरदेवादयः । संल्लेखनामाहुः । [illegible]
कस्मिन् सति ? उपसर्गे तिर्यङ्मनुष्यदेवा[illegible]

હવે શ્રાવકોના અણુવ્રતાદિની [illegible]
છે ? અને ક્યારે કરવી [illegible] તે કહે છે—

एतच्च विशेपणं दुर्भिक्षजरारुजानां प्रत्येकं सम्बन्धनीयं। किमर्थं तद्विमोचनं ? धर्माय रत्नत्रयाराधनार्थं न पुनः परस्य ब्रह्महत्याद्यर्थं ॥ १२२ ॥

(જેનો ઉપાય થઈ શકે નહિ તેવો). આ વિશેષણનો 'દુર્ભિક્ષ, જરા અને રુજા'—એ પ્રત્યેક સાથે સંબંધ જોડવો. (અર્થાત્ ઉપાયરહિત દુર્ભિક્ષના સમયે, ઉપાયરહિત ઘડપણમાં અને ઉપાયરહિત રોગના સમયે). શા માટે તેનો ત્યાગ કરવો? 'ધર્માય' ધર્મ માટે અર્થાત્ રત્નત્રયની આરાધના માટે, પણ નહિ કે બીજાના આત્મઘાતાદિ માટે (સંલ્લેખના કહી છે.)

ભાવાર્થ:—બેઇલાજ (નિરુપાય) ઉપસર્ગ આવી પડતાં, દુષ્કાળ પડતાં, ઘડપણ આવતાં અને અસાધ્ય રોગ થતાં, રત્નત્રયસ્વરૂપ ધર્મની આરાધના માટે કષાયને કૃષ કરીને શરીરનો ત્યાગ કરવો તેને સંલ્લેખના કહે છે.

વિશેષ

સંલ્લેખનાને સમાધિમરણ યા સંન્યાસમરણ પણ કહે છે. સમ્યક્પ્રકારે કષાય અને કાયને કૃષ કરવી તેને સંલ્લેખના કહે છે.

કષાયોને કૃષ કરવા-મંદ કરવા તે નિશ્ચય સંલ્લેખના છે અને કષાય મંદ થતાં આહાર-જળ આદિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ થવો અને તેના કારણે શરીરનું કૃષ થવું તે વ્યવહાર સંલ્લેખના છે.

ચિત્તને શાંત અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની મંદતા યુક્ત કરવું તેને સમાધિ કહે છે અને પર પદાર્થો પ્રત્યેના મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો તેને સંન્યાસ કહે છે.

તેથી કાય-કષાયને કૃષ કરી, સ્વરૂપનું ધ્યાન કરી, શાંત ચિત્તથી શરીરનો ત્યાગ કરવો તે સમાધિમરણ છે. તેના બે ભેદ છે—

૧. અવિચાર સમાધિમરણ અને ૨. સવિચાર સમાધિમરણ.

૧. અવિચાર સમાધિમરણ

અચાનક દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અથવા અચેતનકૃત ઉપસર્ગ આવી પડે, ઘરમાં [illegible] માંથી બચવાનો ઉપાય રહે નહિ, દરિયામાં વહાણ ડૂબવાની તૈયારીમાં [illegible] કરે અને તેના ઉપાય માટે કોઈ સમય રહે નહિ, પ્રાણઘાતક [illegible] અચાનક [illegible] ઉપસ્થિત થતાં પોતાના શરીરને સ્વયમેવ વિનાશ[illegible] સંન્યાસ ધારણ કરવો તે અવિચાર સમાધિમરણ છે.

अधिकरणं समाश्रयो यत्तपस्तत्फलं । यत एवं, तस्माद्यावद्विभवं यथाशक्ति । समाधिमरणे प्रयतितव्यं प्रकृष्टो यत्नः कर्तव्यः ॥ १२३ ॥

तत्र यत्नं कुर्वाण एवं कृत्वेदं कुर्यादित्याह—

स्नेहं वैरं सङ्गं परिग्रहं चापहाय शुद्धमनाः ।
स्वजनं परिजनमपि च क्षान्त्वा क्षमयेत्प्रियैर्वचनैः ॥ १२४ ॥
आलोच्य सर्वमेनः कृतकारितमनुमतं च निर्व्याजम् ।
आरोपयेन्महाव्रतमामरणस्थायि निश्शेषम् ॥ १२५ ॥ युगलं ।

તે 'तपःफलम्' તપનું ફળ અર્થાત્ સફળતપ છે, 'तस्मात्' તેથી 'यावद्विभवम्' યથાશક્તિ 'समाधिमरणे' સમાધિમરણનો 'प्रयतितव्यम्' પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ:—તપશ્ચરણ કરવાનું ફળ અન્તિમ ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, અર્થાત્ મૃત્યુ સમયે સમાધિમરણ કરવાથી જ તપશ્ચરણ ફળીભૂત થાય છે. જો સમાધિમરણ ન થયું તો જીવનભર જે જપ-તપ કર્યું તે બધું વૃથા છે, માટે સમાધિમરણ (સંલ્લેખના)ના વિષયમાં પોતાની પૂર્ણ શક્તિથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

"મેં જે જીવનપર્યંત પુણ્યરૂપ કાર્ય કર્યું છે તેમાં ધર્મનું પાલન કર્યું છે, તે ધર્મને મારી સાથે લઈ જવા માટે આ એક સંલ્લેખના જ સમર્થ છે—એવો વિચાર કરી શ્રાવકે અવશ્ય સમાધિમરણ કરવું જોઈએ."

"હું મરણના સમયે અવશ્ય શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સમાધિમરણ કરીશ—એ રીતે ભાવનારૂપ પરિણતિ કરીને મરણકાળ આવે તે પહેલાં જ આ સંલ્લેખનાવ્રત પાળવું જોઈએ અર્થાત્ અંગીકાર કરવું જોઈએ."[1] ૧૨૩.

સમાધિમરણના વિષયમાં યત્ન કરનારે આવું કરીને આ કરવું જોઈએ—એમ કહે છે—

સંલ્લેખનાની વિધિ

શ્લોક ૧૨૪-૧૨૫

અન્વયાર્થ:—સંલ્લેખનાધારી [स्नेहं] રાગ, [वैरम्] દ્વેષ, [सङ्गं] મોહ

---

૧ જુઓ, પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય ગુજરાતી આવૃત્તિ શ્લોક ૧૭૫-૧૭૬.

स्वयं क्षान्त्वा। प्रियैर्वचनैः स्वजनं परिजनमपि क्षमयेत्। किं कृत्वा? अपहाय त्यक्त्वा। कं? स्नेहमुपकारके वस्तुनि प्रीत्यनुबन्धं। वैरमनुपकारके द्वेषानुबन्धं। संगं पुत्रस्त्र्यादिकं। ममेदमहमस्येत्यादिसम्बंधं परिग्रहं बाह्याभ्यन्तरं। एतत्सर्वमपहाय शुद्धमना निर्मलचित्तः सन् क्षमयेत्। तथा आरोपयेत् स्थापयेदात्मनि। किं तत्? महाव्रतम्। कथंभूतं? आमरणस्थायि मरणपर्यन्तं निःशेषं च पंचप्रकारमपि। किं कृत्वा? आलोच्य। किं तत्? एनो दोषं। किं तत्? सर्वं कृतकारितमनुमतं च। स्वयं हि कृतं हिंसादि-दोषं, कारितं हेतुभावेन, अनुमतमन्येन क्रियमाणं मनसा श्लाघितं। एतत्सर्वमेनो

[च] અને [परिग्रहम्] પરિગ્રહને [अपहाय] છોડીને [शुद्धमनाः] [illegible] થઈને [प्रियैः वचनैः] પ્રિય વચનોથી [स्वजनम्] [illegible] અને [परिजनमपि] નોકર-ચાકરોની પણ [क्षान्त्वा] [illegible] ક્ષમા કરે.

निर्व्याजं दशालोचनादोषवर्जितं यथा भवत्येवमालोचयेत्। दश हि आलोचनादोषा भवन्ति। तदुक्तं—

आकंपिय अणुमाणिय जं दिट्ठं बादरं च सुहमं च।
छन्नं सद्दाउलयं बहुजणमव्वत्त तस्सेवी ॥ १ ॥ इति।

एवंविधामालोचनां कृत्वा महाव्रतमारोप्यैतत् कुर्यादित्याह—

शोकं भयमवसादं क्लेदं कालुष्यमरतिमपि हित्वा।
सत्त्वोत्साहमुदीर्य च मनः प्रसाद्यं श्रुतैरमृतैः ॥ १२६ ॥

નિશ્ચલભાવથી આલોચનાના દશ દોષો રહિત આલોચના કરે.

આલોચનાના દશ દોષો છે. તે આ પ્રમાણે કહ્યા છે—

आकंपिय अणुमाणिय जं दिट्ठं बादरं च सुहमं च।
छन्नं सद्दाउलयं बहुजणमव्वत्त तस्सेवी ॥ १ ॥ इति

૧. આકંપિત, ૨. અનુયાચિત, ૩. યદ્દૃષ્ટ, ૪. બાદર, ૫. સૂક્ષ્મ, ૬. છન્ન, ૭. શબ્દાકુલિત, ૮. બહુજન, ૯. અવ્યક્ત અને ૧૦. તત્સેવી—એ દશ આલોચનાના દોષ છે.

ભાવાર્થ:—(શ્લોક ૧૨૪) સમાધિમરણ કરનાર વ્યક્તિ ઉપકારક વસ્તુથી રાગ, અનુપકારક વસ્તુથી દ્વેષ, સ્ત્રી-પુત્રાદિથી મમતાનો સંબંધ અને બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહ-એ બધાંને છોડીને શુદ્ધ મનવાળો થઈને પ્રિયવચનોથી પોતાના કુટુંબીજનોની તથા નોકર-ચાકરોની પણ ક્ષમા માગી, સ્વયં તેમને ક્ષમા કરે.

(શ્લોક ૧૨૫)-તથા મન, વચન, કાય દ્વારા કૃત, કારિત અને અનુમોદિત કરેલાં પાપોની નિર્દોષ આલોચના કરીને જીવનપર્યન્ત પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કરે.

(અહીં મહાવ્રતો ઉપચારથી કહ્યાં છે, નહિ કે મુનિદશાનાં મહાવ્રત). ૧૨૪-૧૨૫.

આ પ્રકારની આલોચના કરીને અને મહાવ્રત ધારણ કરીને, આ કરવું જોઈએ તે કહે છે—

શ્લોક ૧૨૬

અન્વયાર્થ:—[शोकम्] શોક, [भयम्] ભય, [अवसादम्] વિષાદ-ખેદ, [क्लेदम्] સ્નેહ, [कालुष्यं] રાગ-દ્વેષ અને [अरतिम् अपि] અપ્રેમને પણ [हित्वा]

प्रसाद्यं प्रसन्नं कार्यं । किं तत् ? मनः । कैः ? श्रुत[illegible] । कथंभूतैः ? अमृतैः अमृतोपमैः संसारदुःखसन्तापापनोदकैरित्यर्थः । किं कृत्वा ? हित्वा । किं तद्-इत्याह—शोकमित्यादि । शोकं—इष्टवियोगे तद्गुणशोचनं, भयं—क्षु[illegible]निमित्तमिहलोकादिभयं वा, अवसादं विषादं खेदं वा, क्लेदं स्नेहं, कालुष्यं क्वचिद्विषये रागद्वेषपरिणतिं । न केवलं प्रागुक्तमेव अपि तु अरतिमपि [illegible] । न केवलमेतदेव कृत्वा किन्तु उदीर्य च प्रकाश्य च । कं ? [illegible] त्वं ॥ १२६ ॥

आहारं परिहाप्य क्रमशः स्निग्धं विवर्द्धयेत्पानम् ।
स्निग्धं च हापयित्वा खरपानं पूरयेत्क्रमशः ॥ १२७ ॥

खरपानहापनामपि कृत्वा कृत्वोपवासमपि शक्त्या ।
पञ्चनमस्कारमनास्तनुं त्यजेत्सर्वयत्नेन ॥ १२८ ॥

स्निग्धं दुग्धादिरूपं पानं । विवर्धयेत् परिपूर्णं दापयेत् । किं कृत्वा ? परिहाप्य परित्याज्य । कं ? आहारं कवलाहाररूपं । कथं ? क्रमशः 'प्रागशनादिक्रमेण पश्चात् खरपानं कंजिकादि, शुद्धपानीयरूपं वा । किं कृत्वा ? हापयित्वा । किं ? स्निग्धं च स्निग्धमपि पानकं । कथं ? क्रमशः । स्निग्धं हि परिहाप्य कंजिकादिरूपं खरपानं पूरयेत् विवर्धयेत् । पश्चात्तदपि परिहाप्य शुद्धपानीयरूपं खरपानं पूरयेदिति ॥ १२७ ॥

खरपानहापनामपि कृत्वा । कथं ? शक्त्या स्वशक्तिमनतिक्रम्य स्तोकस्तोक-नगादिरूपं । पश्चादुपवासं कृत्वा तनुमपि त्यजेत् । कथं ? सर्वयत्नेन सर्वस्मिन् व्रत-संयमचारित्रध्यानधारणादौ यत्नस्तात्पर्यं तेन । किंविशिष्टः सन् ? पंचनमस्कारमनाः पंचनमस्कारादितचित्तः ॥ १२८ ॥

સંલ્લેખના પણ અહિંસા છે, કારણ કે—

"આ સંન્યાસ-મરણમાં હિંસાના હેતુભૂત કષાય ક્ષીણતાને પામે છે, તેથી સંન્યાસને (સંલ્લેખનાને) પણ (આચાર્યોએ) અહિંસાની પ્રસિદ્ધિ માટે કહેલ છે[1]."

સમાધિમરણની આવશ્કતા

"રોગાદિક થતાં યથાશક્તિ ઔષધ કરે, પણ જ્યારે અસાધ્ય રોગ થઈ જાય, કોઈ રીતે ઉપચારથી લાભ ન થાય ત્યારે આ શરીર દુષ્ટ સમાન સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહ્યું છે અને ઇચ્છિત ફળદાતા ધર્મ વિશેષતાથી પાલન કરવા યોગ્ય કહેલ છે. મરણ બાદ બીજું શરીર પણ મળે છે, પરંતુ ધર્મપાલન કરવાની યોગ્યતા મળવી અતિશય દુર્લભ છે. આથી વિધિપૂર્વક દેહના ત્યાગમાં દુઃખી ન થતાં સંયમપૂર્વક મન-વચન-કાયનો ઉપયોગ આત્મામાં એકત્રિત કરવો જોઈએ અને "જન્મ, જરા અને મૃત્યુ શરીર સંબંધી છે, મને નથી"—એવું ચિન્તવન કરી, નિર્મમત્વી થઈ વિધિપૂર્વક આહાર ઘટાડી, પોતાના ત્રિકાળી અકષાય જ્ઞાતામાત્ર સ્વરૂપના લક્ષે કાયા કૃશ કરવી જોઈએ અને શાસ્ત્રામૃતના પાનથી કષાયો પાતળા પાડવા જોઈએ. પછી ચાર પ્રકારના સંઘની (મુનિ, આર્જિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકાની) સાક્ષી વડે સમાધિ-મરણમાં સાવધાન—ઉદ્યમવંત થવું."

"હે જિતેન્દ્રિય ! તું ભોજન-શયનાદિરૂપ કલ્પિત પુદ્ગલોને [illegible] સમજે છે ? અને એમ માને છે કે, આમાંથી કોઈ પુદ્ગલ એવાં પણ છે કે [illegible] નથી." એ તો મહાન આશ્ચર્યની વાત છે ! ભલા, વિચાર તો કર કે [illegible] પુદ્ગલ તારા અરૂપીમાં કોઈ પ્રકારે મળી શકે તેમ છે ? [illegible] તેને અનુભવીને તેં એમ માની લીધું છે કે, 'હું જ તેનો [illegible]' હવે ભ્રાન્તબુદ્ધિને સર્વથા છોડી દે અને નિર્મળ [illegible] થા. આ તે જ સમય છે કે જેમાં જ્ઞાની જીવ શુદ્ધતામાં [illegible] બળથી ચિન્તવન કરે છે કે, "હું અન્ય જ અને [illegible] ભિન્ન-જુદા જ પદાર્થ છે. માટે હે મહાશય ! [illegible] પોતાના આત્મામાં નિશ્ચલ-સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન [illegible] કરીને મગજ પાશીશ તો યાદ રાખજે કે [illegible] ભક્ષણ વારંવાર કરવું પડશે. આ ભોજનથી [illegible] કોઈ કોને પણ યોગ્ય નથી, કેમ કે [illegible] માને નહિ, માટે ભોજનની [illegible] બુદ્ધિમત્તા છે."

अधुना संल्लेखनाया अतिचारानाह—

जीवितमरणाशंसे भयमित्रस्मृतिनिदाननामानः ।
संल्लेखनातिचाराः पञ्च जिनेन्द्रैः समादिष्टाः ॥ १२९ ॥

जीवितं च मरणं च तयोराशंसे आकांक्षे । भयमिहपरलोकभयं । इहलोकभयं हि क्षुत्पिपासापीडादिविषयं परलोकभयं—एवंविधदुर्धरानुष्ठानाद्विशिष्टं फलं परलोके भविष्यति न वेति । मित्रस्मृतिः बाल्याद्यवस्थायां सहक्रीडितमित्रानुस्मरणं । निदानं भाविभोगाद्याकांक्षणं । एतानि पंचनामानि येषां ते तन्नामानः संल्लेखनायाः

પહેરાવ્યાં હતાં તોપણ તેઓ તપસ્યાથી કિંચિત્ પણ ચ્યુત ન થતાં આત્મધ્યાનથી મોક્ષ પામ્યા. સુકોમળ કુમારનું શરીર શિયાળે ત્રણ દિવસ સુધી ભક્ષ કર્યાં છતાં કિંચિત્ પણ તેઓ માર્ગચ્યુત ન થયા, તેનું તને શું સ્મરણ નથી? તેમનું અનુકરણ કરી જીવન-ધન આદિમાં નિર્વાંછક થઈ અંતર-બાહ્ય પરિગ્રહના ત્યાગપૂર્વક સામ્યભાવથી નિરુપાધિમાં સ્થિર થઈ આનંદામૃતનું પાન કર...વગેરે......"[2] ૧૨૭-૧૨૮.

હવે સંલ્લેખનાના અતિચારો કહે છે—

સંલ્લેખનાના અતિચારો

શ્લોક ૧૨૯

पंचातिचाराः। जिनेन्द्रैस्तीर्थंकरैः। समादिष्टा आगमे प्रतिपादिताः ॥ १२९ ॥

एवंविधैरतिचारै रहितां संल्लेखनां अनुतिष्ठन् कीदृशं फलं प्राप्नोति इत्याह—

निःश्रेयसमभ्युदयं निस्तीरं दुस्तरं सुखाम्बुनिधिम्।
निःपिबति पीतधर्मा सर्वैर्दुःखैरनालीढः ॥ १३० ॥

निष्पिबति आस्वादयति अनुभवति वा कश्चित् संल्लेखनानुष्ठाता । किं तत् ? निःश्रेयसं निर्वाणं । किंविशिष्टं ? सुखाम्बुनिधिं सुखसमुद्रस्वरूपं । तर्हि सपर्यन्तं तद्भविष्यतीत्याह—निस्तीरं तीरात्पर्यन्तान्निष्क्रान्तं । कश्चित्पुनस्तदनुष्ठाता अभ्युदयमहमिन्द्रादिसुखपरंपरां निष्पिबति । कथंभूतं ? दुस्तरं महता कालेन प्राप्यपर्यन्तं । किंविशिष्टः सन् ? सर्वैर्दुःखैरनालीढः सर्वैः शारीरमानसादिभिर्दुःखैरनालीढोऽसंस्पृष्टः । कीदृशः सन्नेतद्द्वयं निष्पिबति ? पीतधर्मा पीतोऽनुष्ठितो धर्म उत्तमक्षमादिरूपः चारित्रस्वरूपो वा येन ॥ १३० ॥

किं पुनर्निःश्रेयसशब्देनोच्यत इत्याह—

जन्मजरामयमरणैः शोकैर्दुःखैर्भयैश्च परिमुक्तम् ।
निर्वाणं शुद्धसुखं निःश्रेयसमिष्यते नित्यम् ॥ १३१ ॥

ટીકાઃ—'निष्पिबति' આસ્વાદે છે-અનુભવે છે. કોણ? કોઈ સંલ્લેખના ધારણ કરનાર. શું તે? 'निःश्रेयसम्' નિર્વાણને. કેવા પ્રકારના (નિર્વાણને)? 'सुखाम्बुनिधिम्' સુખસમુદ્રસ્વરૂપ. તો તે (સમુદ્ર) શું અંતવાન હશે? તે કહે છે—'निस्तीरम्' તીર (કાંઠા)ને ઉલ્લંઘન કરી ગયેલ-અપાર. વળી કોઈ તેને (સંલ્લેખનાને) ધારણ કરનાર 'अभ्युदयं' અહમિન્દ્રાદિનાં સુખની પરંપરાને 'निष्पिबति' ભોગવે છે. કેવા (અભ્યુદયને)? જેનો અંત ઘણા લાંબા કાળે પ્રાપ્ત થાય એવા (અભ્યુદયને). કેવા પ્રકારના થતા થકા? 'सर्वैः दुःखैः अनालीढः' સર્વ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી અણસ્પર્શિત થતા થકા. કેવો થઈને તે અભ્યુદય અને મોક્ષ બંનેને અનુભવે છે? 'पीतधर्माः' ઉત્તમક્ષમાદિરૂપ વા ચારિત્રસ્વરૂપ ધર્મનું જેણે આચરણ કર્યું છે તેવો થઈને.

ભાવાર્થઃ—જેણે ઉત્તમક્ષમાદિ ધર્મને યા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ ધર્મને ધારણ કર્યો છે-એવો સંલ્લેખનાધારી શ્રાવક, સમસ્ત શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી રહિત થઈને દુસ્તર અભ્યુદયને (ઇન્દ્રાદિનાં સુખને) અને અપાર (અંતરહિત) સુખના સાગરરૂપ મોક્ષને અનુક્રમે અનુભવે છે. ૧૩૦.

વળી 'નિઃશ્રેયસ' શબ્દથી શું કહેવાય છે તે કહે છે—

[illegible]

શ્લોક ૧૩૧

निःश्रेयसमिष्यते। किं ? निर्वाणं। कथंभूतं ? शुद्धसुखं शुद्धं प्रतिद्वन्द्वरहितं सुखं यत्र। तथा नित्यं अविनश्वरस्वरूपं। तथा परिमुक्तं रहितं। कैः ? जन्मजरामयमरणैः, जन्म च पर्यायान्तरप्रादुर्भावः, जरा च वार्द्धक्यं, आमयाश्च रोगाः, मरणं च शरीरादिप्रच्युतिः। तथा शोकैर्दुःखैर्भयैश्च परिमुक्तं ॥ १३१ ॥

इत्थंभूते च निःश्रेयसे कीदृशाः पुरुषाः तिष्ठन्तीत्याह—

विद्यादर्शनशक्ति[illegible]

निरतिशया निरवधयो निःश्रेयस[illegible]

निःश्रेयसमावसन्ति निःश्रेयसे तिष्ठन्ति । के ते इत्याह—विद्येत्यादि । विद्या केवलज्ञानं, दर्शनं केवलदर्शनं, शक्तिरनन्तवीर्यं, स्वास्थ्यं परमोदासीनता, प्रह्लादोऽनन्तसौख्यं, तृप्तिर्विषयानाकांक्षा, शुद्धिर्द्रव्यभावस्वरूपकर्ममलरहितता, एता युञ्जन्ति आत्मसम्बद्धाः कुर्वन्ति ये ते तथोक्ताः । तथा निरतिशया अतिशयाद्विद्यादिगुणहीनाधिकभावाभिष्क्रान्ताः । तथा निरवधयो नियतकालावधिरहिताः । इत्थंभूता ये ते निःश्रेयसमावसन्ति । सुखं सुखरूपं निःश्रेयसं । अथवा सुखं यथा भवत्येवं ते तत्रावसन्ति ॥ १३२ ॥

अनन्ते काले गच्छति कदाचित् सिद्धानां विद्याद्यन्यथाभावो भविष्यत्यतः कथं निरतिशया निरवधयश्चेत्याशंकायामाह—

काले कल्पशतेऽपि च गते शिवानां न विक्रिया लक्ष्या ।
उत्पातोऽपि यदि स्यात् त्रिलोकसंभ्रान्तिकरणपटुः ॥ १३३ ॥

[निःश्रेयसम्] મોક્ષમાં [आवसन्ति] વસે છે.

ટીકા:—‘ निःश्रेयसम् आवसन्ति ’ મોક્ષમાં વસે છે. કોણ તે મોક્ષમાં વસે છે? તે કહે છે—‘ विद्येत्यादि ’ विद्या કેવળજ્ઞાન, दर्शनं કેવળદર્શન, शक्तिः અનંતવીર્ય, स्वास्थ्य પરમ ઉદાસીનતા (પરમ વીતરાગતા), प्रह्लादः અનંતસુખ, तृप्तिः વિષયોની આકાંક્ષાનો અભાવ, शुद्धिः દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મરૂપ મળથી રહિતતા. એ બધાયથી યુક્ત તે તથા ‘ निरतिशया ’-અતિશય અર્થાત્ વિદ્યાદિ ગુણોની હીનાધિકતાથી રહિત તથા ‘ निरवधयः ’ નિયતકાળની અવધિરહિત-આવાં પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જે જીવો છે તે મોક્ષમાં વસે છે, અથવા મોક્ષમાં સુખપૂર્વક વસે છે.

ભાવાર્થ:—મુક્ત જીવો અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, પરમ ઉદાસીનતા અને અનંતસુખથી યુક્ત થઈને તથા વિષયોની આશાથી, દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મરૂપ મળથી અને ગુણોની ન્યૂનાધિકતાથી રહિત થઈને અનંતકાળ સુધી સુખપૂર્વક મોક્ષમાં રહે છે. ૧૩૨.

અનંતકાળ જતાં, કોઈ સમયે સિદ્ધોના જ્ઞાનાદિનો અન્યથા ભાવ થઈ જશે તો તેમને નિરતિશયતા અને નિરવધિપણું કેવી રીતે હોય-એવી આશંકા થતાં કહે છે—

મુક્ત જીવોના ગુણોમાં વિકારનો અભાવ

શ્લોક ૧૩૩

અન્વયાર્થ:—[यदि] જો [त्रिलोकसंभ्रान्तिकरणपटुः] ત્રણ લોકોમાં ખળ-

न लक्ष्या न प्रमाणपरिच्छेद्या। कासौ? विक्रिया विकारः स्वरूपान्यथाभावः। केषां? शिवानां सिद्धानां। कदा? कल्पशतेऽपि गते काले। तर्हि कुतश्चिदुत्पातोऽपि विक्रिया स्यादित्याह—उत्पातोऽपि यदि स्यात् तथापि न तेषां विक्रिया लक्ष्या। कथंभूतः उत्पातः? त्रिलोकसम्भ्रान्तिकरणपटुः त्रिलोकस्य सम्भ्रान्तिरुलटपलटनं तस्याः करणे पटुः समर्थः॥१३३॥

निःश्रेयसमधिपन्नाः प्राप्तास्ते दधते । धरन्ति । कां? त्रैलोक्यशिखामणिश्रियं त्रैलोक्यस्य शिखा चूडाऽग्रभागस्तत्र मणिश्रीः चूडामणिश्रीः तां । किंविशिष्टाः सन्त इत्याह—निष्किट्टेत्यादि । किट्टं च कालिका च ताभ्यां निष्क्रान्ता सा छविर्यस्य तच्चामीकरं च सुवर्णं तस्येव भासुरो निर्मलतया प्रकाशमान आत्मा स्वरूपं येषां ॥ १३४ ॥

एवं संल्लेखनामनुतिष्ठतां निःश्रेयसलक्षणं फलं प्रतिपाद्य अभ्युदयलक्षणं फलं प्रतिपादयन्नाह—

> पूजार्थाज्ञैश्वर्यैर्बलपरिजनकामभोगभूयिष्ठैः ।
> अतिशयितभुवनमद्भुतमभ्युदयं फलति सद्धर्मः ॥ १३५ ॥

માથી રહિત કાંતિવાળા સુવર્ણ સમાન જેમનું સ્વરૂપ પ્રકાશી રહ્યું છે એવા [निःश्रेयसम् अधिपन्नाः] મોક્ષ પામેલા સિદ્ધ પરમેષ્ઠી [त्रैलोक्यशिखामणिश्रियं] ત્રણ લોકના અગ્રભાગ પર રહેલા ચૂડામણિની શોભાને [दधते] ધારણ કરે છે.

ટીકા:—'निःश्रेयसमधिपन्नाः' મોક્ષ પામેલા તેઓ 'दधते' ધારણ કરે છે. શું (ધારણ કરે છે)? 'त्रैलोक्यशिखामणिश्रियं' ત્રણ લોકની શિખા-ચૂડા-અગ્રભાગ પર રહેલા મણિની શોભાને. કેવા પ્રકારના થઈને? તે કહે છે—'निष्किट्टेत्यादि' કીટ અને કાલિમા-એ બંનેથી રહિત કાંતિવાળા સુવર્ણ સમાન જેનું સ્વરૂપ નિર્મળતાથી પ્રકાશી રહ્યું છે તેવા થઈને.

ભાવાર્થ:—મોક્ષ પામેલા પુરુષો કીટ અને કાલિમાથી રહિત જેમની છબી છે, તથા શુદ્ધ (ચોખ્ખા) સુવર્ણસમાન દેદીપ્યમાન જેમનું સ્વરૂપ છે તેવા થઈને ત્રણ લોકની ચૂડામણિની (શિખામણિની) શોભાને ધારણ કરે છે. ૧૩૪.

એ પ્રમાણે સંલ્લેખના કરનારાઓના મોક્ષરૂપી ફળનું પ્રતિપાદન કરીને તેમના અભ્યુદયરૂપ ફળનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે—

સંલ્લેખનાધારીઓનું અભ્યુદયરૂપ ફળ

अभ्युदयं इन्द्रादिपदावाप्तिलक्षणं । फलति अभ्युदयफलं ददाति । कोऽसौ ? सद्धर्मः संल्लेखनानुष्ठानोपार्जितं विशिष्टं पुण्यं । कथंभूतमभ्युदयं ? अद्भुतं आश्चर्यं । कथंभूतं तदद्भुतं ? अतिशयितभुवनं यतः । कैः कृत्वा ? पूजार्थाज्ञैश्वर्यैः ऐश्वर्यशब्दः पूजार्थाज्ञानां प्रत्येकं सम्बध्यते । किंविशिष्टैरैश्वर्यैरित्याह — बलेत्यादि । बलं सामर्थ्यं परिजनः परिवारः कामभोगौ प्रसिद्धौ । एतद्भूयिष्ठैः अतिशयेन बहवो येषु एवंविधैर्लक्षितैः पूजादिभिरतिशयितभुवनमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

देशितानि प्रतिपादितानि । कानि ? श्रावकपदानि श्रावकगुणस्थानानि श्रावकप्रतिमा इत्यर्थः । कति ? एकादश । कैः ? देवैस्तीर्थंकरैः । येषु श्रावकपदेषु । खलु स्फुटं सन्तिष्ठन्तेऽवस्थितिं कुर्वन्ति । के ते ? स्वगुणाः स्वकीयगुणस्थानसम्बद्धाः गुणाः । कैः सह ? पूर्वगुणैः पूर्वगुणस्थानवर्तिगुणैः सह । कथंभूताः ? क्रमविवृद्धाः सम्यग्दर्शनमादिं कृत्वा एकादशपर्यन्तमेकोत्तरवृद्ध्या क्रमेण विशेषेण वर्धमानाः ॥१३६॥

પ્રતિમા) [एकादश] અગિયાર [देशितानि] કહેવામાં આવ્યાં છે, [येषु] જેમાં [खलु] નિશ્ચયથી [स्वगुणाः] પોતાના પ્રતિમા સંબંધી ગુણો [पूर्वगुणैः सह] પૂર્વ (પ્રતિમાના) ગુણોસહિત (તેમના ગુણોના પાલન સહિત) [क्रमविवृद्धाः] ક્રમથી વધતાં જતાં [संतिष्ठन्ते] રહે છે.

ટીકા:—'देशितानि' પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે (કહેવામાં આવ્યાં છે). શું ? 'श्रावकपदानि' શ્રાવકનાં પદ-શ્રાવકનાં ગુણસ્થાનો-શ્રાવકની પ્રતિમાઓ-એવો અર્થ છે. કેટલી (પ્રતિમાઓ)? 'एकादश' અગિયાર. કોના દ્વારા (કહેવામાં આવી છે)? 'देवैः' તીર્થંકરો દ્વારા. 'येषु' જેમાં અર્થાત્ શ્રાવકનાં પદોમાં (સ્થાનોમાં) 'खलु' નિશ્ચયથી 'संतिष्ठन्ते' રહે છે-સ્થિતિ કરે છે. કોણ તે? 'स्वगुणाः' પોત-પોતાના ગુણસ્થાન સંબંધી ગુણો. કોની સાથે (રહે છે)? 'पूर्वगुणैः सह' પૂર્વ ગુણસ્થાનવર્તી ગુણો સાથે. કેવા (તે ગુણો છે)? 'क्रमविवृद्धाः' ક્રમે-ક્રમે વધતા જતા અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી શરૂ કરી અગિયાર પદ સુધી (અગિયારમી પ્રતિમા સુધી) એક એક ઉત્તર પ્રતિમાના ગુણોની વૃદ્ધિથી-ક્રમથી-વિશેષથી વધતા જતા (ગુણો રહે છે.)

ભાવાર્થ:—સર્વજ્ઞદેવે શ્રાવકનાં અગિયાર સ્થાન (પદ-શ્રેણિ-પ્રતિમા-કક્ષા) કહ્યાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. દર્શન પ્રતિમા, ૨. વ્રત પ્રતિમા, ૩. સામાયિક પ્રતિમા, ૪. પ્રોષધ પ્રતિમા, ૫. સચિત્તત્યાગ પ્રતિમા, ૬. રાત્રિભોજનત્યાગ પ્રતિમા, ૭. બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા, ૮. આરંભત્યાગ પ્રતિમા, ૯. પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમા, ૧૦. અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા અને ૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા.

આગળની (ઉત્તર) પ્રતિમા ધારણ કરનારને પૂર્વની સર્વ પ્રતિમાઓનું પાલન અવશ્ય હોય છે. આથી આગળની (ઉત્તર) પ્રતિમાનું આચરણ તેની પૂર્વની સર્વ પ્રતિમાઓના આચરણ સાથે (તેના ગુણોના પાલન સાથે) ક્રમ-ક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે; જેમકે આઠમી પ્રતિમાનું પાલન કરનારને તેની પૂર્વની દર્શનાદિક ૭ પ્રતિમાઓનું પાલન નિયમથી હોય છે. ૧૩૬.

एतदेव दर्शयन्नाह—

सम्यग्दर्शनशुद्धः [illegible]
पञ्चगुरुचरणशरणो [illegible]

दर्शनमस्यास्तीति दर्शनिको दर्शनिकश्रावको भवति । किंविशिष्टः ? [illegible] शुद्धः सम्यग्दर्शनं शुद्धं निरतिचारं यस्य [illegible] [illegible]— संसारशरीरभोगनिर्विण्ण इत्येतेनास्य [illegible] प्रतिपादितः । एतदेवाह—तत्त्वपथगृह्यः तत्त्वानां [illegible] निवृत्तिलक्षणा अष्टमूलगुणास्ते गृह्याः पक्षा यस्य । [illegible] [illegible]ष्ठिनस्तेषां चरणाः शरणमपायपरिरक्षणोपायो यस्य [illegible]

ભાવાર્થ:—જેને નિરતિચાર (શુદ્ધ) સમ્યગ્દર્શન છે, તથા કિંચિત્ વિશેષ પ્રકારે સ્વસન્મુખતા વડે સંસાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય ભોગોથી જે વિરક્ત (ઉદાસીન) છે, જેને અધિકતર પંચપરમેષ્ઠીનાં ચરણનું જ શરણ છે અર્થાત્ તેમનું જ ધ્યાન કરે છે અને સર્વજ્ઞભાષિત જીવાદિક તત્ત્વોનું જેને શ્રદ્ધાન છે-તત્ત્વોનો માર્ગ જેણે અંગીકાર કર્યો છે, બાહ્યમાં જેને સાત વ્યસન સહિત પાંચે પાપોની પ્રવૃત્તિ છૂટી ગઈ છે અર્થાત્ મદ્યાદિના ત્યાગરૂપ આઠ મૂળગુણો જેણે ધારણ કર્યા છે, અંશતઃ વ્રતોનો અભ્યાસી છે તે દર્શનિક શ્રાવક છે.

જિનેન્દ્રદેવ, સિદ્ધાંત શાસ્ત્ર અને દિગમ્બર તપસ્વી–એ ત્રણેને ઉપાસકાધ્યયનમાં તત્ત્વ કહ્યાં છે અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને માર્ગ કહ્યો છે. તત્ત્વ અને માર્ગનો જેને પક્ષ છે-તે તરફ જેનું વલણ છે તે દર્શનિક શ્રાવક યા પાક્ષિક શ્રાવક કહેવાય છે.[1]

વિશેષ

જે સ્યાદ્વાદરૂપ પરમાગમ દ્વારા નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ બંને નયોથી નિર્ણયપૂર્વક સ્વતત્ત્વ અને પરતત્ત્વને જાણી શ્રદ્ધાન દૃઢ કરે છે, જે જાતિ-કુળાદિ આઠ મદ રહિત છે, જોકે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કર્મના ઉદયમાં જોડાવારૂપ ચારિત્રદોષની બળજબરીથી તેને વિષયોમાં રાગ વર્તે છે તથા ગૃહારંભની પ્રવૃત્તિ હોય છે, છતાં અભિપ્રાયમાં તેનો જરાયે આદર નથી, તેને ભલો માનતો નથી, તેનું સ્વામીપણું નથી, શ્રદ્ધામાં તેનો નિષેધ વર્તે છે; જેને રત્નત્રયના ધારક ધર્મી જીવો પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે, જે ભેદ-વિજ્ઞાનના બળથી પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવને રાગ-દ્વેષાદિથી ભિન્ન અનુભવે છે ને પોતાના આત્માથી દેહને વસ્ત્રસમાન ભિન્ન જાણે છે, જે અષ્ટાદશ દોષરહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવની જ દેવબુદ્ધિથી આરાધના કરે છે, અહિંસામય ધર્મને જ ધર્મ માને છે, આરંભ-પરિગ્રહ રહિત ગુરુને જ ગુરુ માને છે-તે દર્શનિક શ્રાવક છે.

વળી તે માને છે કે કોઈ જીવ કોઈને મારે નહિ કે જીવાડે નહિ, કોઈને સુખી કરે નહિ કે દુઃખી કરે નહિ, પરંતુ પોતાનાં પૂર્વ સંચિત કર્મના ઉદયથી તેની તેવી દશા થાય છે.

વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિને એવો નિશ્ચય હોય છે કે જે જીવને જે દેશમાં, જે કાળમાં,

---

1. [illegible] संसारशरीरभोगणिव्वण्णो ।
[illegible] दंसणसुद्धो हु पंचगुरुभत्तो ॥५॥ (શ્રી રયણસાર-શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય)

धारयते इत्यर्थः। न केवलमेतदेव धारयते अपि तु शीलसप्तकं चापि त्रिःप्रकारगुणव्रतचतुःप्रकारशिक्षाव्रतलक्षणं शीलम् ॥ १३८॥

अधुना सामायिकगुणसम्पन्नत्वं श्रावकस्य प्ररूपयन्नाह—

चतुरावर्त्तत्रितयश्चतुःप्रणामः स्थितो यथाजातः।
सामयिको द्विनिषद्यस्त्रियोगशुद्धस्त्रिसन्ध्यमभिवन्दी ॥ १३९॥

सामयिकः समयेन प्राक्प्रतिपादितप्रकारेण चरतीति सामयिकगुणोपेतः। किंविशिष्टः? चतुरावर्तत्रितयः चतुरो वारानावर्तत्रितयं यस्य। एकैकस्य हि कायोत्सर्गस्य

પાંચે અણુવ્રતોને (ધારણ કરે છે). કેવળ એ જ ધારણ કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ 'शील सप्तकं अपि' ત્રણ પ્રકારનાં ગુણવ્રત અને ચાર પ્રકારનાં શિક્ષાવ્રતરૂપ શીલ છે—એવા સાત પ્રકારનાં શીલને પણ ધારણ કરે છે (તે વ્રતિક શ્રાવક કહેવાય છે).

ભાવાર્થ:—જે મિથ્યાત્વ, નિદાન અને માયા—એ ત્રણ શલ્ય રહિત થઈને, અતિચાર રહિત પાંચ અણુવ્રતોને અને સાત શીલવ્રતોને અર્થાત્ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતને પણ ધારણ કરે છે, તેને ગણધરાદિ દેવોએ વ્રતિક અર્થાત્ બીજી વ્રત પ્રતિમાધારી શ્રાવક માન્યો છે. ૧૩૮.

હવે શ્રાવક સામાયિક ગુણવ્રતથી સંપન્ન હોય છે એમ પ્રરૂપણ કરી કહે છે—

સામાયિક પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૩૯

અન્વયાર્થ:—[चतुरावर्त्तत्रितयः] ચારે દિશાઓમાં ત્રણ ત્રણ આવર્ત્ત કરનાર [चतुःप्रणामः] ચાર દિશાઓમાં (એક એક) પ્રણામ કરનાર, [यथाजातः] અભ્યન્તર અને બાહ્ય પરિગ્રહની ચિંતાથી રહિત [स्थितः] કાયોત્સર્ગથી સ્થિત, [द्विनिषद्यः] બે આસન કરનાર (બે વાર બેસીને નમસ્કાર કરનાર), [त्रियोगशुद्धः] મન-વચન-કાય—એ ત્રણ યોગોને શુદ્ધ રાખીને [त्रिसंध्यम्] સવાર, બપોર અને સાંજ—એ ત્રણ સંધ્યા સમયે [अभिवन्दी] અભિવંદન કરનાર (અર્થાત્ ત્રણ સંધ્યા સમયે સામાયિક કરનાર) [सामयिकः] સામાયિક પ્રતિમાધારી (શ્રાવક) છે.

ટીકા:—'सामयिकः' સમયથી અર્થાત્ પૂર્વ પ્રતિપાદિત પ્રકારથી જે આચરણ કરે છે તે સામાયિક ગુણોથી યુક્ત છે. તે કેવો છે? 'चतुरावर्त्तत्रितयः' ચાર વખત (દરેક દિશામાં) ત્રણ ત્રણ આવર્ત કરનાર—અર્થાત્ એક એક દિશામાં કાયોત્સર્ગના

विधाने 'णमो अरहंताणम्' [illegible] [illegible] [illegible]
कायोत्सर्गविधाने चत्वार आवर्ता [illegible]
[illegible] ऊर्ध्वकायोत्सर्गोपेतः । यथाजातो [illegible]
द्वे निषद्ये उपवेशने यस्य । देववन्दनां कुर्वता [illegible]
कर्तव्यः । त्रियोगशुद्धः त्रयो योगा [illegible]
यस्य । अधिवन्दी [illegible] [illegible]

पर्वदिनेषु चतुर्ष्वपि मासे मासे स्वशक्तिमनिगुह्य ।
प्रोषधनियमविधायी प्रणिधिपरः[1] प्रोषधानशनः ॥ १४० ॥

प्रोषधेनानशनमुपवासो यस्यासौ प्रोषधानशनः । किमनियमेनापि यः प्रोषधोपवासकारी सोऽपि प्रोषधानशनव्रतसम्पन्न इत्याह–प्रोषधनियमविधायी प्रोषधस्य नियमोऽवश्यंभावस्तं विदधातीत्येवंशीलः । क्व तन्नियमविधायी ? पर्वदिनेषु चतुर्ष्वपि द्वयोश्चतुर्दश्योर्द्वयोश्चाष्टम्योरिति । किं चातुर्मास्यादौ तद्विधायीत्याह–मासे मासे । किं कृत्वा ? स्वशक्तिमनिगुह्य तद्विधाने आत्मसामर्थ्यमप्रच्छाद्य । किंविशिष्टः ? प्रणिधिपरः एकाग्रतां गतः शुभध्यानरत इत्यर्थः ॥ १४० ॥

પ્રોષધ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૦

અન્વયાર્થ:—[मासे मासे] પ્રત્યેક મહિને, [चतुर्षु अपि] ચારેય [पर्वदिनेषु] પર્વના દિવસોમાં અર્થાત્ બે અષ્ટમી અને બે ચતુર્દશીના દિવસે [स्वशक्तिम्] પોતાની શક્તિ [अनिगुह्य] છૂપાવ્યા વિના, [प्रणिधिपरः] એકાગ્ર થઈ અર્થાત્ ધર્મધ્યાનમાં રત થઈ [प्रोषधनियमविधायी] નિયમપૂર્વક પ્રોષધોપવાસ કરનાર [प्रोषधानशनः] પ્રોષધોપવાસ પ્રતિમાધારી છે.

ટીકા:—'प्रोषधानशनः' જેને પ્રોષધપૂર્વક ઉપવાસ છે તે પ્રોષધોપવાસી છે. જે અનિયમથી પ્રોષધોપવાસ કરે છે તે શું પ્રોષધોપવાસ વ્રતથી યુક્ત છે તે કહે છે 'प्रोषधनियमविधायी' પ્રોષધનો નિયમ અર્થાત્ અવશ્ય કરવાનો ભાવ-તેને જે ધારણ કરે છે એવા સ્વભાવવાળો તે નિયમનું પાલન ક્યાં (ક્યારે) કરે છે? 'पर्वदिनेषु चतुर्ष्वपि' ચારેય પર્વના દિવસે અર્થાત્ બે ચતુર્દશી અને બે અષ્ટમીના દિવસે. શું તે ચતુર્માસની આદિમાં તે કરે છે, તે કહે છે–'मासे मासे' પ્રત્યેક મહિને (કરે છે). કઈ રીતે? 'स्वशक्तिमनिगुह्य' તે કરવામાં આત્મશક્તિ છૂપાવ્યા વિના. કેવો થઈને? प्रणिधिपरः' એકાગ્ર થઈને-શુભ ધ્યાનમાં રત થઈને એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ:—જે દર મહિને બે અષ્ટમી અને બે ચતુર્દશીના દિવસે પોતાની શક્તિ છૂપાવ્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં લીન થઈ નિયમથી-વિધિપૂર્વક નિરતિચાર[2] પ્રોષધોપવાસ કરે છે તે પ્રોષધપ્રતિમાધારી કહેવાય છે. ૧૪૦.

---

૧ [illegible] । ૨. પ્રોષધોપવાસના અતિચાર માટે જુઓ શ્લોક ૧૧૦ નો ટીકા.

अधुना रात्रिभुक्तिविरतिगुणं श्रावकस्य व्याचक्षाणः प्राह—

अन्नं पानं खाद्यं लेह्यं नाश्नाति यो विभावर्याम् ।
स च रात्रिभुक्तिविरतः सत्त्वेष्वनुकम्पमानमनाः ॥ १४२ ॥

स च श्रावको । रात्रिभुक्तिविरतोऽभिधीयते । यो विभावर्यां रात्रौ । नाश्नाति न भुंक्ते । किं तदित्याह—अन्नमित्यादि—अन्नं भक्तमुद्गादि, पानं द्राक्षादिपानकं, खाद्यं मोदकादि, लेह्यं [1]रब्रादि । किंविशिष्टः ? अनुकम्पमानमनाः सकरुणहृदयः । केषु ? सत्त्वेषु प्राणिषु ॥ १४२ ॥

ત્રણ-ચાર-પાંચ આદિ અંગ હોય છે. તેને સચિત્તત્યાગી કાચાં-અપક્વ-સચિત્ત અવસ્થામાં ખાતો નથી, પરંતુ તેમને અચિત્ત કરીને-અગ્નિ વગેરેમાં પકવીને ખાય છે. ૧૪૧.

હવે શ્રાવકના રાત્રિભુક્તિવિરતિ ગુણનું વર્ણન કરી કહે છે—

રાત્રિભુક્તિત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૨

અન્વયાર્થ:—[सत्त्वेषु] પ્રાણીઓ પ્રત્યે [अनुकम्पमानमनाः] દયાળુ ચિત્તવાળા થઈને [यः] જે [विभावर्याम्] રાત્રે [अन्नम्] અન્ન, [पानम्] પેય, [खाद्यम्] ખાદ્ય, [लेह्यम्] લેહ્ય પદાર્થો [न अश्नाति] ખાતો નથી [सः] તે [रात्रिभुक्तिविरतः] રાત્રિભુક્તિત્યાગ પ્રતિમાધારી શ્રાવક છે.

ટીકા:—'स च रात्रिभुक्तिविरतः' તે શ્રાવક રાત્રિભોજનનો ત્યાગી કહેવાય છે, 'यः' જે 'विभावर्याम्' રાત્રે 'न अश्नाति' ખાતો નથી. શું (ખાતો નથી)? તે કહે છે—'अन्नमित्यादि' अन्नं-અન્ન અર્થાત્ દાળભાત વગેરે, पानं-દ્રાક્ષાદિ (અર્થાત્ દૂધ, શરબત આદિ) પીવું-પીવા યોગ્ય પદાર્થ, खाद्यं-લાડુ આદિ (અર્થાત્ પેંડા, બરફી આદિ ખાદ્ય વસ્તુ), लेह्यं-ચટાણી પદાર્થ-રાબડી વગેરે. કેવો થઈને? 'अनुकम्पमानमनाः' કરુણ હૃદયવાળો થઈને કોની પ્રત્યે? 'सत्त्वेषु' પ્રાણીઓ પ્રત્યે.

ભાવાર્થ:—જે શ્રાવક દયાર્દ્રચિત્તવાળો થઈને રાત્રે અન્ન-દાળ, ભાત વગેરે, પાન-દૂધ, શરબત આદિ પેય પદાર્થો, ખાદ્ય-લાડુ, પેંડા, બરફી આદિ અને લેહ્ય-રાબડી, મલાઈ, આઈસ્ક્રીમ વગેરે—એ ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે છે (ખાતો નથી)-તે

[1] [illegible]

अधुना परिग्रहनिवृत्तिगुणं श्रावकस्य प्ररूपयन्नाह—

बाह्येषु दशसु वस्तुषु ममत्वमुत्सृज्य निर्ममत्वरतः ।
स्वस्थः सन्तोषपरः परिचित्तपरिग्रहाद्विरतः ॥ १४५ ॥

परि समन्तात् चित्तस्थः परिग्रहो हि परिचित्तपरिग्रहस्तस्माद्विरतः श्रावको भवति । किं विशिष्टः सन् ? स्वस्थो मायादिरहितः । तथा सन्तोषपरः परिग्रहाकांक्षा-व्यावृत्त्या सन्तुष्टः तथा । निर्ममत्वरतः । किं कृत्वा ? उत्सृज्य परित्यज्य । किं तत् ? ममत्वं मूर्च्छा । क्व ? बाह्येषु दशसु वस्तुषु । एतदेव दशधा परिगणनं बाह्यवस्तूनां दर्श्यन्ते ।

क्षेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदं च चतुष्पदम् ।
शयनासने च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

હવે શ્રાવકના પરિગ્રહનિવૃત્તિગુણની પ્રરૂપણા કરીને કહે છે—

પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૫

અન્વયાર્થઃ—જે [बाह्येषु] બાહ્ય [दशसु] દસ પ્રકારની [वास्तुषु] વસ્તુઓમાં [ममत्वम्] મમતાને [उत्सृज्य] છોડીને [निर्ममत्वरतः] નિર્મમતામાં રત હોતા થકા [स्वस्थः] સ્વમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિત અને [संतोषपरः] સંતોષમાં તત્પર રહે છે, તે [परिचित्तपरिग्रहात्] સર્વપ્રકારથી મનમાં સ્થિત પરિગ્રહથી [विरतः] વિરક્ત છે-(અર્થાત્ પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારી છે).

ટીકાઃ—'परिचित्तपरिग्रहात् विरतः' પરિ-સર્વ પ્રકારથી મનમાં રહેલા પરિગ્રહ-તેનાથી વિરક્ત શ્રાવક છે. કેવા પ્રકારનો હોઈ? 'स्वस्थ' માયાદિરહિત સ્વમાં સ્થિત (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત) તથા 'संतोषपरः' પરિગ્રહની આકાંક્ષાથી રહિત હોવાને લીધે સંતુષ્ટ (સંતોષમાં તત્પર) તથા 'निर्ममत्वरतः' મમતારહિતપણામાં લીન (મમત્વરહિત) હોઈ. શું કરીને? 'उत्सृज्य' છોડીને. શું તે? 'ममत्वं' મૂર્છા (મમતાભાવ). શામાં? 'बाह्येषु दशसु वस्तुषु' બાહ્ય દશ પ્રકારની વસ્તુઓમાં. એ દશ પ્રકારની બાહ્ય વસ્તુઓની ગણતરી કરી દર્શાવાય છે—

क्षेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदं च चतुष्पदम् ।
शयनासने च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

गमः । क्व ? आरंभे कृष्यादौ । वा शब्दः सर्वत्र परस्परसमुच्चयार्थः । परिग्रहे वा धान्यदासीदासादौ । ऐहिकेषु कर्मसु वा विवाहादिषु । किंविशिष्टः ? समधीः रागादिरहितबुद्धिः ममत्वरहितबुद्धिर्वा ॥ १४६ ॥

इदानीमुद्दिष्टविरतिलक्षणगुणयुक्तत्वं श्रावकस्य दर्शयन्नाह—

गृहतो मुनिवनमित्वा गुरूपकण्ठे व्रतानि परिगृह्य ।
[1]भैक्ष्याशनस्तपस्यन्नुत्कृष्टश्चेलखण्डधरः ॥ १४७ ॥

જોઈએ. 'यस्य खलु' જેને નિશ્ચયથી 'नास्ति' ન હોય. શું તે (ન હોય)? 'अनुमति' અનુમોદના. શામાં? 'आरंभे' કૃષિ આદિ આરંભનાં કાર્યોમાં. 'वा' શબ્દ બધે પરસ્પર સમુચ્ચય અર્થમાં છે. 'परिग्रहे वा' ધાન્ય, દાસી, દાસ આદિ પરિગ્રહોમાં 'ऐहिकेषु कर्मसु वा' અને વિવાહાદિ આ લોકસંબંધી કાર્યોમાં. કેવા પ્રકારનો? 'समधीः' રાગાદિરહિત બુદ્ધિવાળો યા મમત્વબુદ્ધિરહિતવાળો (શ્રાવક અનુમતિ-ત્યાગવાળો મનાય છે).

ભાવાર્થ:—જે ખેતી આદિ આરંભનાં કાર્યોમાં, ધનાદિ પરિગ્રહોમાં અથવા વિવાહાદિક આ લોક સંબંધી કાર્યોમાં અનુમતિ આપતો નથી તે મમત્વ યા રાગ-દ્વેષ-રહિત વ્યક્તિને અનુમતિત્યાગ પ્રતિમાધારી માનવો. ૧૪૬.

હવે શ્રાવક ઉદ્દિશ્યવિરતિરૂપ ગુણથી યુક્ત હોય છે—એમ દર્શાવીને કહે છે—

ઉદ્દિશ્યત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૭

અન્વયાર્થ:—[गृहतः] ઘેરથી [मुनिवनम्] મુનિના વનમાં [इत्वा] જઈને [गुरूपकण्ठे] ગુરુની પાસે [व्रतानि] વ્રતો [परिगृह्य] ગ્રહણ કરીને [तपस्यन्] તપ કરતો, [भैक्ष्याशनः] ભિક્ષાથી મળેલું ભોજન કરનાર તથા [चेलखण्डधरः] કોપીન (લંગોટી) અને ખંડવસ્ત્ર ધારણ કરનાર (વ્યક્તિ) [उत्कृष्टः] ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક (ક્ષુલ્લક યા ઐલક) છે.

---

१. [illegible] भैक्ष्यं कर्मविशेषण तद् अश्नातीति भैक्ष्याशनः प्रत्ययः अथवा भिक्षाणां समूहो [illegible]) ।

यदि समयं आगमं जानीते आगमज्ञो यदि भवति तदा ध्रुवं निश्चयेन श्रेयोज्ञाता उत्कृष्टज्ञाता स भवति। किं कुर्वन्? निश्चिन्वन्। कथमित्याह—पापमित्यादि—पापमधर्मोऽरातिः शत्रुर्जीवस्यानेकापकारकत्वात् धर्मश्च बन्धुर्जीवस्यानेकोपकारकत्वादित्येवं निश्चिन्वन्॥ १४८॥

इदानीं शास्त्रार्थानुष्ठातुः फलं दर्शयन्नाह—

કરતો થકો શ્રાવક [यदि] જો [समयम्] શાસ્ત્રને [जानीते] જાણે છે, તો તે [ध्रुवम्] નિશ્ચયથી [श्रेयोज्ञाता] શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા અથવા કલ્યાણનો જ્ઞાતા [भवति] થાય છે.

ટીકા:—'यदि समयं जानीते' જો સમયને એટલે આગમને જાણે છે અર્થાત્ જો આગમનો જ્ઞાતા છે તો 'ध्रुवं' નિશ્ચયથી 'श्रेयोज्ञाता भवति' તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા છે. શું કરતો થકો? 'निश्चिन्वन्' નિશ્ચય કરતો થકો. કેવી રીતે? તે કહે છે–'पापमित्यादि' પાપ જ અર્થાત્ અધર્મ જ (મિથ્યારત્નત્રય જ) અનેક અપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો શત્રુ છે અને ધર્મ જ (સમ્યક્રત્નત્રય જ) અનેક ઉપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો મિત્ર છે–આવો નિશ્ચય કરતો થકો.

ભાવાર્થ:—જીવનો અપકારક હોવાથી પાપ (અધર્મ) શત્રુ છે અને ઉપકારક હોવાથી ધર્મ (રત્નત્રયધર્મ) મિત્ર છે–એવો નિર્ણય કરીને જે શાસ્ત્રને જાણે છે તે જ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દિષ્ટત્યાગી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં છે. તે તપસ્વી પણ છે, પરંતુ જો તે આત્માના સ્વભાવ-વિભાવ ન જાણે તો તે આત્મશ્રેયનો જ્ઞાતા-ભોક્તા થતો નથી.

સંસારનાં દુઃખોથી બચાવી જે પ્રાણીઓને ઉત્તમ સુખમાં ધારણ કરે તે ધર્મ છે. તે જ ધર્મ જીવને મિત્ર સમાન છે. શુભભાવરૂપ ધર્મ–વ્યવહારધર્મ જીવને સંસારનું કારણ છે, તેથી તેને તે શત્રુ સમાન છે. ૧૪૮.

હવે શાસ્ત્રના અર્થનું આચરણ કરનારને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે દર્શાવીને કહે છે—

शीलसन्विता मां भुनक्तु । तथा सा मां सम्पुनीतात् सकलदोषकलङ्कं निराकृत्य पवित्रयतु । किमिव ? कुलमिव गुणभूषा कन्यका । अयमर्थः—कुलं यथा गुणभूषा गुणाऽलङ्कारोपेता कन्या पवित्रयति श्लाघ्यतां नयति तथा दृष्टिलक्ष्मीरपि गुणभूषा अष्टमूल गुणैरलंकृता मां सम्यक्पुनीतादिति ॥ १५० ॥

> येनाज्ञानतमो विनाश्य[1] निखिलं भव्यात्मचेतोगतम्
> सम्यग्ज्ञानमहांशुभिः प्रकटितः सागारमार्गोऽखिलः ।
> स श्रीरत्नकरण्डकामलरविः संसृत्सरिच्छोषको
> जीयादेष समन्तभद्रमुनिपः श्रीमान् प्रभेन्दुर्जिनः ॥ १ ॥

રક્ષા કરે છે, કિન્તુ અશુદ્ધ શીલવતી માતા (દુશ્ચારિણી માતા) નહિ; તેમ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતરૂપી અર્થાત્ નિરતિચાર સાત શીલથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શન-લક્ષ્મી પણ મારી રક્ષા કરે, તથા 'सा मां संपुनीतात्' તે મને પવિત્ર કરે-સર્વ દોષરૂપ કલંકને દૂર કરી મને પવિત્ર કરે. કોની જેમ? 'कुलम् इव गुणभूषा कन्यका' જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને (પવિત્ર) કરે છે તેમ. અર્થ એ છે કે-જેમ ગુણરૂપી અલંકારોથી યુક્ત ગુણવતી કન્યા કુળને પવિત્ર કરે છે-પ્રશંસાપાત્ર કરે છે, તેમ અષ્ટ મૂળગુણરૂપી અલંકારોથી ગુણવતી સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી પણ મને સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરે.

ભાવાર્થ:—જેમ કોઈ કામિની (સ્ત્રી) પોતાના કામીને સુખી કરે છે તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને સુખી કરે; જેમ કોઈ શીલવતી માતા પોતાના પુત્રનું લાલન-પાલન કરે છે તેમ સપ્તશીલોથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મારી રક્ષા કરે અને જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને ઉજ્જ્વળ કરે છે (પવિત્ર કરે છે) તેમ અષ્ટ મૂળગુણ-યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને પવિત્ર કરે.

ટીકાકારની મંગળકામના

જેમણે ભવ્ય આત્માના ચિત્તમાં વ્યાપ્ત સમસ્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરીને, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં મહા કિરણો દ્વારા સઘળો શ્રાવકમાર્ગ પ્રકાશિત કર્યો છે, તેઓ સંસારરૂપી નદીના શોષક શ્રી રત્નકરણ્ડકરૂપી તેજસ્વી સૂર્ય સમાન અને ચંદ્રની કાંતિસમાન (प्रभेन्दुः) શ્રીમાન્ જિન સમન્તભદ્રાચાર્ય જય પામો.

---

१. निखिल इति पाठः ।

शीलसन्विता मां सुनक्तु । तथा सा मां सम्पुनीतात् सकलदोषकलङ्कं निराकृत्य पवित्रयतु । किमिव ? कुलमिव गुणभूषा कन्यका । अयमर्थः—कुलं यथा गुणभूषा गुणाऽलङ्कारोपेता कन्या पवित्रयति श्लाघ्यतां नयति तथा दृष्टिलक्ष्मीरपि गुणभूषा अष्टमूल गुणैरलंकृता मां सम्यक्पुनीतादिति ॥ १५० ॥

येनाज्ञानतमो विनाश्य[1] निखिलं भव्यात्मचेतोगतम्
सम्यग्ज्ञानमहांशुभिः प्रकटितः सागारमार्गोऽखिलः ।
स श्रीरत्नकरण्डकामलरविः संसृत्सरिच्छोषको
जीयादेष समन्तभद्रमुनिपः श्रीमान् प्रभेन्दुर्जिनः ॥ १ ॥

રક્ષા કરે છે, કિન્તુ અશુદ્ધ શીલવતી માતા (દુશ્ચારિણી માતા) નહિ; તેમ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતરૂપી અર્થાત્ નિરતિચાર સાત શીલથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શન-લક્ષ્મી પણ મારી રક્ષા કરે, તથા 'सा मां संपुनीतात्' તે મને પવિત્ર કરે—સર્વ દોષરૂપ કલંકને દૂર કરી મને પવિત્ર કરે. કોની જેમ? 'कुलम् इव गुणभूषा कन्यका' જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને (પવિત્ર) કરે છે તેમ. અર્થ એ છે કે-જેમ ગુણરૂપી અલંકારોથી યુક્ત ગુણવતી કન્યા કુળને પવિત્ર કરે છે-પ્રશંસાપાત્ર કરે છે, તેમ અષ્ટ મૂળગુણરૂપી અલંકારોથી ગુણવતી સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી પણ મને સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરે.

ભાવાર્થ:—જેમ કોઈ કામિની (સ્ત્રી) પોતાના કામીને સુખી કરે છે તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને સુખી કરે; જેમ કોઈ શીલવતી માતા પોતાના પુત્રનું લાલન-પાલન કરે છે તેમ સપ્તશીલોથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મારી રક્ષા કરે અને જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને ઉજ્જ્વળ કરે છે (પવિત્ર કરે છે) તેમ અષ્ટ મૂળગુણ-યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને પવિત્ર કરે.

ટીકાકારની મંગળકામના

જેમણે ભવ્ય આત્માના ચિત્તમાં વ્યાપ્ત સમસ્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરીને, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં મહા કિરણો દ્વારા સઘળો શ્રાવકમાર્ગ પ્રકાશિત કર્યો છે, તેઓ સંસારરૂપી નદીના શોષક શ્રી રત્નકરણ્ડકરૂપી તેજસ્વી સૂર્ય સમાન અને ચંદ્રની કાંતિવાળા (प्रभेन्दुः) શ્રીમાન્ જિન સમન્તભદ્રાચાર્ય જય પામો.

---

1. निरस्य इति ख. ।

अधुना परिग्रहनिवृत्तिगुणं श्रावकस्य प्ररूपयन्नाह—

बाह्येषु दशसु वस्तुषु ममत्वमुत्सृज्य निर्ममत्वरतः ।
स्वस्थः सन्तोषपरः परिचित्तपरिग्रहाद्विरतः ॥ १४५ ॥

परि समन्तात् चित्तस्थः परिग्रहो हि परिचित्तपरिग्रहस्तस्माद्विरतः श्रावको भवति । किं विशिष्टः सन् ? स्वस्थो मायादिरहितः । तथा सन्तोषपरः परिग्रहाकांक्षा-व्यावृत्त्या सन्तुष्टः तथा । निर्ममत्वरतः । किं कृत्वा ? उत्सृज्य परित्यज्य । किं तत् ? ममत्वं मूर्च्छा । क्व ? बाह्येषु दशसु वस्तुषु । एतदेव दशधा परिगणनं बाह्यवस्तूनां दर्श्यन्ते ।

क्षेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदं च चतुष्पदम् ।
शयनासने च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

હવે શ્રાવકના પરિગ્રહનિવૃત્તિગુણની પ્રરૂપણા કરીને કહે છે—

પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૫

અન્વયાર્થ:—જે [बाह्येषु] બાહ્ય [दशसु] દસ પ્રકારની [वास्तुषु] વસ્તુઓમાં [ममत्वम्] મમતાને [उत्सृज्य] છોડીને [निर्ममत्वरतः] નિર્મમતામાં રત હોતા થકા [स्वस्थः] સ્વમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિત અને [संतोषपरः] સંતોષમાં તત્પર રહે છે, તે [परिचित्तपरिग्रहात्] સર્વપ્રકારથી મનમાં સ્થિત પરિગ્રહથી [विरतः] વિરક્ત છે-(અર્થાત પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારી છે).

ટીકા:—'परिचित्तपरिग्रहात् विरतः' પરિ-સર્વ પ્રકારથી મનમાં રહેલા પરિગ્રહ-તેનાથી વિરક્ત શ્રાવક છે. કેવા પ્રકારનો હોઈ? 'स्वस्थ' માયાદિરહિત સ્વમાં સ્થિત (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત) તથા 'संतोषपरः' પરિગ્રહની આકાંક્ષાથી રહિત હોવાને લીધે સંતુષ્ટ (સંતોષમાં તત્પર) તથા 'निर्ममत्वरतः' મમતારહિતપણામાં લીન (મમત્વરહિત) હોઈ. શું કરીને? 'उत्सृज्य' છોડીને. શું તે? 'ममत्वं' મૂર્છા (મમત્વભાવ). શામાં? 'बाह्येषु दशसु वस्तुषु' બાહ્ય દશ પ્રકારની વસ્તુઓમાં. એ દશ પ્રકારની બાહ્ય વસ્તુઓની ગણતરી કરી દર્શાવાય છે—

क्षेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदं च चतुष्पदम् ।
शयनासने च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

गमः। क्व? आरंभे कृष्यादौ। वा शब्दः सर्वत्र परस्परसमुच्चयार्थः। परिग्रहे वा धान्यदासीदासादौ। ऐहिकेषु कर्मसु वा विवाहादिषु। किंविशिष्टः? समधीः रागादिरहितबुद्धिः ममत्वरहितबुद्धिर्वा ॥ १४६ ॥

इदानीमुद्दिष्टविरतिलक्षणगुणयुक्तत्वं श्रावकस्य दर्शयन्नाह—

गृहतो मुनिवनमित्वा गुरूपकण्ठे व्रतानि परिगृह्य।
[1]भैक्ष्याशनस्तपस्यन्नुत्कृष्टश्चेलखण्डधरः ॥ १४७ ॥

જોઈએ. 'यस्य खलु' જેને નિશ્ચયથી 'नास्ति' ન હોય. શું તે (ન હોય)? 'अनुमति' અનુમોદના. શામાં? 'आरंभे' કૃષિ આદિ આરંભનાં કાર્યોમાં. 'वा' શબ્દ બધે પરસ્પર સમુચ્ચય અર્થમાં છે. 'परिग्रहे वा' ધાન્ય, દાસી, દાસ આદિ પરિગ્રહોમાં 'ऐहिकेषु कर्मसु वा' અને વિવાહાદિ આ લોકસંબંધી કાર્યોમાં. કેવા પ્રકારનો? 'समधीः' રાગાદિરહિત બુદ્ધિવાળો યા મમત્વબુદ્ધિરહિતવાળો (શ્રાવક અનુમતિ-ત્યાગવાળો મનાય છે).

ભાવાર્થ:—જે ખેતી આદિ આરંભનાં કાર્યોમાં, ધનાદિ પરિગ્રહોમાં અથવા વિવાહાદિક આ લોક સંબંધી કાર્યોમાં અનુમતિ આપતો નથી તે મમત્વ યા રાગ-દ્વેષ-રહિત વ્યક્તિને અનુમતિત્યાગ પ્રતિમાધારી માનવો. ૧૪૬.

હવે શ્રાવક ઉદ્દિષ્ટવિરતિરૂપ ગુણથી યુક્ત હોય છે—એમ દર્શાવીને કહે છે—

ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૭

અન્વયાર્થ:—[गृहतः] ઘેરથી [मुनिवनम्] મુનિના વનમાં [इत्वा] જઈને [गुरूपकण्ठे] ગુરુની પાસે [व्रतानि] વ્રતો [परिगृह्य] ગ્રહણ કરીને [तपस्यन्] તપ કરતો, [भैक्ष्याशनः] ભિક્ષાથી મળેલું ભોજન કરનાર તથા [चेलखण्डधरः] કૌપીન (લંગોટી) અને ખંડવસ્ત્ર ધારણ કરનાર (વ્યક્તિ) [उत्कृष्टः] ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક (ક્ષુલ્લક યા ઐલક) છે.

---

1. भैक्ष्याशनश्च (भिक्षाणां समूहो भैक्ष्यं तद् अश्नातीति भैक्ष्याशनः प्रत्ययः अथवा भिक्षाणां समूहो भैक्ष्यं भैक्ष्य प्रत्ययः)।

यदि समयं आगमं जानीते आगमज्ञो यदि भवति तदा ध्रुवं निश्चयेन श्रेयोज्ञाता उत्कृष्टज्ञाता स भवति । किं कुर्वन् ? निश्चिन्वन् । कथमित्याह—पापमित्यादि—पापमधर्मोऽरातिः शत्रुर्जीवस्यानेकापकारकत्वात् धर्मश्च बन्धुर्जीवस्यानेकोपकारकत्वादित्येवं निश्चिन्वन् ॥ १४८ ॥

इदानीं शास्त्रार्थानुष्ठातुः फलं दर्शयन्नाह—

કરતો થકો શ્રાવક [यदि] જો [समयम्] શાસ્ત્રને [जानीते] જાણે છે, તો તે [ध्रुवम्] નિશ્ચયથી [श्रेयोज्ञाता] શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા અથવા કલ્યાણનો જ્ઞાતા [भवति] થાય છે.

ટીકા:—'यदि समयं जानीते' જો સમયને એટલે આગમને જાણે છે અર્થાત્ જો આગમનો જ્ઞાતા છે તો 'ध्रुवं' નિશ્ચયથી 'श्रेयोज्ञाता भवति' તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા છે. શું કરતો થકો? 'निश्चिन्वन्' નિશ્ચય કરતો થકો. કેવી રીતે? તે કહે છે–'पापमित्यादि' પાપ જ અર્થાત્ અધર્મ જ (મિથ્યારત્નત્રય જ) અનેક અપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો શત્રુ છે અને ધર્મ જ (સમ્યક્રત્નત્રય જ) અનેક ઉપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો મિત્ર છે–આવો નિશ્ચય કરતો થકો.

ભાવાર્થ:—જીવનો અપકારક હોવાથી પાપ (અધર્મ) શત્રુ છે અને ઉપકારક હોવાથી ધર્મ (રત્નત્રયધર્મ) મિત્ર છે–એવો નિર્ણય કરીને જે શાસ્ત્રને જાણે છે તે જ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દિષ્ટત્યાગી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં છે. તે તપસ્વી પણ છે, પરંતુ જો તે આત્માના સ્વભાવ-વિભાવ ન જાણે તો તે આત્મશ્રેયનો જ્ઞાતા-ભોક્તા થતો નથી.

સંસારનાં દુઃખોથી બચાવી જે પ્રાણીઓને ઉત્તમ સુખમાં ધારણ કરે તે ધર્મ છે. તે જ ધર્મ જીવને મિત્ર સમાન છે. શુભભાવરૂપ ધર્મ–વ્યવહારધર્મ જીવને સંસારનું કારણ છે, તેથી તેને તે શત્રુ સમાન છે. ૧૪૮.

હવે શાસ્ત્રના અર્થનું આચરણ કરનારને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે દર્શાવીને કહે છે—

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવૈ,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહઁતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છહઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જ સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઈષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु ।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવૈ,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહઁતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જ સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઇષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

शीलसन्त्रिता मां शुनक्तु । तथा सा मां सम्पुनीतात् सकलदोषकलङ्कं निराकृत्य पवित्रयतु । किमिव ? कुलमिव गुणभूषा कन्यका । अयमर्थः—कुलं यथा गुणभूषा गुणाऽलङ्कारोपेता कन्या पवित्रयति श्लाघ्यतां नयति तथा दृष्टिलक्ष्मीरपि गुणभूषा अष्टमूल गुणैरलंकृता मां सम्यक्पुनीतादिति ॥ १५० ॥

येनाज्ञानतमो विनाश्य[1] निखिलं भव्यात्मचेतोगतम्
सम्यग्ज्ञानमहांशुभिः प्रकटितः सागारमार्गोऽखिलः ।
स श्रीरत्नकरण्डकामलरविः संसृत्सरिच्छोषको
जीयादेष समन्तभद्रमुनिपः श्रीमान् प्रभेन्दुर्जिनः ॥ १ ॥

રક્ષા કરે છે, કિન્તુ અશુદ્ધ શીલવતી માતા (દુશ્ચારિણી માતા) નહિ; તેમ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતરૂપી અર્થાત્ નિરતિચાર સાત શીલથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શન-લક્ષ્મી પણ મારી રક્ષા કરે, તથા 'सा मां संपुनीतात्' તે મને પવિત્ર કરે—સર્વ દોષરૂપ કલંકને દૂર કરી મને પવિત્ર કરે. કોની જેમ? 'कुलम् इव गुणभूषा कन्यका' જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને (પવિત્ર) કરે છે તેમ. અર્થ એ છે કે-જેમ ગુણરૂપી અલંકારોથી યુક્ત ગુણવતી કન્યા કુળને પવિત્ર કરે છે-પ્રશંસાપાત્ર કરે છે, તેમ અષ્ટ મૂળગુણરૂપી અલંકારોથી ગુણવતી સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી પણ મને સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરે.

ભાવાર્થ:—જેમ કોઈ કામિની (સ્ત્રી) પોતાના કામીને સુખી કરે છે તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને સુખી કરે; જેમ કોઈ શીલવતી માતા પોતાના પુત્રનું લાલન-પાલન કરે છે તેમ સપ્તશીલોથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મારી રક્ષા કરે અને જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને ઉજ્જ્વળ કરે છે (પવિત્ર કરે છે) તેમ અષ્ટ મૂળગુણ-યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને પવિત્ર કરે.

ટીકાકારની મંગળકામના

જેમણે ભવ્ય આત્માના ચિત્તમાં વ્યાપ્ત સમસ્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરીને, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં મહા કિરણો દ્વારા સઘળો શ્રાવકમાર્ગ પ્રકાશિત કર્યો છે, જેઓ સંસારરૂપી નદીના શોષક શ્રી રત્નકરંડકરૂપી તેજસ્વી સૂર્ય સમાન અને ચંદ્રની કાંતિવાળા (प्रभेन्दुः) શ્રીમાન્ જિન સમન્તભદ્રાચાર્ય જય પામો.

---

१. तिमिर इति ख: ।

वेषु पश्यतां वीभत्सभावोत्पादकं ॥ १४३ ॥

इदानीमारम्भविनिवृत्तिगुणं श्रावकस्य प्रतिपादयन्नाह—

सेवाकृषिवाणिज्यप्रमुखादारम्भतो व्युपारमति ।
प्राणातिपातहेतोर्योऽसावारम्भविनिवृत्तः ॥ १४४ ॥

यो व्युपारमति विशेषेण उपरतः व्यापारेभ्य आसमन्तात् जायते असावारम्भवि-

---

કરે છે. (તેવા શરીરને જોઈને).

ભાવાર્થઃ—જે વ્રતી શ્રાવક શરીરને રજોવીર્યથી ઉત્પન્ન, અપવિત્રતાનું કારણ, નવદ્વારથી મળ ઝરતું, દુર્ગન્ધ અને ગ્લાનિયુક્ત જાણી, કામસેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે-તે બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમાધારી છે.

આ બ્રહ્મચારી પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીનો પણ સંબંધ કરે નહિ, તેની સાથે નિકટ એક સ્થાનમાં શયન કરે નહિ, પૂર્વે ભોગવેલા ભોગોનું ચિંતવન કરે નહિ, કામોદ્દીપન કરે તેવા પુષ્ટ આહારનો ત્યાગ કરે, રાગ ઉપજાવે તેવાં વસ્ત્ર-આભૂષણ પહેરે નહિ, ગીત, નૃત્ય, વાદિત્રાદિનું શ્રવણ અને અવલોકન કરે નહિ, પુષ્પમાળા, સુગંધ-વિલેપન, અત્તર-ફુલેલ આદિનો ત્યાગ કરે, શૃંગાર કથા, હાસ્ય કથારૂપ કાવ્ય-નાટકાદિકના પઠન-શ્રવણનો ત્યાગ કરે અને તાંબુલાદિક રાગકારી વસ્તુઓથી દૂર જ રહે.

આ પ્રતિમાધારી શ્લોક ૬૦ માં દર્શાવેલા બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતના કોઈ અતિચારો લાગે નહિ તે માટે ખાસ સાવધાન રહે છે. તેને નિરતિચાર પ્રતિમાનું પાલન હોય છે. ૧૪૩.

હવે શ્રાવકના આરંભવિરતિ ગુણનું પ્રતિપાદન કરીને કહે છે—

આરંભત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૪

અન્વયાર્થઃ—[प्राणातिपातहेतोः] જે પ્રાણીના વિયોજનના કારણભૂત હોય એવા [सेवाकृषिवाणिज्यप्रमुखात्] નોકરી, ખેતી, વ્યાપાર આદિક [आरम्भतः] આરંભથી (આરંભનાં કાર્યોથી) [यः] જે [व्युपारमति] વિરક્ત થાય છે, [असौ] તે [आरम्भविनिवृत्तः] આરંભવિનિવૃત્ત શ્રાવક છે (અર્થાત્ આરંભત્યાગ-પ્રતિમાધારી છે).

ટીકાઃ—'यः व्युपारमति' જે વ્યાપારથી વિશેષતાપૂર્વક સર્વપ્રકારે નિવૃત્ત થાય

अधुना परिग्रहनिवृत्तिगुणं श्रावकस्य प्ररूपयन्नाह—

बाह्येषु दशसु वस्तुषु ममत्वमुत्सृज्य निर्ममत्वरतः ।
स्वस्थः सन्तोषपरः परिचित्तपरिग्रहाद्विरतः ॥ १४५ ॥

परि समन्तात् चित्तस्थः परिग्रहो हि परिचित्तपरिग्रहस्तस्माद्विरतः श्रावको भवति । किं विशिष्टः सन् ? स्वस्थो मायादिरहितः । तथा सन्तोषपरः परिग्रहाकाङ्क्षाव्यावृत्त्या सन्तुष्टः तथा । निर्ममत्वरतः । किं कृत्वा ? उत्सृज्य परित्यज्य । किं तत् ? ममत्वं मूर्च्छा । क्व ? बाह्येषु दशसु वस्तुषु । एतदेव दशधा परिगणनं बाह्यवस्तूनां दर्श्यन्ते ।

क्षेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदं च चतुष्पदम् ।
शयनासने च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

હવે શ્રાવકના પરિગ્રહનિવૃત્તિગુણની પ્રરૂપણા કરીને કહે છે—

પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૫

અન્વયાર્થ:—જે [बाह्येषु] બાહ્ય [दशसु] દસ પ્રકારની [वास्तुषु] વસ્તુઓમાં [ममत्वम] મમતાને [उत्सृज्य] છોડીને [निर्ममत्वरतः] નિર્મમતામાં રત હોતા થકા [स्वस्थः] સ્વમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિત અને [संतोषपरः] સંતોષમાં તત્પર રહે છે, તે [परिचित्तपरिग्रहात्] સર્વપ્રકારથી મનમાં સ્થિત પરિગ્રહથી [विरतः] વિરક્ત છે-(અર્થાત્ પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમાધારી છે).

ટીકા:—'परिचित्तपरिग्रहात् विरतः' પરિ-સર્વ પ્રકારથી મનમાં રહેલા પરિગ્રહ-તેનાથી વિરક્ત શ્રાવક છે. કેવા પ્રકારનો હોઈ? 'स्वस्थ' માયાદિરહિત સ્વમાં સ્થિત (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત) તથા 'संतोषपरः' પરિગ્રહની આકાંક્ષાથી રહિત હોવાને લીધે સંતુષ્ટ (સંતોષમાં તત્પર) તથા 'निर्ममत्वरतः' મમતારહિતપણામાં લીન (મમત્વરહિત) હોઈ. શું કરીને? 'उत्सृज्य' છોડીને. શું તે? 'ममत्वं' મૂર્છા (મમતાભાવ). શામાં? 'बाह्येषु दशसु वस्तुषु' બાહ્ય દશ પ્રકારની વસ્તુઓમાં. એ દશ પ્રકારની બાહ્ય વસ્તુઓની ગણતરી કરી દર્શાવાય છે—

क्षेत्रं वास्तु धनं धान्यं द्विपदं च चतुष्पदम् ।
शयनासने च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

गमः । क्व ? आरंभे कृष्यादौ । वा शब्दः सर्वत्र परस्परसमुच्चयार्थः । परिग्रहे वा धान्यदासीदासादौ । ऐहिकेषु कर्मसु वा विवाहादिषु । किंविशिष्टः ? समधीः रागादिरहितबुद्धिः ममत्वरहितबुद्धिर्वा ॥ १४६ ॥

इदानीमुद्दिष्टविरतिलक्षणगुणयुक्तत्वं श्रावकस्य दर्शयन्नाह—

गृहतो मुनिवनमित्वा गुरूपकण्ठे व्रतानि परिगृह्य ।
[1]भैक्ष्याशनस्तपस्यन्नुत्कृष्टश्चेलखण्डधरः ॥ १४७ ॥

જોઈએ. 'यस्य खलु' જેને નિશ્ચયથી 'नास्ति' ન હોય. શું તે (ન હોય)? 'अनुमति' અનુમોદના. શામાં? 'आरंभे' કૃષિ આદિ આરંભનાં કાર્યોમાં. 'वा' શબ્દ બધે પરસ્પર સમુચ્ચય અર્થમાં છે. 'परिग्रहे वा' ધાન્ય, દાસી, દાસ આદિ પરિગ્રહોમાં 'ऐहिकेषु कर्मसु वा' અને વિવાહાદિ આ લોકસંબંધી કાર્યોમાં. કેવા પ્રકારનો? 'समधीः' રાગાદિરહિત બુદ્ધિવાળો યા મમત્વબુદ્ધિરહિતવાળો (શ્રાવક અનુમતિ-ત્યાગવાળો મનાય છે).

ભાવાર્થ:—જે ખેતી આદિ આરંભનાં કાર્યોમાં, ધનાદિ પરિગ્રહોમાં અથવા વિવાહાદિક આ લોક સંબંધી કાર્યોમાં અનુમતિ આપતો નથી તે મમત્વ યા રાગ-દ્વેષ-રહિત વ્યક્તિને અનુમતિત્યાગ પ્રતિમાધારી માનવો. ૧૪૬.

હવે શ્રાવક ઉદ્દિષ્ટવિરતિરૂપ ગુણથી યુક્ત હોય છે—એમ દર્શાવીને કહે છે—

ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમાધારીનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૪૭

અન્વયાર્થ:—[गृहतः] ઘરથી [मुनिवनम्] મુનિના વનમાં [इत्वा] જઈને [गुरूपकण्ठे] ગુરુની પાસે [व्रतानि] વ્રતો [परिगृह्य] ગ્રહણ કરીને [तपस्यन्] તપ કરતો, [भैक्ष्याशनः] ભિક્ષાથી મળેલું ભોજન કરનાર તથા [चेलखण्डधरः] કૌપીન (લંગોટી) અને ખંડવસ્ત્ર ધારણ કરનાર (વ્યક્તિ) [उत्कृष्टः] ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક (ક્ષુલ્લક યા ઐલક) છે.

---

१. भैक्ष्याशन इ (भिक्षाणां समूहो भैक्षं स्वार्थेऽण् तद् अश्नाति इति भैक्षाशनः प्रत्ययः अथवा भिक्षाणां समूहो भैक्ष्यं स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः) ।

यदि समयं आगमं जानीते आगमज्ञो यदि भवति तदा ध्रुवं निश्चयेन श्रेयोज्ञाता उत्कृष्टज्ञाता स भवति । किं कुर्वन् ? निश्चिन्वन् । कथमित्याह—पापमित्यादि—पापमधर्मोऽरातिः शत्रुर्जीवस्यानेकापकारकत्वात् धर्मश्च बन्धुर्जीवस्यानेकोपकारकत्वादित्येवं निश्चिन्वन् ॥ १४८ ॥

इदानीं शास्त्रार्थानुष्ठातुः फलं दर्शयन्नाह—

કરતો થકો શ્રાવક [यदि] જો [समयम्] શાસ્ત્રને [जानीते] જાણે છે, તો તે [ध्रुवम्] નિશ્ચયથી [श्रेयोज्ञाता] શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા અથવા કલ્યાણનો જ્ઞાતા [भवति] થાય છે.

ટીકા:—'यदि समयं जानीते' જો સમયને એટલે આગમને જાણે છે અર્થાત્ જો આગમનો જ્ઞાતા છે તો 'ध्रुवं' નિશ્ચયથી 'श्रेयोज्ञाता भवति' તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતા છે. શું કરતો થકો? 'निश्चिन्वन्' નિશ્ચય કરતો થકો. કેવી રીતે? તે કહે છે—'पापमित्यादि' પાપ જ અર્થાત્ અધર્મ જ (મિથ્યારત્નત્રય જ) અનેક અપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો શત્રુ છે અને ધર્મ જ (સમ્યક્રત્નત્રય જ) અનેક ઉપકારનું કારણ હોવાથી જીવનો મિત્ર છે—આવો નિશ્ચય કરતો થકો.

ભાવાર્થ:—જીવનો અપકારક હોવાથી પાપ (અધર્મ) શત્રુ છે અને ઉપકારક હોવાથી ધર્મ (રત્નત્રયધર્મ) મિત્ર છે—એવો નિર્ણય કરીને જે શાસ્ત્રને જાણે છે તે જ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દિષ્ટત્યાગી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં છે. તે તપસ્વી પણ છે, પરંતુ જો તે આત્માના સ્વભાવ-વિભાવ ન જાણે તો તે આત્મશ્રેયનો જ્ઞાતા-ભોક્તા થતો નથી.

સંસારનાં દુઃખોથી બચાવી જે પ્રાણીઓને ઉત્તમ સુખમાં ધારણ કરે તે ધર્મ છે. તે જ ધર્મ જીવને મિત્ર સમાન છે. શુભભાવરૂપ ધર્મ-વ્યવહારધર્મ જીવને સંસારનું કારણ છે, તેથી તેને તે શત્રુ સમાન છે. ૧૪૮.

હવે શાસ્ત્રના અર્થનું આચરણ કરનારને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે દર્શાવીને કહે છે—

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવૈ,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહઁતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છહઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જે સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઇષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવે,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહઁતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જે સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ધર્મભાવના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવૈ,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહંતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છહઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જે સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઇષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવૈ,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહઁતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જે સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઇષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ:—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

रत्नकरण्डकं कुर्वतश्च मम यासौ सम्यक्त्वसम्पत्तिर्वृद्धिंगता सा एतदेव कुर्यादित्याह—

(मालिनीछन्दः)

सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव,
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनक्तु।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका संपुनीता-
ज्जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी दृष्टिलक्ष्मीः ॥ १५० ॥

અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી રત્નોનો પટારો બતાવ્યો છે, ત્રણે લોકમાં તેને જ સર્વોત્તમ પતિ બનાવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષની સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે.

જે શ્રાવક અતિચાર રહિત નિશ્ચયના લક્ષ્યે વ્યવહાર રત્નત્રયની સાધના કરે છે તેને સંપૂર્ણ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેને સ્વર્ગના સુખપૂર્વક મોક્ષસુખની સિદ્ધિ થાય છે.

પં. દૌલતરામજીએ કહ્યું છે કે—

બારહ વ્રતકે અતીચાર, પન પન ન લગાવૈ,
મરણ-સમય સંન્યાસ ધારિ, તસુ દોષ નશાવૈ;
યોં શ્રાવક-વ્રત પાલ, સ્વર્ગ સોલમ ઉપજાવૈ,
તહઁતૈં ચય નરજન્મ પાય, મુનિ હ્વૈ શિવ જાવૈ. ૧૫.

(છહઢાળા ૪/૧૫) ૧૪૯.

રત્નકરણ્ડક શ્રાવકાચારની રચના કરતાં મને (શ્રી સમન્તભદ્રસ્વામીને) જ સમ્યક્ત્વરૂપ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે તે આટલું જ કરે એમ કહે છે—

શ્રાવકની ઇષ્ટપ્રાર્થના

શ્લોક ૧૫૦

અન્વયાર્થ :—[जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी] જિનેન્દ્રભગવાનનાં ચરણકમળોમાં દૃષ્ટિ કરનાર (શ્રદ્ધા કરનાર) [दृष्टिलक्ष्मीः] સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી [सुखभूमिः] સુખની

शीलसन्विता मां भुनक्तु। तथा सा मां सम्पुनीतात् सकलदोषकलङ्कं निराकृत्य पवित्रयतु। किमिव ? कुलमिव गुणभूषा कन्यका। अयमर्थः—कुलं यथा गुणभूषा गुणाऽलङ्कारोपेता कन्या पवित्रयति श्लाघ्यतां नयति तथा दृष्टिलक्ष्मीरपि गुणभूषा अष्टमूल गुणैरलंकृता मां सम्यक्पुनीतादिति ॥ १५० ॥

येनाज्ञानतमो विनाश्य[1] निखिलं भव्यात्मचेतोगतम्
सम्यग्ज्ञानमहांशुभिः प्रकटितः सागारमार्गोऽखिलः।
स श्रीरत्नकरण्डकामलरविः संसृत्सरिच्छोषको
जीयादेष समन्तभद्रमुनिपः श्रीमान् प्रभेन्दुर्जिनः ॥ १ ॥

રક્ષા કરે છે, કિન્તુ અશુદ્ધ શીલવતી માતા (દુશ્ચારિણી માતા) નહિ; તેમ ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતરૂપી અર્થાત્ નિરતિચાર સાત શીલથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શન-લક્ષ્મી પણ મારી રક્ષા કરે, તથા 'सा मां संपुनीतात्' તે મને પવિત્ર કરે–સર્વ દોષરૂપ કલંકને દૂર કરી મને પવિત્ર કરે. કોની જેમ? 'कुलम् इव गुणभूषा कन्यका' જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને (પવિત્ર) કરે છે તેમ. અર્થ એ છે કે–જેમ ગુણરૂપી અલંકારોથી યુક્ત ગુણવતી કન્યા કુળને પવિત્ર કરે છે–પ્રશંસાપાત્ર કરે છે, તેમ અષ્ટ મૂળગુણરૂપી અલંકારોથી ગુણવતી સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી પણ મને સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરે.

ભાવાર્થ:—જેમ કોઈ કામિની (સ્ત્રી) પોતાના કામીને સુખી કરે છે તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને સુખી કરે; જેમ કોઈ શીલવતી માતા પોતાના પુત્રનું લાલન-પાલન કરે છે તેમ સપ્તશીલોથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મારી રક્ષા કરે અને જેમ ગુણવતી કન્યા કુળને ઉજ્જ્વળ કરે છે (પવિત્ર કરે છે) તેમ અષ્ટ મૂળગુણ-યુક્ત સમ્યગ્દર્શનરૂપી લક્ષ્મી મને પવિત્ર કરે.

ટીકાકારની મંગળકામના

જેમણે ભવ્ય આત્માના ચિત્તમાં વ્યાપ્ત સમસ્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરીને, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં મહા કિરણો દ્વારા સઘળો શ્રાવકમાર્ગ પ્રકાશિત કર્યો છે, તેઓ સંસારરૂપી નદીના શોષક શ્રી રત્નકરણ્ડકરૂપી તેજસ્વી સૂર્ય સમાન અને ચંદ્રની કાંતિવાળા (प्रभेन्दुः) શ્રીમાન જિન સમન્તભદ્રાચાર્ય જય પામો.

---

१. निरस्य इति खः ।

वक्ष्यमाणस्वरूपाणां । न चैवं षड्द्रव्यसप्ततत्त्वनवपदार्थानां श्रद्धानमसंगृहीतमित्याशंकनीयं [1]आगमश्रद्धानादेव तच्छ्रद्धानसंग्रहप्रसिद्धेः । अबाधितार्थप्रतिपादकमाप्तवचनं ह्यागमः । तच्छ्रद्धाने तेषां श्रद्धानं सिद्धमेव । किंविशिष्टानां तेषां? 'परमार्थानां' परमार्थभूतानां न पुनर्बौद्धमत[2] इव कल्पितानां । कथंभूतं श्रद्धानं? 'अस्मयं' न विद्यते वक्ष्यमाणो ज्ञानदर्पाद्यष्टप्रकारः स्मयो गर्वो यस्य तत्[3] । पुनरपि किंविशिष्टं[4]? 'त्रिमूढापोढं' त्रिभिर्मूढैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरपोढं रहितं यत् । 'अष्टांगं' अष्टौ वक्ष्यमाणानि निःशंकितत्वादीन्यंगानि स्वरूपाणि यस्य ॥ ४ ॥

કહેવામાં આવ્યું છે એવા સ્વરૂપવાળા આપ્ત-આગમ-તપસ્વીનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. કેવા વિશેષતાવાળા આપ્ત-આગમ-તપસ્વીનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે? 'परमार्थानाम्' પરમાર્થભૂત આપ્ત-આગમ-તપસ્વીનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે, પરંતુ બૌદ્ધાદિ મતમાં જેવા કલ્પિત આપ્ત-આગમ-તપસ્વી છે તેવાનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન નથી. કેવું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે? 'अस्मयं' 'त्रिमूढापोढं' 'अष्टाङ्गं' જેનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, એવા સ્વરૂપવાળા જ્ઞાન, દર્પાદિ આઠ પ્રકારના મદથી રહિત, જેનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે એવા સ્વરૂપવાળી ત્રણ મૂઢતા રહિત અને જેનું જે સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે એવા સ્વરૂપવાળા નિ:શંકિતત્વાદિ આઠ અંગો સહિત શ્રદ્ધાન કરવું, રુચિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે અન્ય શાસ્ત્રમાં છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે પણ અહીં આચાર્યે દેવ-આગમ-તપસ્વીની પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન કહીને અન્ય શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત લક્ષણનો સંગ્રહ કર્યો નથી. તો એવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે આગમના શ્રદ્ધાનથી જ છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોના શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. કેમકે 'अबाधितार्थ प्रतिपादकमाप्त वचनं ह्यागमः' અબાધિત અર્થનું કથન કરનાર આપ્તનું વચન તે જ આગમ છે. તેથી આગમના શ્રદ્ધાનમાં જ છ દ્રવ્યાદિનું શ્રદ્ધાન સંગ્રહિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—સાચા દેવ, સાચા આગમ અને સાચા ગુરુ—એ ત્રણેનું ત્રણ મૂઢતા રહિત, અષ્ટઅંગ સહિત અને આઠ મદ રહિત શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

---

१. आप्तागमश्रद्धानादेव ख० ।
२. बौद्धमत इव घ० ।
३. न विद्यंते स्मया वक्ष्यमाणा यत्र इत्यादिपाठः ख० ।
४. कथंभूतं ख० ।

आप्तेनोत्सन्नदोषेण[1] सर्वज्ञेनागमेशिना ।
भवितव्यं नियोगेन नान्यथा ह्याप्तता भवेत् ॥ ५ ॥

'आप्तेन' भवितव्यं, 'नियोगेन' निश्चयेन नियमेन वा । किंविशिष्टेन ? 'उत्सन्नदोषेण' नष्टदोषेण । तथा 'सर्वज्ञेन' सर्वत्र विषयेऽशेषविशेषतः परिस्फुट-परिज्ञानवता नियोगेन भवितव्यं । तथा 'आगमेशिना' भव्यजनानां हेयोपादेयतत्त्व-प्रतिप्रतिहेतुभूतागमप्रतिपादकेन [2]नियमेन भवितव्यं । कुत एतदित्याह--'नान्यथा ह्याप्तता भवेत्' । 'हि' यस्मात् अन्यथा उक्तविपरीतप्रकारेण, आप्तता न भवेत् ॥ ५ ॥

(આપ્તનું લક્ષણ)

શ્લોક ૫

અન્વયાર્થ:—[आप्तेन] આપ્ત [नियोगेन] નિયમથી [उत्सन्नदोषेण] અઢાર દોષ રહિત વીતરાગ, [सर्वज्ञेन] સર્વજ્ઞ અને [आगमेशिना] આગમના ઈશ અર્થાત્ આગમના ઉપદેશક-હિતોપદેશી [भवितव्यम्] હોવા જોઈએ. [अन्यथा हि] કારણ કે કોઈ બીજી રીતે [आप्तता] આપ્તપણું (સાચું દેવપણું) [न भवेत्] હોઈ શકે નહિ.

ટીકા:—'आप्तेन' આપ્ત હોવા જોઈએ, 'नियोगेन' નિશ્ચયથી અથવા નિયમથી. કેવા વિશેષતાવાળા આપ્ત હોવા જોઈએ? 'उत्सन्नदोषेण' જેમના દોષ નાશ પામ્યા છે તેવા હોવા જોઈએ અર્થાત્ દોષ રહિત હોવા જોઈએ. તથા 'सर्वज्ञेन' સમસ્ત વિષયોમાં કાંઈપણ બાકી રહ્યા વિના સંપૂર્ણ વિશેષતાઓથી પરિસ્પષ્ટ સંપૂર્ણ જ્ઞાન નિયમથી જેને હોય એવા (અર્થાત્ કાંઈપણ બાકી રહ્યા વિના સંપૂર્ણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું પરિસ્પષ્ટ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન નિયમથી જેને હોય એવા) હોવા જોઈએ. તથા 'आगमेशिना' ભવ્ય જીવોને હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોની પ્રતિપત્તિના (તત્ત્વોના જ્ઞાનના) કારણભૂત જે આગમ છે તેના પ્રતિપાદક (ઉપદેશક) નિયમથી હોવા જોઈએ. શા કારણે એવા હોવા જોઈએ? તે કહે છે—'नान्यथा हि आप्तता भवेत्' કારણ કે અન્યથા અન્ય પ્રકારે કહ્યું તેનાથી વિપરીત પ્રકારે આપ્તપણું હોઈ શકે નહિ. (વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા અને આગમેશિતા-હિતોપદેશકતા આ ત્રણ વિશેષતાઓના અભાવમાં આપ્તપણું હોઈ શકે નહિ.)

---

१. 'च्छि' पाठान्तरं घ० । २. नियोगेन, ख, ग ।

मरणवेदनाऽऽकस्मिकलक्षणं । स्मयश्च जातिकुलादिदर्पः । रागद्वेषमोहाः प्रसिद्धाः । चशब्दाच्चिन्ताऽरतिनिद्राविस्मय[1] मदस्वेदखेदा गृह्यन्ते । एतेऽष्टादशदोषा यस्य न सन्ति स आप्तः 'प्रकीर्त्यते' प्रतिपाद्यते । ननु चाप्तस्य भवेत् क्षुत्, क्षुदभावे आहारादौ प्रवृत्त्यभावाद्देहस्थितिर्न स्यात् । अस्ति चासौ, तस्मादाहारसिद्धिः । तथा हि । भगवतो देहस्थितिराहारपूर्विका, देहस्थितित्वादस्मदादिदेहस्थितिवत् । जैनेनोच्यते[2] —अत्र किमाहारमात्रं[3] साध्यते कवलाहारो वा । प्रथमपक्षे सिद्धसाधनता 'आसयोग-

केवलिन आहारिणो जीवा' इत्यागमाभ्युपगमात् । द्वितीयपक्षे तु देवदेहस्थित्या व्यभिचारः । देवानां सर्वदा कवलाहाराभावेऽप्यस्याः संभवात् । अथ[1] मानसाहारात्तेषां तत्स्थितिस्तर्हि[2] केवलिनां कर्मनोकर्माहारात् साऽस्तु । अथ मनुष्यदेहस्थितित्वादस्मदादिवत्सा तत्पूर्विका इष्यते तर्हि तद्वदेव तद्देहे सर्वदा निःस्वेदत्वाद्यभावः स्यात् । अस्मदादावनुपलब्धस्यापि तदतिशयस्य तत्र संभवे भुक्त्यभावलक्षणोऽप्यतिशयः किं न स्यात् । किं च अस्मदादौ दृष्टस्य धर्मस्य भगवति सम्प्रसाधने तज्ज्ञानस्येन्द्रिय-[3]

योगकेवलिन आहारिणो जीवाः' અયોગ કેવલી સુધીના જીવો આહારક છે.—એમ આગમથી જાણવા મળે છે. જો બીજો પક્ષ કવલાહારનો લ્યો તો દેવોના દેહની સ્થિતિ સાથે વ્યભિચાર આવે છે; કારણ કે (સ્વર્ગના) દેવોને સદા કવલાહારનો અભાવ હોવા છતાં પણ દેહની સ્થિતિ તો સંભવે છે. (તેથી કવલાહારથી જ દેહની સ્થિતિ ટકે છે તે માન્યતા ખોટી ઠરે છે.)

હવે (ત્યાં) જો એમ કહેવામાં આવે કે દેવોને માનસિક આહાર છે તેનાથી તેમના દેહની સ્થિતિ ટકે છે તો કેવલીઓને કર્મ-નોકર્મના આહારથી દેહની સ્થિતિ ટકે છે એમ માનો.

હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે આપણા જેવાના મનુષ્ય દેહની માફક કેવલી ભગવાનને મનુષ્ય દેહની સ્થિતિ છે તેથી આપણા દેહની જેમ (તેથી જેમ આપણા દેહની સ્થિતિ આહારપૂર્વક છે તેમ) કેવલી ભગવાનના દેહની સ્થિતિ આહારપૂર્વક માનવી જોઈએ. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જેવી રીતે કેવલી ભગવાનના શરીરમાં સર્વદા પરસેવાદિનો અભાવ છે તેવી જ રીતે આપણા આદિના શરીરમાં પણ સર્વદા પરસેવાદિનો અભાવ હોવો જોઈએ (કેમકે બંનેમાં મનુષ્ય શરીરત્વરૂપ હેતુ વિદ્યમાન છે.) એના ઉત્તરમાં હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે આપણા જેવાના શરીરમાં તે અતિશય સંભવતો નથી (જેથી પરસેવાદિનો અભાવ હોય) પરંતુ કેવલી ભગવાનમાં એ અતિશય સંભવે છે (જેના કારણે તેમનાં શરીરમાં પરસેવો આદિ નથી હોતાં). તોપછી (જ્યારે કેવલી ભગવાનને પરસેવાદિના અભાવનો અતિશય માનવામાં આવે છે ત્યારે) તેમને ભોજનના (કવલાહારના) અભાવરૂપ અતિશય પણ કેમ ન સંભવે?

વળી બીજી વાત એ છે કે જે ધર્મ આપણા જેવામાં જોવામાં આવે છે તેવો ધર્મ જો અર્હંત ભગવાનમાં પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તેમના જ્ઞાનને ઇન્દ્રિય-

---

१. 'अथ मानसाहारात्तेषां तत्रस्थितिस्तर्हि केवलिनां कर्मनोकर्माहारात' इति पाठो घ पुस्तके नास्ति ।
२. 'तर्हि' इति ख ग पुस्तकयोर्नास्ति । ३. तज्ज्ञानस्येन्द्रियजत्व–घ० ।

जनितत्वप्रसंगः। तथा हि—भगवतो ज्ञानमिन्द्रियजं ज्ञानत्वात् अस्मदादिज्ञानवत्। अतो भगवतः केवलज्ञानलक्षणातीन्द्रियज्ञानासंभवात् सर्वज्ञत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः। ज्ञानत्वाविशेषेऽपि तज्ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वे देहस्थितित्वाविशेषेऽपि तद्देहस्थितेरकवलाहारपूर्वकत्वं किं न स्यात्। वेदनीयसद्भावात्तस्य बुभुक्षोत्पत्तेर्भोजनादौ प्रवृत्तिरित्युक्तिरनुपपन्नाः मोहनीयकर्मसहायस्यैव वेदनीयस्य बुभुक्षोत्पादने सामर्थ्यात्। 'भोक्तुमिच्छा हि बुभुक्षा', सा मोहनीयकर्मकार्यत्वात् कथं प्रक्षीणमोहे भगवति स्यात्? अन्यथा रिरंसाया अपि तत्र प्रसंगात् कमनीयकामिन्यादिसेवाप्रसक्तेरीश्वरादेस्तस्याविशेषाद्वीत-

रागता न स्यात् । विपक्षभावनावशाद्रागादीनां हान्यतिशयदर्शनात् केवलिनि तत्परमप्रकर्षप्रसिद्धेर्वीतरागतासंभवे भोजनाभावपरमप्रकर्षोऽपि तत्र किं न स्यात्, तद्भावनातो भोजनादावपि हान्यतिशयदर्शनाविशेषात् । तथा हि—एकस्मिन् दिने योऽनेकवारान् भुंक्ते, कदाचित् विपक्षभावनावशात् स एव पुनरेकवारं भुंक्ते । कश्चित् पुनरेकदिनाद्यन्तरितभोजनः, अन्यः पुनः पक्षमाससंवत्सराद्यन्तरितभोजन इति । किं च—बुभुक्षापीडानिवृत्तिर्भोजनरसास्वादनाद्भवेत् तदास्वादनं चास्य रसनेन्द्रियात् केवलज्ञानाद्वा? रसनेन्द्रियाच्चेत् मतिज्ञानप्रसंगात् केवलज्ञानाभावः स्यात् । केवलज्ञानाच्चेत् किं भोजनेन? दूरस्थस्यापि त्रैलोक्योदरवर्तिनो रसस्य परिस्फुटं तेनानुभवसंभवात् । कथं चास्य

જો એમ કહેવામાં આવે કે વિપક્ષ (વિરુદ્ધ-વિપરીત) ભાવનાના વશથી રાગાદિની હીનતાનો અતિશય જોવામાં આવે છે (અર્થાત્ રાગાદિકથી વિરુદ્ધ ભાવના કરવાથી રાગાદિકમાં હ્રાસ જોવામાં આવે છે). કેવલી ભગવાનમાં તેની (રાગાદિકના હ્રાસની) પરમ પ્રકર્ષતા (ચરમ સીમા) સિદ્ધ હોવાથી તેમને વીતરાગતા સંભવે છે. (તેમની વીતરાગતામાં બાધ આવતો નથી.) તેનો ઉત્તર એ છે કે જો એમ છે તો તેમનામાં ભોજનના અભાવની પરમ પ્રકર્ષતા પણ કેમ ન હોઈ શકે? કારણ કે ભોજનના અભાવની ભાવનાથી ભોજનાદિકમાં પણ (સામાન્ય મનુષ્ય અને ભગવાન બંનેમાં) અવિશેષપણે હ્રાસનો અતિશય જોવામાં આવે છે.

તે આ પ્રમાણે-જે એક દિવસમાં અનેકવાર ભોજન કરે છે તે જ વિપક્ષ ભાવનાથી (રાગના-ઇચ્છાના અભાવસ્વરૂપ ભાવનાથી) કદાચિત્ એકવાર ભોજન કરે છે. કોઈ તો એક દિવસના આંતરે ભોજન કરે છે, તો વળી અન્ય કોઈ પક્ષ, માસ, વર્ષાદિના આંતરે ભોજન કરે છે.

વળી બીજી વાત એ છે કે અરહંત ભગવાનને જો બુભુક્ષા સંબંધી પીડાની નિવૃત્તિ ભોજનના રસાસ્વાદથી થતી હોય તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે રસાસ્વાદન તેમને રસેન્દ્રિયથી થાય છે કે કેવલજ્ઞાનથી? જો રસેન્દ્રિયથી થાય છે એમ કહો તો તેમને મતિજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવવાથી કેવલજ્ઞાનનો અભાવ થાય. આ દોષથી બચવાને માટે જો કેવલજ્ઞાનથી રસાસ્વાદન થાય છે એમ કહો તો ભોજનની શી જરૂર છે? કારણ કે દૂર રહેવા છતાં પણ ત્રણ લોકની અંદર વર્તતા રસનો પરિસ્પષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અનુભવ કેવલજ્ઞાન દ્વારા થઈ શકે છે.

केवलज्ञानसंभवो भुंजानस्य श्रेणीतः पतितत्वं प्रमत्तगुणस्थानवर्तित्वात्। अप्रमत्तो[1] हि साधुराहारकथामात्रेणापि प्रमत्तो भवति नार्हन्भुजानोऽपीति महच्चित्रं। अस्तु तावज्ज्ञानसंभवः तथाप्यसौ केवलज्ञानेन पिशिताद्यशुद्धद्रव्याणि पश्यन् कथं भुंजीत अन्तरायप्रसंगात्। गृहस्था अप्यल्पसत्वास्तानि पश्यन्तोऽन्तरायं कुर्वन्ति किं पुनर्भगवाननन्तवीर्यस्तन्न कुर्यात्। तदकरणे वा तस्य तेभ्योऽपि हीन[3] सत्त्वप्रसंगात्। क्षुत्पीडासंभवे चास्य कथमनन्तसौख्यं स्यात् यतोऽनन्तचतुष्टयस्वामितास्य। न हि सान्तरायस्यानन्तता युक्ता ज्ञानवत्। न च बुभुक्षा पीडैव न भवतीत्यभिधातव्यं "क्षुधासमा नास्ति शरीरवेदना" इत्यभिधानात्। तदलमतिप्रसंगेन प्रमेयकमलामार्तण्डे न्याय-

कुमुदचन्द्रे च प्रपञ्चतः प्ररूपणात् ॥ ६ ॥

ગ્રંથમાં વિસ્તારથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થઃ—આપ્તમાં (સાચા દેવમાં) ક્ષુધા, તૃષાદિ અઢાર દોષો હોતા નથી તેથી તેઓ વીતરાગ કહેવાય છે. આ દોષોમાં ભય, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ચિન્તા, ખેદ, મદ (ગર્વ), રતિ, વિસ્મય (આશ્ચર્ય), ઉદ્વેગ (શોક)—આ દોષો તો મોહનીયકર્મના અભાવમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે. નિદ્રા દર્શનાવરણ કર્મના અભાવમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. ક્ષુધા, તૃષા, ઘડપણ, રોગ, સ્વેદ (પરસેવો)—એ શરીરની વ્યવસ્થાઓ છે. ભગવાનને પરમ ઔદારિક શરીર હોવાથી આ દોષોનો પણ અભાવ હોય છે. જન્મ તથા મરણ તો કર્મ સહિત જીવોને હોય છે. ભગવાન તો જીવનમુક્ત છે અને સર્વ કર્મોનો નાશ કરી દેહમુક્ત થાય છે, તેથી આ અઢાર દોષો યા તેના સહચરરૂપ આત્મા અથવા શરીર સંબંધી અન્ય કોઈપણ દોષ આપ્તમાં હોતા નથી. આ દોષોમાં કયા દોષો જીવાશ્રિત છે અને કયા દોષો શરીરાશ્રિત છે તે જાણી વિવેક કરવો યોગ્ય છે.

વિશેષ

કેટલાક ભગવાનને કવલાહાર માને છે, કારણ કે તેમની માન્યતા પ્રમાણે કવલાહાર વિના દેહની સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ તે માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે દેવોને કવલાહાર નથી છતાં તેમના દેહની સ્થિતિ સાગરોપર્યન્ત બની રહે છે. તેમની દેહની સ્થિતિનું કારણ માનસિક આહાર છે, તેમ ભગવાનની દેહની સ્થિતિનું કારણ કર્મ-નોકર્મ આહાર છે, નહિ કે કવલાહાર. કહ્યું છે કે—

"णोकम्मकम्माहारो कवलाहारो य लेपमाहारो ।
उज्जमणो वि य कमसो आहारो छव्विहो भणियो ॥ ४ ॥
णोकम्मं तित्थयरे कम्मं णिरयेय माणसो अमरे ।
कवलाहारो णरपसु उज्जो पक्खी च इगि लेपो ॥ ५ ॥

અર્થ:—નોકર્મ આહાર, કર્મ આહાર, કવલાહાર, લેપાહાર, ઓજ આહાર અને માનસિક આહાર--એમ આહાર છ પ્રકારના કહ્યા છે. ૪.

તીર્થંકર ભગવાનને નોકર્મ વર્ગણાના ગ્રહણરૂપ આહાર હોય છે, નારકીને કર્મ ભોગવવારૂપ આહાર હોય છે, દેવોને માનસિક આહાર હોય છે, (તેમને મનમાં ઇચ્છા થતાંની સાથે કંઠમાંથી અમૃત ઝરે છે, તેનાથી તેમને તૃપ્તિ થાય છે.) મનુષ્ય

અને પશુઓને કવલાહાર હોય છે, પક્ષીઓને ઓજાહાર (માતાના ઉદરની ગરમી-ઉષ્મારૂપ આહાર) અને પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવને લેપાહાર (પૃથ્વી આદિને સ્પર્શરૂપ આહાર) હોય છે. ૫.

अथोक्तदोषैर्विवर्जितस्याप्तस्य वाचिकां नाममालां प्ररूपयन्नाह—

ક્ષુધા-તૃષા તો અશાતા વેદનીય કર્મની ઉદીરણાથી હોય છે, પરંતુ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં અશાતાની ઉદીરણાની વ્યુચ્છિત્તિ[1] છે તેથી સાતમાદિ ગુણસ્થાનોમાં ક્ષુધાદિ વેદનાઓનો અભાવ છે.

સાતમા ગુણસ્થાનથી એક શાતા વેદનીયનો જ નવીન બંધ હોય છે, પણ અશાતાનો બંધ હોતો નથી. કેવલીને શાતાનો બંધ એક સમય પૂરતો જ હોય છે, અને તેનો નિરંતર ઉદય થતો જ રહે છે, તેથી અશાતાનો ઉદય પણ શાતારૂપ પરિણમે છે. તેથી અશાતાના ઉદયજનિત પરિષહ જિનેન્દ્રને હોતા નથી. કેવલી ભગવાનને રાગ-દ્વેષ નષ્ટ થયા છે અને ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી શાતા-અશાતાથી ઉત્પન્ન થયેલું ઇન્દ્રિયજનિત સુખ-દુઃખ કેવલીને હોતું નથી.

“કેવળજ્ઞાનીને શરીર[2] સંબંધી સુખ-દુઃખ નથી, કારણ કે અતીન્દ્રિયપણું થયું છે તેથી એમ જાણવું.”

“કેવલી ભગવાનને શરીર સંબંધી ક્ષુધાદિ દુઃખ કે ભોજનાદિ સુખ હોતું નથી, તેથી તેમને કવલાહાર હોતો નથી.” (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૦ અને ભાવાર્થ)

“જેમનાં ઘાતિકર્મો નાશ પામ્યાં તેમનું (કેવલી ભગવન્તોનું) સુખ (સર્વ) સુખોમાં પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ છે એવું વચન સાંભળીને જેઓ તેને શ્રદ્ધતા નથી, તેઓ અભવ્ય છે અને ભવ્યો તેનો સ્વીકાર (આદર-શ્રદ્ધા) કરે છે.” (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૬૨.)

માટે ભગવાનને કવલાહાર હોઈ શકે નહિ એમ શ્રદ્ધા કરવી. ૬.

હવે પૂર્વોક્ત દોષોથી રહિત જે આપ્ત તેમનાં વાચક નામમાલાનું પ્રરૂપણ કરીને કહે છે—

---

૧. ‘જે ગુણસ્થાનમાં કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અથવા સત્ત્વ (સત્તા)ની વ્યુચ્છિત્તિ કહી હોય તે ગુણસ્થાન સુધી જ તે પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અથવા સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે. આગળના કોઈપણ ગુણસ્થાનમાં તે પ્રકૃતિઓનો બંધ, ઉદય અથવા સત્ત્વ (સત્તા) હોતાં નથી તેને વ્યુચ્છિત્તિ કહે છે. (જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા પ્રશ્ન ૬૧૪)

૨. જુઓ ‘શ્રી રત્નકરંડક શ્રાવકાચાર’ની પં. સદાસુખદાસજી કૃત હિન્દી ટીકા પૃષ્ઠ. ૭-૮.

परमेष्ठी परंज्योतिर्विरागो विमलः कृती।
सर्वज्ञोऽनादिमध्यान्तः सार्वः शास्तोपलाल्यते ॥ ७ ॥

परमे इन्द्रादीनां वन्द्ये पदे तिष्ठतीति 'परमेष्ठी'। परं निरावरणं परमातिशयप्राप्तं ज्योतिर्ज्ञानं यस्यासौ परंज्योतिः। 'विरागो' विगतो रागो भावकर्म यस्य। 'विमलो' विनष्टो मलो द्रव्यरूपो मूलोत्तरकर्मप्रकृतिप्रपंचो यस्य। 'कृती' निःशेषहेयोपादेयतत्त्वे विवेकसम्पन्नः। 'सर्वज्ञो' यथावन्निखिलार्थसाक्षात्कारी। 'अनादिमध्यान्तः' उक्तस्वरूपाप्तप्रवाहापेक्षया आदिमध्यान्तशून्यः। 'सार्वः' इह परलोकोपकारकमार्गप्रदर्शकत्वेन सर्वेभ्यो हितः। 'शास्ता' पूर्वापरविरोधादिदोषपरिहा-

रेणाखिलार्थानां यथावत्स्वरूपोपदेशकः । एतैः शब्दैरुक्तस्वरूप आप्त 'उपलाल्यते' प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

सम्यग्दर्शनविषयभूताप्तस्वरूपमभिधायेदानीं तद्विषयभूतागमस्वरूपमभिधातुमाह—

अनात्मार्थं विना रागैः शास्ता शास्ति सतो हितम् ।
ध्वनन् शिल्पिकरस्पर्शान्मुरजः किमपेक्षते ॥ ८ ॥

દ્વારા સર્વ પદાર્થોના યથાવત્ સ્વરૂપના ઉપદેશક હોવાને કારણે તે શાસ્તા છે.—આ શબ્દોથી જેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તે આપ્ત 'उपलाल्यते' કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—અહીં આચાર્યે આપ્તનાં જુદાં જુદાં નામ દર્શાવી તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

તેઓ ઇન્દ્રાદિક દ્વારા વંદનીય પરમ પદમાં સ્થિત હોવાથી 'પરમેષ્ઠી', નિરાવરણ કેવળજ્ઞાન સહિત હોવાથી 'પરંજ્યોતિ', રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મ રહિત હોવાથી 'વિરાગી', ઘાતિયાંકર્મરૂપ દ્રવ્યકર્મથી રહિત હોવાથી 'વિમલ', સર્વ હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન હોવાથી 'કૃતી', સર્વ પદાર્થોને યુગપદ્ એક સમયમાં પ્રત્યક્ષ જાણનાર હોવાથી 'સર્વજ્ઞ', સત્યાર્થ દેવના પ્રવાહની અપેક્ષાએ આદિ, મધ્ય અને અંત રહિત હોવાથી 'અનાદિમધ્યાન્ત', સર્વ જીવોના હિતકારક હોવાથી 'સાર્વ' અને દિવ્યધ્વનિ દ્વારા સર્વ પદાર્થોનો યથાવત્ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી 'શાસ્તા' છે. આ આપ્તનાં વિશેષણવાચક નામો છે.

જે આપ્તનાં આ વિશેષણો જાણી પોતાના આત્માની સન્મુખ થાય છે તે ખરેખર પોતાના આત્માને જાણે છે, કારણ કે બંનેમાં નિશ્ચયથી તફાવત નથી શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦ માં કહ્યું છે કે—

"જે અરહંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે તે (પોતાના) આત્માને જાણે છે. અને તેનો મોહ (દર્શન મોહ) નિરાશ્રયપણાને લીધે અવશ્ય લય પામે છે."

આ શ્લોક આ હેતુથી કહેવામાં આવેલ છે એમ સમજવું. ૭.

સમ્યગ્દર્શનના વિષયભૂત જે આપ્તસ્વરૂપ તે કહીને હવે તેના વિષયભૂત જે આગમનું સ્વરૂપ તે કહેવા માટે કહે છે—

'शास्ता' आप्तः। 'शास्ति' शिक्षयति। कान्? 'सतः' अविपर्यस्तादित्वेन समीचीनान् भव्यान्। किं शास्ति? 'हितं' स्वर्गादितत्साधनं च सम्यग्दर्शनादिकं। किमात्मनः किंचित् फलमभिलषन्नसौ शास्तीत्याह—'अनात्मार्थं' न विद्यते आत्मनोऽर्थः प्रयोजनं यस्मिन् शासनकर्मणि परोपकारार्थमेवासौ तान् शास्ति। "परोपकाराय सतां हि चेष्टितं" इत्यभिधानात्। स तथा शास्तीत्येतत् कुतोऽवगतमित्याह—'विना रागैः' यतो लाभपूजाख्यात्यभिलाषलक्षणपरै रागैर्विना शास्ति ततोऽनात्मार्थं शास्तीत्यवसीयते। अस्यैवार्थस्य समर्थनार्थमाह—ध्वनन्नित्यादि। शिल्पिकरस्पर्शनाद्वादककराभिघातान्मुरजो मर्दलो ध्वनन् किमात्मार्थं किंचिदपेक्षते।

नैवापेक्षते । अयमर्थः—यथा मुरजः परोपकारार्थमेव विचित्रान् शब्दान् करोति तथा सर्वज्ञः शास्त्रप्रणयनमिति ॥ ८ ॥

પરોપકાર માટે જ વિચિત્ર શબ્દો કરે છે, તેમ સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ (દિવ્યધ્વનિ દ્વારા) કરે છે.

ભાવાર્થઃ—જેમ મૃદંગ વગાડનારના હાથના સ્પર્શથી પોતાની ઇચ્છા વિના વાગે છે અને તેના મધુર અવાજથી શ્રોતાઓનાં મન પ્રસન્ન થાય છે, પરંતુ તેના બદલામાં શ્રોતાઓ તરફથી તે કીર્તિ, પ્રશંસા, પૂજા, લાભ, પ્રેમાદિની ઇચ્છા કરતું નથી, તેમ હિતોપદેશી વીતરાગ દેવનો પણ ભવ્ય જીવોના પુણ્યના નિમિત્તે ઇચ્છા વિના હિતનો ઉપદેશ હોય છે. તોપણ તેઓ પોતાના માટે લાભાદિની ઇચ્છા કરતા નથી, તેમ જ શ્રોતાઓ ઉપર રાગ કરતા નથી.

જેમ મેઘ પોતાના પ્રયોજન વિના-ઇચ્છા વિના જ લોકોના પુણ્યોદયના નિમિત્તે, પુણ્યશાળી જીવોના દેશમાં ગમન, ગર્જના કરીને પુષ્કળ વરસાદ વરસાવે છે, તેમ ભગવાન આપ્તનો, લોકોનાં પુણ્ય નિમિત્તે પુણ્યવાન જીવોના દેશમાં, વિના ઇચ્છાએ વિહાર થાય છે અને ત્યાં ધર્મરૂપ અમૃતની વર્ષા થાય છે.

વિશેષ

૧. મૃદંગના શબ્દો—એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે. તે તેના સ્વતંત્ર પરિણમનથી થાય છે. તેમાં શિલ્પીની ઇચ્છા અને હાથ તો ફક્ત નિમિત્ત માત્ર છે. તેથી તે બંનેની વચ્ચે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સમજવો, નહિ કે કર્તા-કર્મ સંબંધ. તેવી જ રીતે દિવ્યધ્વનિ દ્વારા ભગવાનનાં ઉપદેશ-વચનો થાય છે તે પણ ભાષા-વર્ગણા પુદ્ગલનું સ્વતંત્ર પરિણમન છે, તેમાં ભગવાનની ઇચ્છા પણ નિમિત્ત નથી; કારણ કે તેઓ વીતરાગ છે. ફક્ત તેમની ઉપસ્થિતિ-હયાતી જ નિમિત્ત માત્ર છે. માટે તે બંનેમાં (દિવ્યધ્વનિમાં અને ભગવાનની ઉપસ્થિતિમાં) માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ માનવાને બદલે તેમાં કર્તા-કર્મ સંબંધ માનવો તે ભ્રમ છે.

૨. પં. દોલતરામજી કૃત દર્શનસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે—

'....ભવિ ભાગન વચ જોગે વશાય,
તુમ ધુનિ હૈ સુનિ વિભ્રમ નશાય........૩.

હે ભગવાન, ભવ્ય જીવોના ભાગ્યના નિમિત્તે આપની દિવ્યધ્વનિ છે, જે સાંભળીને વિભ્રમનો નાશ થાય છે.

ऽर्तामुक्तलक्षणदेवागमगुरुविषयस्य सम्यग्दर्शनस्य निःशंकितत्वगुणस्वरूपं आह—

इदमेवेदृशमेव तत्त्वं नान्यन्न चान्यथा ।
इत्यकम्पायसाम्भोवत्सन्मार्गेऽसंशया रुचिः ॥ ११ ॥

'रुचिः' सम्यग्दर्शनं । 'असंशया' निःशंकितत्वधर्मोपेता । किंविशिष्टा सति ? 'अकम्पा' निश्चला । किंवत् ? 'आयसाम्भोवत्' अयसि भवमायसं तच्च तदम्भश्च

पानीयं तदिव तद्वत् खड्गादिगतपानीयवदित्यर्थः क्व[1] साकम्पेत्याह–'सन्मार्गे' संसारसमुद्रोत्तरणार्थं सद्भिर्मृग्यते अन्वेष्यत इति सन्मार्ग आप्तागमगुरुप्रवाहस्तस्मिन्केनोल्लेखेनेत्याह– 'इदमेवाप्तागमतपस्विलक्षणं तत्त्वं । 'इदृशमेव' उक्तप्रकारेणैव लक्षणेन लक्षितं । 'नान्यत्' एतस्माद्भिन्नं न । 'न चान्यथा' उक्तलक्षणादन्यथा परपरिकल्पितलक्षणेन लक्षितं, 'न च' नैव तद्घटते इत्येवमुल्लेखेन ॥ ११ ॥

દ્વારા જેની ખોજ કરવામાં આવે છે-જેનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે એવા સન્માર્ગમાં-આપ્ત-આગમ ગુરુના પ્રવાહરૂપ સન્માર્ગમાં–'इदमेवेत्यादि' આ આપ્ત-આગમ-તપસ્વી સ્વરૂપ તત્ત્વ લક્ષણથી લક્ષિત છે. 'न अन्यत्' એનાથી બીજું (જુદું) નથી. 'न च अन्यथा' કહેલા લક્ષણથી અન્યથા—બીજાઓએ કલ્પેલા લક્ષણથી લક્ષિત હોવું—બિલકુલ ઘટતું નથી એવા પ્રકારથી 'अकम्पा' જે નિશ્ચલ 'रुचि' સમ્યગ્દર્શન છે તે 'असंशया' સમ્યગ્દર્શનનું નિઃશંકિતત્વગુણ અથવા નિઃશંકિત્વ અંગ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—તે તત્ત્વ આ જ છે, અન્ય નથી અને અન્ય પ્રકારે પણ નથી. તેવું તરવારનાં પાણીની (તીક્ષ્ણ ધારની) જેમ નિશ્ચલ-સંશય રહિત શ્રદ્ધાન તે પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શનનું પ્રથમ નિઃશંકિત અંગ છે.

વિશેષ

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં 'तत्त्वार्थश्रद्धानंसम्यग्दर्शनम्' અર્થાત્ તત્ત્વાર્થના શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. અહીં ટીકાકારે દેવ, આગમ અને ગુરુ—એ ત્રણેના પરમાર્થ-સ્વરૂપ તત્ત્વના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું તે બંને એક જ છે; કારણ કે—

"........અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાન થયા વિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ કદી પણ હોય નહિ, માટે અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાનને અન્વયરૂપ કારણ જાણી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી એ શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે........જેને સાચા અરહંતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ કારણ કે અરહંતાદિના સ્વરૂપને ઓળખતાં જીવ-અજીવ-આસ્રવાદિની ઓળખાણ થાય છે. એ પ્રમાણે તેને પરસ્પર અવિનાભાવ જાણી કોઈ ઠેકાણે અરહંતાદિના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે."[2]

મૂળ શ્લોકમાં 'तत्त्व' છે તેનો અર્થ ટીકામાં 'आप्तागमतपस्वि लक्षणं तत्त्वं'

---

१. क्व सा अकम्पेत्याह घ० ।

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃ૦ ૩૨૬-૩૨૭.

કરેલ છે. તેમાં છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એમ શ્લોક ૪માં કહ્યું છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે—એમ સમજવું.

'तत्त्वं' શબ્દ એકવચનમાં છે અને આપ્ત-આગમ-તપસ્વી એ ત્રણ હોવાથી બહુવચન છે. વળી છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થ એ પણ બહુવચન છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે જીવ પોતાના ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વરૂપ જીવતત્ત્વની સન્મુખ થાય છે ત્યારે જ પરમાર્થ સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને ત્યારે જ આપ્ત-આગમ-તપસ્વીની અને છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થની સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય છે; તેથી 'तत्त्वं' શબ્દ અહીં શાસ્ત્રકાર આચાર્યદેવે એકવચનમાં વાપરેલ છે.

ઓળખે તો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું વા હિત-અહિતનું શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે......જ્યાં દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં બાહ્ય સાધનની પ્રધાનતા કહી છે, કારણ કે અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન સાચા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું કારણ છે....... એ બાહ્ય કારણની પ્રધાનતાથી કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન છોડાવી, સુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરાવવા અર્થે દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં પ્રયોજનની મુખ્યતા વડે જુદાં જુદાં લક્ષણો કહ્યાં છે." ૪.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ નિઃશંક હોય છે અર્થાત્ સાત ભયથી રહિત હોય છે, કારણ કે તે આત્મતત્ત્વને સ્વાનુભવગોચર કરી આત્માને આત્માપણે અને દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મને પૌદ્ગલિક પરભાવરૂપ તથા ભાવકર્મને આસ્રવરૂપ જાણે છે. પરદ્રવ્યોથી આ જીવને લાભ-હાનિ કે સુખ-દુઃખ માનતો નથી. વળી તે એ વાતમાં નિઃશંક હોય છે કે કોઈ કોઈને મારતું નથી કે જીવાડતું નથી અને કોઈ કોઈને સુખી કરતું નથી કે દુઃખી કરતું નથી. અર્થાત્ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કરતું નથી; વળી તે દૃઢપણે માને છે કે શરીર-પુત્રાદિ સંયોગી પદાર્થોનો અવશ્ય વિયોગ થાય છે. કોઈ પર પદાર્થ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી તેમ જ તે સુખ-દુઃખનું કારણ પણ નથી. માત્ર ભાવકર્મરૂપ આસ્રવભાવ છે તે દુઃખ છે. તેનો અભાવ કરવાનો પ્રયત્ન તેને નિરંતર ચાલુ હોય છે. એક સમયમાં પરિપૂર્ણ નિત્ય જ્ઞાયકતત્ત્વના દૃઢ આશ્રયરૂપ આવી નિઃશંક માન્યતા વર્તતી હોય તેને ૧-આ લોકનો, ૨-પરલોકનો, ૩-મરણનો, ૪-વેદનાનો, ૫-અરક્ષાનો, ૬-અગુપ્તિનો અને ૭-અકસ્માતનો—એમ સાત પ્રકારનો ભય કેમ હોઈ શકે?-ન જ હોય.[૧]

(૧) "આ ભવમાં જીવનપર્યંત અનુકૂળ સામગ્રી રહેશે કે નહિ? એવી ચિંતા રહે તે આ લોકનો ભય છે. 'પરભવમાં મારું શું થશે?' એવી ચિંતા રહે તે પરલોકનો ભય છે. જ્ઞાની જાણે છે કે-આ ચૈતન્ય જ મારો એક, નિત્ય લોક છે કે જે સર્વ કાળે પ્રગટ છે. આ સિવાયનો બીજો કોઈ લોક મારો નથી. આ મારો ચૈતન્ય-સ્વરૂપ લોક તો કોઈથી બગાડ્યો બગડતો નથી. આવું જાણતા જ્ઞાનીને આ લોકનો કે પરલોકનો ભય ક્યાંથી હોય? કદી ન હોય. તે તો પોતાને સ્વાભાવિક જ્ઞાનરૂપ જ અનુભવે છે.

---

૧. સમ્યક્ત્વવંત જીવો નિઃશંકિત, તેથી છે નિર્ભય અને
છે સપ્તભયપ્રવિમુક્ત જેથી, તેથી તે નિઃશંક છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૨૮)

"સુખ-દુઃખને ભોગવવું તે વેદના છે. જ્ઞાનીને પોતાના એક જ્ઞાનમાત્ર સ્વરૂપનો જ ભોગવટો છે. તે પુદ્‌ગલથી થયેલી વેદનાને વેદના જ જાણતો નથી. માટે જ્ઞાનીને વેદના ભય નથી. તે તો સદા નિર્ભય વર્તતો થકો જ્ઞાનને અનુભવે છે.

"સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુનો કદી નાશ થતો નથી. જ્ઞાન (આત્મા) પણ પોતે સત્તાસ્વરૂપ ચરતુ છે, તેથી તે એવું નથી કે જેની બીજાઓ વડે રક્ષા કરવામાં આવે તો રહે. નહિ તો નષ્ટ થઈ જાય. જ્ઞાની આમ જાણતો હોવાથી તેને અરક્ષાનો ભય નથી.

"ગુપ્ત એટલે જેમાં કોઈ ચોર વગેરે પ્રવેશ ન કરી શકે એવો કિલ્લો, ભોંયરું

इदानीं निष्कांक्षितत्वगुणं सम्यग्दर्शने दर्शयन्नाह—

कर्मपरवशे सान्ते दुःखैरन्तरितोदये ।
पापबीजे सुखेऽनास्था श्रद्धानाकाङ्क्षणा स्मृता ॥ १२ ॥

'अनाकांक्षणा स्मृता' निष्कांक्षितत्वं निश्चितं । कासौ ? 'श्रद्धा' । कथंभूता ? 'अनास्था' न विद्यते आस्था शाश्वतबुद्धिर्यस्यां । अथवा न आस्था अनास्था । तस्यां तया वा श्रद्धा अनास्थाश्रद्धा सा [1]चाप्यनाकांक्षणेति स्मृता । क्व अनास्थाऽरुचिः ?

દુઃખ-સુખ-રોગ-દરિદ્રતા આદિ થવું સર્વજ્ઞદેવે જાણ્યું છે તે એ જ પ્રમાણે નિયમથી થવાનું છે અને તે જે પ્રમાણે થવા યોગ્ય છે તે પ્રમાણે તે પ્રાણીને તે જ દેશમાં, તે જ કાળમાં, તે જ વિધાનથી-નિયમથી થાય છે. તેને ઇન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર-તીર્થંકરદેવ કોઈ પણ અટકાવી શકતા નથી."[2]

અહીં નિઃશંકિતત્વાદિને 'ગુણ' કહ્યા છે. તેને ત્રિકાળી ગુણ ન સમજવો, પણ પર્યાયમાં તે પ્રકારની શુદ્ધતાનો લાભ સમજવો, તેને 'અંગ-આચાર-લક્ષણ' વગેરે નામો પણ આપવામાં આવે છે. ૧૧.

હવે સમ્યગ્દર્શનના નિઃકાંક્ષિતગુણને દર્શાવીને કહે છે—

૨. નિઃકાંક્ષિતગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૨

અન્વયાર્થ:—[कर्मपरवशे] જે કર્માને આધીન છે એવા [सान्ते] જે નશ્વર-અન્ત સહિત છે એવા, [दुःखैः अन्तरितोदये] જેના ઉદયમાં (ઉદ્ભવમાં) આંતરું પડે છે એવા અને [पापबीजे] જે પાપના બીજરૂપ છે-કારણરૂપ છે એવા, [सुखे] ઇન્દ્રિય-સંબંધી સુખમાં [अनास्था श्रद्धा] અનાસ્થા સહિતની શ્રદ્ધા (ઇન્દ્રિયસુખ પ્રત્યે ઉપેક્ષા-પૂર્વકની શ્રદ્ધા) તે, [अनाकांक्षणा] નિઃકાંક્ષિત અંગ [स्मृता] કહેવાય છે.

ટીકા:—'अनाकांक्षणा स्मृता' તે નક્કી નિઃકાંક્ષિતપણું ગણવામાં આવ્યું છે. શું તે? 'श्रद्धा' શ્રદ્ધા. કેવી (શ્રદ્ધા)? 'अनास्था' જેમાં આસ્થા અર્થાત્ શાશ્વત બુદ્ધિ ન હોવી તે અનાસ્થા, અથવા આસ્થા નહિ તે અનાસ્થા, તે અનાસ્થાની અથવા તે અનાસ્થા સહિતની શ્રદ્ધા તે અનાસ્થા શ્રદ્ધા છે અને તે નિઃકાંક્ષિત અંગ

---

१. सा चानाकाङ्क्षणेति घ० । २ સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગાથા ૩૨૧-૩૨૨.

'सुखे' वैषयिके । कथंभूते ? 'कर्मपरवशे' कर्मायत्ते । तथा 'सान्ते' अन्तेन विनाशेन सह वर्तमाने । तथा 'दुःखैरन्तरितोदये' दुःखैर्मानसशारीरैरन्तरित उदयः प्रादुर्भावो यस्य । तथा 'पापबीजे' पापोत्पत्तिकारणे ॥ १२ ॥

કહેવાય છે. શામાં અનાસ્થા અર્થાત્ અરુચિ? 'सुखे' ઇન્દ્રિય-વિષય સંબંધી સુખમાં. કેવા (સુખમાં)? 'कर्मपरवशे' જે કર્માધીન છે એવા તથા 'सान्ते' જે અન્ત-વિનાશ સહિત છે એવા તથા 'दुःखैरन्तरितोदये' જેના ઉદયમાં વચ્ચે વચ્ચે માનસિક અને શારીરિક દુઃખો આવે છે એવા તથા 'पापबीजे' જે પાપની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એવા (સુખમાં).

ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયજનિત સુખ (સાંસારિક સુખ) કર્મને આધીન છે, અન્ત-સહિત (નાશવંત) છે, માનસિક અને શારીરિક દુઃખોથી (અર્થાત્ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી) ખસેલ પામે છે અને પાપનું મૂળ છે, (પાપબંધનું કારણ છે). તેવા સુખમાં પરમાર્થ (સાચું) સુખ છે એવી આસ્થાપૂર્વક શ્રદ્ધા ન કરવી તે નિઃકાંક્ષિત અંગ છે.

શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭૬ માં કહ્યું છે કે—

"જે ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ પરના સંબંધવાળું, બાધાસહિત, વિચ્છિન્ન, બંધનું કારણ અને વિષમ છે, એ રીતે તે દુ:ખ જ છે."[1]

નિ:કાંક્ષિત અંગ વિષે શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૦ માં કહ્યું છે કે—

"જે ચેતયિતા કર્મોનાં ફળ પ્રત્યે તથા સર્વધર્મો પ્રત્યે કાંક્ષા (વાંછા) કરતો નથી તે નિષ્કાંક્ષ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો."[2]

જેને આત્માના સ્વાભાવિક સુખની શ્રદ્ધા હોય છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે. કેવળજ્ઞાનીઓ આત્મિક અનંતસુખને અનુભવે છે. તેવા અનંતસુખને જે જાણે છે, ઉપાદેયરૂપે શ્રદ્ધે છે અને પોતાના આત્મિક સુખને અનુભવે છે તે ભવ્ય જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. જે જીવોને વાસ્તવિક સુખામૃતનો અનુભવ હોય તેને પરદ્રવ્યોની અને પરદ્રવ્યોના આશ્રયે થતાં ઇન્દ્રિયસુખની કે અન્ય ધર્મોની આકાંક્ષા કેમ હોઈ શકે? કદી ન હોય.

તેઓ પોતપોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર, જો કે હેયબુદ્ધિએ વિષયસુખને અનુભવે છે, તોપણ નિજ શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન અતીન્દ્રિય સુખને જ ઉપાદેય માને છે અને તેથી તેમને શ્રદ્ધામાં સાંસારિક સુખની જરાપણ આકાંક્ષા નથી. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને નિ:કાંક્ષિત ગુણ હોય છે.[3]

વિશેષ

"જે કોઈ જ્ઞાની, શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પરમાનંદ સુખમાં તૃપ્ત થઈ, પંચેન્દ્રિયના વિષયસુખના કારણભૂત કર્મફળોમાં તેમ જ સર્વ વસ્તુઓના ધર્મોમાં અથવા આ લોક–પરલોકની ઇચ્છાઓ સંબંધી, અન્ય આગમમાં કહેલા સમસ્ત કુધર્મોમાં ઇચ્છા કરતો નથી તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાંસારિક સુખમાં નિ:કાંક્ષિત જાણવો."[4] ૧૨.

---

૧. પરયુકત, બાધાસહિત, ખંડિત, બંધકારણ, વિષમ છે;
   જે ઇન્દ્રિયોથી લબ્ધ તે સુખ એ રીતે દુ:ખ જ ખરે (શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૭૬.)

૨. જે કર્મફળ ને સર્વ ધર્મ તણી ન કાંક્ષા રાખતો,
   ચિન્મૂર્તિ તે કાંક્ષા રહિત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૦.)

૩. જુઓ શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૩ ની શ્રી જયસેનાચાર્ય કૃત ટીકા.

૪. શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૦ ની શ્રી જયસેનાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત ટીકા.

अधुना सद्दर्शनस्यामूढदृष्टित्वगुणं प्रकाशयन्नाह—

कापथे पथि दुःखानां कापथस्थेऽप्यसम्मतिः ।
असंपृक्तिरनुत्कीर्तिरमूढा दृष्टिरुच्यते ॥ १४ ॥

अमूढा दृष्टिरमूढत्वगुणविशिष्टं सम्यग्दर्शनं । का ? 'असम्मतिः' न विद्यते मनसा सम्मतिः श्रेयःसाधनतया सम्मननं यत्र दृष्टौ । क्व ? 'कापथे' कुत्सितमार्गे मिथ्यादर्शनादौ । कथंभूते ? 'पथि' मार्गे । केषां ? 'दुःखानां' । न केवलं तत्रैवासम्मतिरपि तु

'कापथस्थेऽपि' मिथ्यादर्शनाद्याधारेऽपि जीवे । तथा 'असंपृक्तिः' न विद्यते सम्पृक्तिः कायेन नखच्छोटिकादिना[1] अंगुलिचालनेन शिरोधूननेन वा प्रशंसा यत्र । 'अनुत्कीर्तिः' न विद्यते उत्कीर्तिरुत्कीर्तनं वाचा संस्तवनं यत्र । मनोवाक्कायैर्मिथ्यादर्शनादीनां तद्वतां चाप्रशंसाकरणममूढं सम्यग्दर्शनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

અસંમતિ એટલું જ નહિ 'कापथस्थेऽपि' મિથ્યાદર્શનાદિના આધારભૂત જીવમાં પણ, જ્યાં 'असंपृक्तिः' કાયાથી સંપર્ક ન હોવો, અર્થાત્ નખ વડે, ચપટી આદિથી કે આંગળી હલાવીને કે મસ્તક ધુણાવીને પ્રશંસા ન કરવી તથા જ્યાં 'अनुत्कीर्तिः' વાણીથી કીર્તન કે સ્તવન ન હોવું (તે અમૂઢત્વ ગુણવિશિષ્ટ દૃષ્ટિ છે-સમ્યગ્દર્શન છે.) મન-વચન-કાયાથી મિથ્યાદર્શનાદિની તથા તેના ઉપાસકોની પ્રશંસા ન કરવી તે અમૂઢ સમ્યગ્દર્શન છે-એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થઃ—નરક, તિર્યંચ, કુમનુષ્યાદિ ગતિનાં ઘોર દુઃખોનાં કારણભૂત મિથ્યાદર્શનાદિરૂપ કુમાર્ગને અને તેને અનુસરતી વ્યક્તિઓને મનથી સંમતિ ન દેવી, કાયાથી સહારો કે સંપર્ક ન કરવો અથવા ચપટી કે માથું હલાવી-ધુણાવી પ્રશંસા ન કરવી અને વચનથી તેમનાં ગુણ-ગાન કે સ્તવન ન કરવાં તે અમૂઢદૃષ્ટિ અંગ છે.

"જે ચેતયિતા સર્વભાવોમાં અમૂઢ છે-યથાર્થ દૃષ્ટિવાળો છે તે ખરેખર અમૂઢદૃષ્ટિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો."

"સમ્યગ્દૃષ્ટિ સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે, તેને રાગ-દ્વેષ-મોહનો અભાવ હોવાથી તેની કોઈ પદાર્થ પર અયથાર્થ દૃષ્ટિ પડતી નથી. ચારિત્રમોહના ઉદયથી ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવો ઊપજે તોપણ તેને ઉદયનું બળવાનપણું જાણીને તે ભાવોનો પોતે કર્તા થતો નથી."[2]

"જે આત્મા પોતાના શુદ્ધાત્મામાં શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ ભાવનાના બળથી શુભ-અશુભ કર્મજનિત પરિણામરૂપ બાહ્ય પદાર્થોમાં સર્વથા અસંમૂઢ હોય છે (અર્થાત્ કર્મોના ઉદયથી જે દુઃખરૂપ વા બાહ્ય શાતારૂપ પદાર્થોની અવસ્થાઓ થાય છે તેમાં શોક-હર્ષ નહિ કરતાં તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણી તેના

---

૧. नखच्छोटिकादिना प्रशंसा घ० ।

૨. સંમૂઢ નહિ જે સર્વ ભાવે,-સત્યદૃષ્ટિ ધારતો,
તે મૂઢદૃષ્ટિરહિત સમકિતદૃષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો ૨૩૨.

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૨ અને તેનો ભાવાર્થ)

अथोपगूहनगुणं तस्य प्रतिपादयन्नाह—

स्वयं शुद्धस्य मार्गस्य बालाशक्तजनाश्रयाम् ।
वाच्यतां यत्प्रमार्जन्ति तद्वदन्त्युपगूहनम् ॥ १५ ॥

'तदुपगूहनं वदन्ति' यत्प्रमार्जन्ति निराकुर्वन्ति प्रच्छादयन्तीत्यर्थः । कां ? 'वाच्यतां' दोषं । कस्य ? 'मार्गस्य' रत्नत्रयलक्षणस्य । किंविशिष्टस्य ? 'स्वयं शुद्धस्य' स्वभावतो निर्मलस्य । कथंभूतां ? 'बालाशक्तजनाश्रयां' बालोऽज्ञः, अशक्तो व्रताद्यनुष्ठानेऽसमर्थः स चासौ जनश्च स आश्रयो यस्याः । अयमर्थ—हिताहितविवेकविकलं

મોહપાશમાં પડી મૂર્ખ બનતો નથી) તે ખરેખર અમૂઢદૃષ્ટિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો.”[1]

આત્મતત્ત્વ અને શરીરાદિક બહિસ્તત્ત્વોનો યથાર્થ નિશ્ચય થતાં તેનાં ફળ-સ્વરૂપ સમસ્ત મિથ્યાત્વ-રાગાદિ શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પોમાં ઇષ્ટબુદ્ધિ, આત્મબુદ્ધિ, ઉપાદેયબુદ્ધિ, હિતબુદ્ધિ અને મમત્વભાવ છોડી વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવમાં નિશ્ચળ કરવું તેનું નામ સાચો અમૂઢદૃષ્ટિ ગુણ છે.[2] ૧૪.

व्रताद्यनुष्ठानेऽसमर्थजनमाश्रित्यागतस्य रत्नत्रये तद्वर्ति वा दोपस्य यत् प्रच्छादनं तदुपगूहनमिति ॥ १५ ॥

અને અહિતના વિવેકરહિત તથા વ્રતાદિના અનુષ્ઠાનમાં અસમર્થ એવા જનોના આશ્રયે રત્નત્રયમાં અથવા તેના ધારક પુરુષોમાં આવેલા દોષને જે ઢાંકવું (છુપાવવું) તે ઉપગૂહન છે.

ભાવાર્થઃ—જેઓ હિતાહિતના વિવેકથી રહિત છે, અજ્ઞાની છે તથા જેઓ વ્રતાદિકનું આચરણ કરવામાં અશક્ત છે—અસમર્થ છે તેવા પુરુષો દ્વારા, રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ સંબંધી યા મોક્ષમાર્ગના ઉપાસકો સંબંધી જે નિંદા થઈ હોય તેને પ્રગટ ન કરવી (છુપાવવી) તે ઉપગૂહન અંગ છે.

એકનો દોષ દેખી સમસ્ત ધર્મ યા સર્વ ધર્માત્માઓ દૂષિત થશે એમ જાણી સમ્યગ્દષ્ટિ કોઈ સાધર્મીના દોષને પ્રગટ કરતો નથી. આમાં દોષને ઉત્તેજન આપવાનો તેનો હેતુ નથી, પરંતુ જે ધર્મ પ્રત્યે તેની પ્રીતિ છે તેની નિંદા ન થાય તે જોવાનો તેનો પ્રધાન હેતુ છે.

"જે ચેતયિતા સિદ્ધની (શુદ્ધાત્માની) ભક્તિ સહિત છે અને પરવસ્તુના સર્વ ધર્મોને ગોપવનાર છે (અર્થાત્ રાગાદિ પરભાવોમાં જોડાતો નથી) તે ઉપગૂહનકારી સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો."

"સમ્યગ્દષ્ટિ ઉપગૂહન ગુણ સહિત છે. ઉપગૂહન એટલે ગોપવવું તે. અહીં નિશ્ચયનયને પ્રધાન કરીને કહ્યું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિએ પોતાનો ઉપયોગ સિદ્ધભક્તિમાં જોડેલો છે અને જ્યાં ઉપયોગ સિદ્ધભક્તિમાં જોડયો ત્યાં અન્ય ધર્મો પર દૃષ્ટિ જ ન રહી; તેથી તે સર્વ અન્ય ધર્મોનો ગોપવનાર છે અને આત્મશક્તિનો વધારનાર છે.

આ ગુણનું બીજું નામ 'ઉપબૃંહણ' પણ છે. ઉપબૃંહણ એટલે વધારવું તે. સમ્યગ્દષ્ટિએ પોતાનો ઉપયોગ સિદ્ધના સ્વરૂપમાં જોડેલો હોવાથી તેના આત્માની સર્વે શક્તિઓ વધે છે, આત્મા પુષ્ટ થાય છે, માટે તે ઉપબૃંહણ ગુણવાળો છે."[1] ૧૫.

---

૧. જે સિદ્ધભક્તિસહિત છે, ઉપગૂહક છે સૌ ધર્મનો,
ચિન્મૂર્તિ તે ઉપગૂહનકર સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૩.

(શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૩ અને તેનો ભાવાર્થ)

अथ स्थितीकरणगुणं सम्यग्दर्शनस्य दर्शयन्नाह—

दर्शनाच्चरणाद्वापि चलतां धर्मवत्सलैः ।
प्रत्यवस्थापनं प्राज्ञैः स्थितीकरणमुच्यते ॥ १६ ॥

'स्थितीकरणं' अस्थितस्य दर्शनादेश्चलितस्य स्थितकरणं' स्थितीकरणमुच्यते । कैः ? प्राज्ञैस्तद्विचक्षणैः । किं तत् ? 'प्रत्यवस्थापन' दर्शनादौ पूर्ववत् पुनरप्यवस्थापनं । केषां ? 'चलतां' कस्मात् ? दर्शनाच्चरणाद्वापि । कैस्तेषां प्रत्यवस्थापनं ? 'धर्मवत्सलैः' धर्मवात्सल्ययुक्तैः । १६ ॥

अथ वात्सल्यगुणस्वरूपं दर्शने प्रकटयन्नाह—

स्वयूथ्यान्प्रति सद्भावसनाथापेतकैतवा ।
प्रतिपत्तिर्यथायोग्यं वात्सल्यमभिलप्यते ॥ १७ ॥

'वात्सल्यं' सधर्मिणि स्नेहः । 'अभिलप्यते' प्रतिपाद्यते । कासौ ? 'प्रतिपत्तिः' पूजाप्रशंसादिरूपा । कथं ? 'यथायोग्यं' योग्यानतिक्रमेण अञ्जलिकरणाभिमुखगमन प्रशंसावचनोपकरणसम्प्रदानादिलक्षणा । कान् प्रति ? 'स्वयूथ्यान्' जैनान् प्रति । कथं-

---

સ્થિતીકરણયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો."[1]

"તે સ્થિતીકરણ, સ્વ અને પરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે પોતાની ભૂલને પોતાની મેળે પરિણામોની શુદ્ધતા દ્વારા સુધારે છે તેને નિશ્ચયથી સ્વસ્થિતીકરણ કહે છે. તથા પોતાનાથી ભિન્ન વ્યક્તિને સમ્યગ્દર્શન વા સમ્યક્ચારિત્રથી પતિત થતી જોઈને તેને ધર્મોપદેશ દ્વારા શંકા-સમાધાન પૂર્વક ફરીથી સમ્યગ્દર્શન વા સમ્યક્ચારિત્રમાં સ્થિર કરવાના ભાવને વ્યવહારથી પરસ્થિતીકરણ કહે છે."[2] ૧૬.

હવે સમ્યગ્દર્શનના વાત્સલ્ય ગુણનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી કહે છે—

૭. વાત્સલ્ય ગુણનું લક્ષણ

શ્લોક ૧૭

અન્વયાર્થ:—[स्वयूथ्यान् प्रति] પોતાના સહધર્મીઓ પ્રત્યે [सद्भावसनाथा] સદ્‌ભાવ (સરળતા) સહિત, [अपेतकैतवा] માયા રહિત [यथायोग्यम्] યથાયોગ્ય [प्रतिपत्तिः] આદર-સત્કારાદિ કરવો તે [वात्सल्यम्] વાત્સલ્ય અંગ [अभिलप्यते] કહેવાય છે.

ટીકા:—'वात्सल्यं' સહધર્મી પ્રત્યે સ્નેહ 'अभिलप्यते' કહેવાય છે. વાત્સલ્ય એટલે શું? 'प्रतिपत्तिः' પૂજા પ્રશંસાદિરૂપ સત્કાર. કેવી રીતે? 'यथायोग्यम्' જે યોગ્ય છે તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય અર્થાત્ બંને હાથ જોડવા, સામે જવું, પ્રશંસાનાં વચન કહેવાં, ઉપકરણ (સાધનો)નું દાન આપવું-વગેરે રૂપ યથાયોગ્ય (સત્કાર કરવો), કોના પ્રતિ? 'स्वयूथ्यान्' જૈનો પ્રતિ. કેવો (સત્કાર)? 'सद्भावसनाथा' સદ્‌ભાવના-

---

1. ઉન્માર્ગગમનને સ્વાત્મને પણ માર્ગમાં જે સ્થાપતો,
ચિન્મૂર્તિ તે સ્થિતિકરણયુત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૪. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૪.)

2. શ્રી પંચાધ્યાયી-ઉત્તરાર્ધ ગાથા ૭૯૨ નો ભાવાર્થ.

भूता? 'सद्भावसनाथा' सद्भावेनावक्रतया सहिता चित्तपूर्विकेत्यर्थः। अत एव 'अपेत-कैतवा' अपेतं विनष्टं कैतवं माया यस्याः॥ १७॥

अथ प्रभावनागुणस्वरूपं दर्शनस्य निरूपयन्नाह—

अज्ञानतिमिरव्याप्तिमपाकृत्य यथायथम्।
जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः स्यात्प्रभावना॥ १८॥

'प्रभावना' स्यात् । कासौ ? 'जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः' । * जिनशासनस्य माहात्म्यप्रकाशस्तु[1] * तपोज्ञानाद्यतिशयप्रकटीकरणं । कथं ? 'यथायथं' स्नपनदान-पूजाविधानतपोमंत्रतंत्रादिविषये आत्मशक्त्यनतिक्रमेण । किं कृत्वा ? 'अपाकृत्य' निराकृत्य । कां ? 'अज्ञानतिमिरव्याप्तिं'* जिनमतात्परेषां यत्स्नपनदानादिविषयेऽज्ञानमेव तिमिरमन्धकारं तस्य व्याप्तिं * प्रसरम् ॥ १८ ॥

इदानीमुक्तनिःशंकितत्वाद्यष्टगुणानां मध्ये कः केन गुणेन प्रधानतया प्रकटित इति प्रदर्शयन् श्लोकद्वयमाह—

(વિસ્તારને) [अपाकृत्य] દૂર કરીને [यथायथम्] ઉચિત રીતે [जिनशासनमाहात्म्य-प्रकाशः] જૈનધર્મના મહિમાનો પ્રકાશ કરવો તે [प्रभावना] પ્રભાવના ગુણ [स्यात्] છે.

ટીકા—' प्रभावना ' પ્રભાવના ગુણ છે. તે શું છે ? ' जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः ' જિનશાસનના મહિમાનો પ્રકાશ કરવો તે-તપ, જ્ઞાનાદિના અતિશયને પ્રગટ કરવો તે. કેવી રીતે ? ' यथायथं ' સ્નપન (અભિષેક), દાન, પૂજાવિધાન, તપ, મંત્ર, તંત્રાદિના વિષયમાં પોતાની શક્તિનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કર્યા વિના (અર્થાત્ યથાશક્તિ), શું કરીને ? ' अपाकृत्य ' દૂર કરીને. કોને ? ' अज्ञानतिमिरव्याप्तिम् ' જિનમતથી અતિરિક્ત અન્ય મતનાં સ્નપન, દાનાદિના વિષયમાં જે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર તેની વ્યાપ્તિને-તેના ફેલાવને.

ભાવાર્થ:—જૈનધર્મ સંબંધી ફેલાયેલી અજ્ઞાનતાને પોતાની શક્તિ અનુસાર વિદ્યા, દાન, પૂજાવિધાન, તપ, મંત્ર, તંત્રાદિ દ્વારા દૂર કરીને જૈનધર્મનો મહિમા પ્રગટ કરવો તેને પ્રભાવના અંગ કહે છે.

" જે ચેતયિતા વિદ્યારૂપી રથમાં આરૂઢ થયો થકો મનરૂપી રથ-પંથમાં (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી જે રથને ચાલવાનો માર્ગ તેમાં) ભ્રમણ કરે છે તે જિનેશ્વરના જ્ઞાનની પ્રભાવના કરનારો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. "[2] ૧૮.

હવે કહેલા નિઃશંકિતત્વાદિ આઠ ગુણોમાં કોણ કયા ગુણ વડે પ્રધાનતાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે બતાવતાં બે શ્લોક કહે છે—

---

૧. घ पुस्तके ' तु ' नास्ति । स्नपदानादिलक्षणा स । * पुष्पमध्यगतः पाठः क-पुस्तके नास्ति ।

૨. ચિન્મૂર્તિ મન રથપંથમાં વિદ્યારથારૂઢ ઘૂમતો,
તે જિનજ્ઞાનપ્રભાવકર સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૩૬. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૩૬.)

तावदञ्जनचौरोऽङ्गे ततोऽनन्तमतिः स्मृता ।
उद्दायनस्तृतीयेऽपि तुरीये रेवती मता ॥ १९ ॥
ततो जिनेन्द्रभक्तोऽन्यो वारिषेणस्ततः परः ।
विष्णुश्च वज्रनामा च शेषयोर्लक्ष्यतां गताः ॥ २० ॥

तावच्छब्दः क्रमवाची, सम्यग्दर्शनस्य हि निःशंकितत्वादीन्यष्टांगान्युक्तानि तेषु मध्ये प्रथमे निःशंकितत्वेंऽगस्वरूपे तावल्लक्ष्यतां दृष्टान्ततां गतोऽञ्जनचोरः स्मृतो निश्चितः । द्वितीयेंऽगे निष्कांक्षितत्वे ततोऽञ्जनचोरादन्यानन्तमतिर्लक्ष्यतां गता मता। तृतीयेंऽगे निर्विचिकित्सत्वे उद्दायनो लक्ष्यतां गतो मतः । तुरीये चतुर्थेऽङ्गे अमूढदृष्टित्वे

આઠ ગુણોમાં પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં નામ

શ્લોક ૧૯-૨૦

रेवती लक्ष्यतां गता मता। ततस्तेभ्यश्चतुर्थेभ्योऽन्यो जिनेन्द्रभक्तश्रेष्ठी उपगूहने लक्ष्यतां गतो मतः। ततो जिनेन्द्रभक्तात् परो वारिषेणः स्थितीकरणे लक्ष्यतां गतो मतः। विष्णुश्च विष्णुकुमारो वज्रनामा च वज्रकुमारः शेषयोर्वात्सल्यप्रभावनयोर्लक्ष्यतां गतौ मतौ। गता इति बहुवचननिर्देशो दृष्टान्तभूतोक्तात्मव्यक्तिबहुत्वापेक्षया[1]।

થયો છે. ચોથા અમૂઢદૃષ્ટિ અંગમાં રેવતી રાણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે પછી એટલે તે ચાર પછી—એ ચારથી અન્ય જિનેન્દ્રભક્ત શેઠ ઉપગૂહન અંગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. પછી જિનેન્દ્રભક્તથી અન્ય વારિષેણ સ્થિતીકરણ અંગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. અને વિષ્ણુ અર્થાત્ વિષ્ણુકુમાર મુનિ અને વજ્રનામ અર્થાત્ વજ્રકુમાર મુનિ બાકીનાં વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના અંગોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

દૃષ્ટાન્તભૂત કહેલી આત્મવ્યક્તિના માનાર્થે 'गताः' એમ બહુવચનનો નિર્દેશ કરેલ છે.

ભાવાર્થ:—સામાન્યતઃ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અવિનાભાવે આઠે આઠ સમ્યગ્દર્શનનાં અંગ હોય છે પરંતુ કોઈ કોઈ અંગમાં પોતાના ધાર્મિક જીવનની બાહ્ય વિશેષતાઓને લીધે લોકમાં તે પ્રસિદ્ધિ પામે છે. આવી પ્રસિદ્ધિ પામેલી વ્યક્તિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

અંગ	પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ
૧. નિઃશંકિત	અંજન ચોર
૨. નિઃકાંક્ષિત	અનંતમતી રાણી
૩. નિર્વિચિકિત્સતા	ઉદ્દાયન રાજા
૪. અમૂઢદૃષ્ટિ	રેવતી રાણી
૫. ઉપગૂહન	જિનેન્દ્રભક્ત શેઠ
૬. સ્થિતીકરણ	વારિષેણ (શ્રેણિક રાજાનો પુત્ર)
૭. વાત્સલ્ય	વિષ્ણુકુમાર મુનિ
૮. પ્રભાવના	વજ્રકુમાર મુનિ

ઉપરોક્ત અંગોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વ્યક્તિઓની કથાઓ છે તે પ્રથમાનુયોગનો વિષય છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો :—

---

१. दृष्टान्तभूतोक्तत्वाद् व्यक्ति घ०।

तत्र निःशंकितत्वेंऽजनचोरो दृष्टान्ततां गतोऽस्य कथा ।

"વળી પ્રથમાનુયોગમાં ઉપચારરૂપ કોઈ ધર્મ-અંગ થતાં ત્યાં સંપૂર્ણ ધર્મ થયો કહીએ છીએ. જેમ જીવોને શંકા-કાંક્ષાદિ ન કરતાં તેને સમ્યક્ત્વ થયું કહીએ છીએ. પણ કોઈ કાર્યમાં શંકા-કાંક્ષા ન કરવા માત્રથી તો સમ્યક્ત્વ ન થાય. સમ્યક્ત્વ તો તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં જ થાય છે; પરંતુ અહીં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનો તો વ્યવહાર સમ્યક્ત્વમાં ઉપચાર કર્યો તથા વ્યવહારસમ્યક્ત્વના કોઈ એક અંગમાં સંપૂર્ણ વ્યવહારસમ્યક્ત્વનો ઉપચાર કર્યો. એ પ્રમાણે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું કહીએ છીએ."

यथा—धन्वंतरिविश्वलोमौ [1]सुकृतकर्मवशादमितप्रभविद्युत्प्रभदेवौ संजातौ चान्योन्यस्य धर्मपरीक्षणार्थमत्रायातौ। ततो [2]यमदग्निस्ताभ्यां तपसश्चालितः। मगधदेशे राजगृहनगरे जिनदत्तश्रेष्ठी कृतोपवासः कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ स्मशाने कायोत्सर्गेण स्थितो दृष्टः। ततोऽमितप्रभदेवेनोक्तं दूरे तिष्ठंतु मदीया मुनयोऽमुं गृहस्थं ध्यानाच्चालयेति, ततो विद्युत्प्रभदेवेनानेकधा कृतोपसर्गोपि न चलितो ध्यानात्। ततः प्रभाते मायामुपसंहृत्य प्रशस्य चाकाशगामिनी विद्या दत्ता तस्मै,[3] कथितं च तवेयं सिद्धाऽन्यस्य च पंचनमस्कारार्चनाराधनविधिना सेत्स्यतीति। सोमदत्तपुष्पवटुकेन चैकदा जिनदत्तश्रेष्ठी पृष्टः—क्व भवान् प्रातरेवोत्थाय व्रजतीति। तेनोक्तमकृत्रिमचैत्यालयवंदनाभक्तिं कर्तुं

કથા ૧ : અંજનચોર

ધન્વંતરી અને વિશ્વલોમ (બંને) સુકૃત કર્મને લીધે અમિતપ્રભ અને વિદ્યુત્પ્રભ (નામના) બે દેવ થયા. તેઓ એક બીજાના ધર્મની પરીક્ષા કરવા માટે અહીં આવ્યા. પછી તે બંનેએ યમદગ્નિને તપથી ચલિત કર્યા.

મગધ દેશમાં રાજગૃહ નગરમાં જિનદત્ત શેઠ ઉપવાસ કરી કૃષ્ણચૌદશની રાત્રે સ્મશાનમાં કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત જોવામાં આવ્યા ત્યારે અમિતપ્રભદેવે (વિદ્યુત્પ્રભદેવને) કહ્યું: "મારા મુનિઓ તો દૂર રહો, (એમની તો શી વાત!) પરંતુ આ ગૃહસ્થને (જિનદત્તને) તમે ધ્યાનથી ચલિત કરો."

પછી વિદ્યુત્પ્રભદેવે અનેક પ્રકારે (તેના ઉપર) ઉપસર્ગો કર્યા છતાં તેને ધ્યાનથી ચલિત કરી શકયા નહિ. પછી તેણે સવારે માયા સંકેલીને તેની–જિનદત્તની પ્રશંસા કરી અને તેને આકાશગામિની વિદ્યા આપી કહ્યું:

"તને આ (વિદ્યા) સિદ્ધ થઈ ચુકી છે અને અન્યને પંચનમસ્કારની અર્ચના અને આરાધનાની વિધિથી તે સિદ્ધ થશે."

એક દિવસે સોમદત્તપુષ્પના બટુકે જિનદત્ત શેઠને પૂછયું: "આપ સવારમાં જ ઊઠીને કયાં જાઓ છો?"

તેણે કહ્યું: "અકૃત્રિમ ચૈત્યાલયોની ભક્તિ કરવા માટે જાઉં છું. મને આવી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ છે."

---

१. स्वकृत घ०। २. जमदग्नि घ०।

३. तस्मै नास्ति घ पुस्तके।

व्रजामि । ममेत्थं विद्यालाभः संजात इति कथिते तेनोक्तं मम विद्यां देहि, येन त्वया सह पुष्पादिकं गृहीत्वा वंदनाभक्तिं करोमीति । ततः श्रेष्ठिना तस्योपदेशो दत्तः । तेन च कृष्णचतुर्दश्यां श्मशाने वटवृक्षपूर्वशाखायामष्टोत्तरशतपादं दर्भशिक्यं बन्धयित्वा तस्य तले तीक्ष्णसर्वशस्त्राण्यूर्ध्वमुखानि धृत्वा गंधपुष्पादिकं दत्वा शिक्यमध्ये प्रविश्य षष्ठोपवासेन पंचनमस्कारानुच्चार्य छुरिकयैकैकं पादं छिंदताऽधो जाज्वल्यमानप्रहरणसमूहमालोक्य भीतेन तेन संचिंतितं—यदि श्रेष्ठिनो वचनमसत्यं भवति तदा मरणं भवतीति शंकितमना वारंवारं चटनोत्तरणं करोति । एतस्मिन् प्रस्तावे प्रजापालस्य राज्ञः कनकाराज्ञीहारं दृष्ट्वांजनसुंदर्या विलासिन्या रात्रावागतोंजनचोरो भणितः । यदि मे कनकाराज्ञ्या हारं ददासि तदा भर्त्ता त्वं नान्यथेति । ततो गत्वा रात्रौ हारं चोरयित्वांजनचोर आगच्छन् हारोद्योतेन ज्ञातोऽगरक्षैः कोट्टपालैश्च [१]ध्रियमाणो हारं

त्यक्त्वा प्रणश्य गतः, वटतले वटुकं दृष्ट्वा तस्मान्मंत्रं गृहीत्वा निःशंकितेन तेन विधिनैकवारेण सर्वशिक्यं छिन्नं शस्त्रोपरि पतितः सिद्धया विद्यया भणितं—ममादेशं देहीति। तेनोक्तं—जिनदत्तश्रेष्ठिपार्श्वे मां नयेति। ततः सुदर्शनमेरुचैत्यालये जिनदत्तस्याग्रे नीत्वा स्थितः[1]। पूर्ववृत्तांतं कथयित्वा तेन भणितं—यथेयं सिद्धा भवदुपदेशेन तथा परलोकसिद्धावप्युपदेहीति। ततश्चारणमुनिसन्निधौ तपो गृहीत्वा कैलासे केवलमुत्पाद्य मोक्षं गतः ॥ १ ॥

निःकांक्षितत्वेऽनंतमतीदृष्टांतोऽस्याः कथा ।

अंगदेशे चंपानगर्यां राजा वसुवर्धनो राज्ञी लक्ष्मीमती। श्रेष्ठी प्रियदत्तस्तद्भार्या अंगवती पुत्र्यनंतमती। नंदीश्वराष्टम्यां श्रेष्ठिना धर्मकीर्त्याचार्यपादमूलेऽष्टदिनानि ब्रह्मचर्यं गृहीतं। क्रीडयाऽनंतमती च ग्राहिता। अन्यदा संप्रदानकालेऽनंतमत्योक्तं–तात!

હારને ત્યજીને નાસી ગયો. વડની નીચે બટુકને જોઈને તેની પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કરીને નિ:શંક થઈ તેણે વિધિપૂર્વક એકીવખતે શીકાને છેદી નાખ્યું અને શસ્ત્રો ઉપર પડવા જતાં તે વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. સિદ્ધ થયેલી વિદ્યાએ કહ્યું: "મને આદેશ આપો."

તેણે (ચોરે) કહ્યું: "મને જિનદત્ત શેઠની પાસે લઈ જા."

પછી સુદર્શન મેરુના ચૈત્યાલયમાં જિનદત્ત શેઠની બાજુમાં લઈ જઈને તેને ખડો કરવામાં આવ્યો. પૂર્વવૃત્તાંત કહીને તેણે (ચોરે) કહ્યું: "જેમ આ વિદ્યા તમારા ઉપદેશથી સિદ્ધ થઈ તેમ પરલોકની સિદ્ધિના વિષયમાં ઉપદેશ આપો."

પછી ચારણમુનિની સમીપમાં તપ ગ્રહણ કરી કૈલાસ (પર્વત) ઉપર કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી તે (ચોર) મોક્ષે ગયો. ૧.

નિ:કાંક્ષિતપણામાં અનંતમતીનું દૃષ્ટાંત છે તેની કથા—

કથા ૨ : અનંતમતી

અંગ દેશમાં ચંપાનગરીમાં વસુવર્ધન રાજા હતો. તેની રાણીનું નામ લક્ષ્મીવતી હતું. (ત્યાં) પ્રિયદત્ત શેઠ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ અંગવતી અને પુત્રીનું નામ અનંતમતી હતું. નંદીશ્વર અષ્ટાહ્નિકામાં શેઠે ધર્મકીર્તિ આચાર્યના પાદમૂલમાં આઠ દિવસ માટે બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર્યું. અને શેઠે રમતમાં અનંતમતીને પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત

---

१. धृत इत्यन्यत्र ।

वंदनाभक्तिं कुर्वन्नयोध्यायां गतो निजश्यालकजिनदत्तश्रेष्ठिनो गृहे संध्यासमये प्रविष्टो रात्रौ पुत्रीहरणवार्ता कथितवान्। प्रभाते तस्मिन् वंदनाभक्तिं कर्तुं गते अतिगौरवित-प्राघूर्णकनिमित्तं रसवतीं कर्तुं गृहे चतुष्कं दातुं कुशला कमलश्रीक्षांतिका[1] श्राविका जिनदत्तभार्यया आकारिता। सा च सर्वं कृत्वा वसतिकां गता। वंदनाभक्तिं कृत्वा आगतेन प्रियदत्तश्रेष्ठिना चतुष्कमालोक्यानंतमतीं स्मृत्वा गद्गरितहृदयेन गद्गदित-वचनेनाश्रुपातं कुर्वता भणितं—यया गृहमंडनं कृतं तां मे दर्शयेति। ततः सा आनीता तयोश्च मेलापके जाते जिनदत्तश्रेष्ठिना च महोत्सवः कृतः। अनंतमत्या चोक्तं तात! इदानीं मे तपो दापय, दृष्टमेकस्मिन्नेव भवे संसारवैचित्र्यमिति। ततः कमलश्रीक्षांति-कापार्श्वे[2] तपो गृहीत्वा बहुना कालेन विधिना मृत्वा तदात्मा सहस्रारकल्पे देवो जातः ॥ २ ॥

निर्विचिकित्सिते उद्दायनो दृष्टांतोऽस्य कथा।

एकदा सौधर्मेन्द्रेण निजसभायां सम्यक्त्वगुणं व्यावर्णयता भरते [1]वत्सदेशे रौरकपुरे उद्दायनमहाराजस्य निर्विचिकित्सितगुणः प्रशंसितस्तं परीक्षितुं वासवदेव उदुंबरकुष्ठ-कुथितं मुनिरूपं विकृत्य तस्यैव हस्तेन विधिना स्थित्वा सर्वमाहारं जलं च मायया भक्षयित्वातिदुर्गंधं बहुवमनं कृतवान्। दुर्गंधभयान्नष्टे परिजने प्रतीच्छतो राज्ञस्तद्दे-व्याश्च प्रभावत्या उपरि छर्दितं, हाहा! विरुद्ध आहारो दत्तो मयेत्यात्मानं निंदयतस्तं च प्रक्षालयतो मायां परिहृत्य प्रकटीकृत्य पूर्ववृत्तान्तं कथयित्वा प्रशस्य च तं, स्वर्गं गतः। उद्दायनमहाराजो वर्धमानस्वामिपादमूले तपोगृहीत्वा मुक्तिं गतः। प्रभावती च तपसा ब्रह्मस्वर्गे देवो बभूव ॥ ३ ॥

નિર્વિચિકિત્સિત અંગમાં ઉદ્દાયન રાજાનું દૃષ્ટાંત છે. તેની કથા—

કથા ૩ : ઉદ્દાયન

એક દિવસ સૌધર્મ ઇન્દ્રે પોતાની સભામાં સમ્યક્ત્વ ગુણનું વર્ણન કરતાં ભરતમાં વત્સ દેશમાં રૌરકપુરમાં (રહેતા) ઉદ્દાયન મહારાજના નિર્વિચિકિત્સિત ગુણની પ્રશંસા કરી, તેની પરીક્ષા કરવા માટે વાસવદેવે વિક્રિયાથી ઉદુમ્બર કોઢથી પીડાતું મુનિરૂપ ધારણ કરી તેના જ મહેલમાં વિધિપૂર્વક રહીને માયાથી સર્વ આહાર-પાણીનું ભક્ષણ કરી, અતિ દુર્ગંધભરી બહુ ઊલટી કરી (વમન કર્યું), દુર્ગંધના ભયથી જ્યારે સેવકવર્ગ ભાગી ગયો ત્યારે રાજા ઉદ્દાયન પોતાની રાણી પ્રભાવતી સાથે મુનિની પરિચર્યા કરતો રહ્યો. તે વખતે મુનિએ તે બંને ઉપર ઊલટી કરી.

ત્યારે પણ 'હાય હાય! મારા દ્વારા વિરુદ્ધ આહાર લેવાઈ ગયો' એમ જ્યારે તે રાજા પોતાની નિન્દા કરતો હતો અને મુનિનું પ્રક્ષાલન કરતો હતો ત્યારે દેવ પોતાની માયાને અળગી કરીને અસલી રૂપમાં પ્રગટ થયા અને પૂર્વવૃત્તાંત કહીને અને તેની પ્રશંસા કરીને સ્વર્ગે ચાલ્યા ગયા.

ઉદ્દાયન મહારાજ વર્ધમાન સ્વામીના પાદમૂલમાં તપ ગ્રહણ કરીને મુક્તિ પામ્યા અને પ્રભાવતીનો આત્મા તપથી બ્રહ્મસ્વર્ગમાં દેવ થયો. ૩.

---

१. कच्छदेशे क, ग, घ०।

अमूढदृष्टित्वे रेवती दृष्टान्तोऽस्य कथा ।

विजयार्धदक्षिणश्रेण्यां मेघकूटे नगरे राजा चन्द्रप्रभः । चन्द्रशेखरपुत्राय राज्यं दत्वा परोपकारार्थं वन्दनाभक्त्यर्थं च कियतीर्विद्या दधानो दक्षिणमथुरायां गत्वा गुप्ताचार्यसमीपे क्षुल्लको जातः । तेनैकदा वन्दनाभक्त्यर्थमुत्तरमथुरायां चलितेन गुप्ताचार्यः पृष्टः किं कस्य कथ्यते[1] ? भगवतोक्तं सुव्रतमुनेर्वन्दना वरुणराजमहाराज्ञीरेवत्या आशीर्वादश्च कथनीयः । त्रिपृष्टेनापि[2] तेन एतावदेवोक्तं । ततः क्षुल्लकेनोक्तं । भव्यसेनाचार्यस्यैकादशांगधारिणोऽन्येषां च नामापि भगवान् न गृह्णाति तत्र किंचित्कारणं भविष्यतीति सम्प्रधार्य तत्र गत्वा सुव्रतमुनेर्भट्टारकीयां वन्दनां कथयित्वा तदीयं च विशिष्टं वात्सल्यं दृष्ट्वा भव्यसेनवसतिकां गतः । तत्र गतस्य च[3] भव्यसेनेन संभाषणमपि न कृतं । कुण्डिकां गृहीत्वा, भव्यसेनेन सह बहिर्भूमिं गत्वा विकुर्वणया

हरितकोमलतृणांकुरच्छन्नो मार्गोऽग्रे दर्शितः। तं दृष्ट्वा "आगमे किलैते जीवाः कथ्यन्ते" इति भणित्वा तत्रारुचिं[1] कृत्वा तृणोपरि गतः शौचसमये कुण्डिकायां जलं नास्ति तथा विकृतिश्च क्वापि न दृश्यतेऽतोऽत्र स्वच्छसरोवरे प्रशस्तमृत्तिकया शौचं कृतवान्। ततस्तं मिथ्यादृष्टिं ज्ञात्वा भव्यसेनस्याभव्यसेननाम कृतं। ततोऽन्यस्मिन् दिने पूर्वस्यां दिशि पद्मासनस्थं चतुर्मुखं यज्ञोपवीताद्युपेतं देवासुरवन्द्यमानं ब्रह्मरूपं दर्शितं। तत्र राजादयो भव्यसेनादयश्च जना गताः। रेवती तु कोऽयं ब्रह्मनाम देवः इति भणित्वा लोकैः प्रेर्यमाणापि न गता। एवं दक्षिणस्यां दिशि गरुडारूढं चतुर्भुजं च गदाशंखादिधारकं वासुदेवरूपं। पश्चिमायां दिशि वृषभारूढं सार्धचंद्रजटाजूटगौरी-गणोपेतं शंकररूपं। उत्तरस्यां दिशि समवसरणमध्ये प्रातिहार्याष्टकोपेतं सुरनरविद्याधरमुनिवृन्दवन्द्यमानं पर्यंकस्थितं तीर्थंकरदेवरूपं दर्शितं। तत्र च सर्वलोका गताः। रेवती तु लोकैः प्रेर्यमाणापि न गता नवैव वासुदेवाः, एकादशैव रुद्राः, चतुर्विंशतिरेव

લીલા કોમળ તૃણાંકુર વડે આચ્છાદિત માર્ગ બતાવ્યો. તે જોઈને "આગમમાં ખરેખર તેને જીવ કહ્યા છે." એમ કહીને તેમાં (આગમમાં) અરુચિ બતાવી તે (ભવ્યસેન) ઘાસ ઉપર ગયો. ક્ષુલ્લકે વિક્રિયાથી કમંડલનું પાણી સુકવી નાખ્યું, શૌચના સમયે કમંડળમાં જળ નહિ અને વિકૃતિ પણ કોઈ ઠેકાણે દેખાઈ નહિ તેથી તેણે (ભવ્યસેને) સ્વચ્છ સરોવરમાં સારી માટીથી શૌચ કર્યું. (જિન-મતની ઉપેક્ષા કરે છે.) તેથી તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણીને (ક્ષુલ્લકે) ભવ્યસેનનું અભવ્યસેન એવું નામ રાખ્યું.

પછી બીજે દિવસે પૂર્વ દિશામાં, પદ્માસને બિરાજમાન ચાર મુખવાળા યજ્ઞો-પવિત આદિથી યુક્ત, દેવ-અસુરોથી વંદિત બ્રહ્માનું રૂપ (માયા વિદ્યા વડે) બતાવ્યું. રાજાઓ આદિ અને તે ભવ્યસેનાદિ લોકો ત્યાં ગયા પરંતુ "આ બ્રહ્મા નામનો દેવ કોણ છે?" એમ કહીને રેવતી લોકો દ્વારા પ્રેરાતી હોવા છતાં ગઈ નહિ. એ રીતે દક્ષિણ દિશામાં ગરુડ પર આરુઢ થયેલા ચાર ભુજાવાળા અને ગદા-શંખાદિ ધારણ કરનાર વાસુદેવનું રૂપ બતાવ્યું. અને પછી પશ્ચિમ દિશામાં બળદ-નંદી ઉપર બેઠેલા, જટાજૂથમાં અર્ધચંદ્ર ધારણ કરેલ અને ગૌરી તથા ગણ સહિત શંકરનું રૂપ અને ઉત્તર દિશામાં સમવસરણ મધ્યે આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત, સુર, નર, વિદ્યાધર, મુનિવૃન્દ દ્વારા વંદિત, પર્યંક આસને સ્થિત, તીર્થંકર દેવનું રૂપ બતાવ્યું. ત્યાં પણ બધા લોકો ગયા, પરંતુ લોકો દ્વારા પ્રેરાતી હોવા છતાં રેવતી ગઈ નહિ.

---

१. आगमे।

तीर्थंकरा जिनागमे कथिताः । ते चातीताः कोऽप्ययं मायावीत्युक्त्वा स्थिता । अन्यदिने चर्यावेलायां व्याधिक्षीणशरीरक्षुल्लकरूपेण रेवतीगृहप्रतोलीसमीपमार्गे मायामूर्च्छया पतितः । रेवत्या तमाकर्ण्य भक्त्योत्थाप्य नीत्वोपचारं कृत्वा पथ्यं कारयितुमारब्धः । तेन च सर्वमाहारं भुक्त्वा दुर्गन्धवमनं कृतं । तदपनीय हा ! विरूपकं मयाऽपथ्यं दत्तमिति रेवत्या वचनमाकर्ण्य तोषान्मायामुपसंहृत्य तां देवीं वन्दयित्वा गुरोराशीर्वादं पूर्ववृत्तान्तं कथयित्वा लोकमध्ये तु अमूढदृष्टित्वं तस्या उच्चैः प्रशस्य स्वस्थाने गतः । वरुणो राजा शिवकीर्तिपुत्राय राज्यं दत्वा तपो गृहीत्वा माहेन्द्रस्वर्गे देवो जातः । रेवत्यपि तपः कृत्वा ब्रह्मस्वर्गे देवो बभूव ।

उपगूहने जिनेन्द्रभक्तो दृष्टान्तोऽस्य कथा

श्रेष्ठिन एव शरणं प्रविष्टो मां रक्ष रक्षेति चोक्तवान्। कोट्टपालानां कलकलमाकर्ण्य पर्यालोच्य तं चौरं ज्ञात्वा दर्शनोपहासप्रच्छादनार्थं भणितं श्रेष्ठिना मद्वचनेन रत्नमनेनानीतमिति विरूपकं भवद्भिः कृतं यदस्य महातपस्विनश्चौरोद्घोषणा कृता। ततस्ते तस्य वचनं [1]प्रमाणं कृत्वा गताः। स च श्रेष्ठिना रात्रौ निर्घाटितः। एवमन्येनापि सम्यग्दृष्टिना असमर्थाज्ञानपुरुषादागतदर्शनदोषस्य प्रच्छादनं कर्तव्यं।

स्थितीकरणे वारिषेणो दृष्टान्तोऽस्य कथा

मगधदेशे राजगृहनगरे राजा श्रेणिको राज्ञी चेलिनी पुत्रो वारिषेणः उत्तमश्रावकः चतुर्दश्यां रात्रौ कृतोपवासः श्मशाने कायोत्सर्गेण स्थितः। तस्मिन्नेव दिने उद्यानिकायां गतया[1] मगधसुन्दरीविलासिन्या श्रीकीर्तिश्रेष्ठिन्या[2] परिहितो दिव्यो हारो दृष्टः। ततस्तं दृष्ट्वा किमनेनालङ्कारेण विना जीवितेनेति संचिन्त्य शय्यायां पतित्वा सा स्थिता।

रात्रौ समागतेन तदासक्तेन विद्युच्चोरेणोक्तं प्रिये ! किमेवं स्थितासीति । तयोक्तं श्रीकीर्तिश्रेष्ठिन्या[1] हारं यदि मे ददासि तदा जीवामि त्वं च मे भर्ता नान्यथेति श्रुत्वा तां समुदीर्य अर्धरात्रे गत्वा निजकौशलेन तं हारं चोरयित्वा निर्गतः । तदुद्योतेन चौरोऽयमिति ज्ञात्वा गृहरक्षकैः कोट्टपालैश्च ध्रियमाणो पलायितुमसमर्थो वारिषेणकुमारस्याग्रे तं हारं धृत्वाऽदृश्यो भूत्वा स्थितः । कोट्टपालैश्च तं तथालोक्य श्रेणिकस्य कथितं देव ! वारिषेणश्चौर इति । तं श्रुत्वा तेनोक्तं मूर्खस्यास्य मस्तकं गृह्यतामिति । मातंगेन योऽसिः शिरोग्रहणार्थं वाहितः स कण्ठे तस्य पुष्पमाला बभूव । तमतिशयमाकर्ण्य श्रेणिकेन गत्वा वारिषेणः क्षमां कारितः । लब्धाभयप्रदानेन विद्युच्चौरेण राज्ञो निजवृत्तान्ते कथिते वारिषेणो गृहे नेतुमारब्धः । तेन चोक्तं मया पाणिपात्रे भोक्तव्य-

---

આસક્ત વિદ્યુત્ ચોરે તેને કહ્યું:

"પ્રિયે! આમ કેમ પડી રહી છે?"

તેણે કહ્યું: "શ્રીકીર્તિ શેઠાણીનો હાર જો તું મને આપે તો હું જીવીશ અને તો જ તું મારા ભર્તા, નહિતર નહિ."

એ સાંભળીને તેને આશ્વાસન આપી, તે અર્ધ રાત્રે જઈને પોતાના કૌશલ્યથી તે હાર ચોરીને બહાર નીકળ્યો. તેના (હારના) પ્રકાશથી 'આ ચોર છે' એમ જાણીને ગૃહરક્ષકો અને કોટવાળોએ તેને પકડવા ઘેર્યો. તે નાસી જવા અસમર્થ હોઈ વારિષેણકુમારની આગળ તે હાર મૂકીને અદૃશ્ય થઈને રહ્યો. (સંતાઈ ગયો.)

કોટવાળોએ તેને (વારિષેણને) તેવો (ચોર) જોઈને શ્રેણિકને કહ્યું: "દેવ! વારિષેણ ચોર છે."

તે સાંભળીને તેણે (શ્રેણિકે) કહ્યું: "તે મૂર્ખનું મસ્તક લાવો."

ચંડાળે જે તલવાર શિર લેવા માટે ચલાવી તે તેના ગળામાં ફૂલમાળા બની ગઈ. તે ચમત્કાર સાંભળી શ્રેણિકે જઈને વારિષેણની ક્ષમા માગી. અભયદાન પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે વિદ્યુત્ ચોરે રાજાને પોતાનું વૃત્તાન્ત કહ્યું ત્યારે રાજાએ વારિષેણને ઘેર લઈ જવા કર્યું પણ તેણે કહ્યું:

"મારે તો હસ્તરૂપી પાત્રમાં જ ભોજન કરવું છે (અર્થાત્ મુનિ થવું છે.)

---

[1] श्रेष्ठिनो हारं घ० ।